

**ՆԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԼՂԻՄ-ՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՏ
ՄԻԱՎՈՐԵԼՈՒ ՆԱՄԱՐ**
(փաստաթղթեր և նյութեր)

**БОРЬБА АРМЯН
ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ НКАО
С СОВЕТСКОЙ АРМЕНИЕЙ**
(документы и материалы)

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՆԿԻՐՎՈՒՄ Է
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱԿ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ

ПОСВЯЩАЕТСЯ
20-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ
НАГОРНО - КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

БОРЬБА АРМЯН ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ
НКАО С СОВЕТСКОЙ АРМЕНИЕЙ

Сборник документов и материалов

Составители: к.и.н., доцент Карен Хачатрян
д.и.н. Грант Абраамян

ЕРЕВАН
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
2011

32(47.925)
Դ-30

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԼՂԻՄ-ը ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ՄԻԱԿՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու

Կազմողներ՝ պ.գ.թ., դոցենտ Կարեն Խաչատրյան
պ.գ.դ. Հրանտ Աբրահամյան

7554

ՄԵՐՈՒՊ ԱՐՔ. ԱՇԵՅԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԿԱՐ
76

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
76

Signature

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2011

ՀՏԴ 327(479.25): 325: 947
 ՊՄԴ 66.4 (2Հ)+66.5(2Հ)+63.3 (2)
 Հ 307

Հրատարակության է հանձնարարել ՀՀ ՊԱԱ պատմության
 ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Утверждено к изданию ученым советом Института истории НАН РА

Կազմողներ և խմբագիրներ՝ պ.գ.թ., դոցենտ Կարեն Նաչատրյան
 պ.գ.դ. Գրանտ Աբրահամյան

Составители и редакторы: к.и.н., доцент Карен Хачатрян
 д.и.н. Грант Абрамян

Հ 307 Հայության պայքարը ԼՂԻԱ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար:
 Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմողներ և խմբագիրներ՝ Կ. Նաչատրյան,
 Գ. Աբրահամյան. - Եր.: ՀՀ ՊԱԱ Պատմության ինստ., 2011, - 175 էջ:

Ժողովածուում ընդգրկված փաստաթղթերն ու նյութերն ընդգրկում են 1923–1988 թթ.: Ղրանք հիմնավորում են այն փաստը, որ խորհրդային ժամանակաշրջանում համայն հայությունը՝ թե՛ խորհրդային Հայաստանում և ԼՂԻԱ-ում, և թե՛ Ախլուքում, պայքարել է Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: Նյութերը բացահայտում են նաև Լեռնային Ղարաբաղի հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձին դրվագները:

Հասցեագրված է Հայոց պատմությանը հետաքրքրվող լայն հանրությանը:

ՀՏԴ 327(479.25): 325: 947
 ՊՄԴ 66.4 (2Հ)+66.5(2Հ)+63.3 (2)

ISBN 978-9994173-59-4

©Պատմության ինստիտուտ, 2011

Հայաստանի խորհրդայնացումով 1920 թ. աշնան վերջին Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը քաղաքական նոր զարգացումներ ստացավ: Խորհրդայնացման կապակցությամբ Արդրեջանի հեղկոմը նոյեմբերի 30-ին հանդես եկավ հռչակագրով, որում նշվում էր, որ խորհրդային Արդրեջանի և խորհրդային Հայաստանի միջև սահմանային խնդիրներ այլևս զոյություն չունեն, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանն անցնում են Հայաստանին, Ղարաբաղի Լեռնային մասին տրվում է ինքնորոշման իրավունք: Հռչակագիրը դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց Քաջվի «Կոմունիստ» թերթում: Ավելին, Արդրեջանի հեղկոմը շուտով «Բոլորին, բոլորին, բոլորին» խորագրով դիմումով (որում Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող մասը տարբերվում էր հռչակագրից) ազդարարեց. «Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանների մասին վեճերը Հայաստանի և Արդրեջանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են ՀՍՄԻ մասեր»: Որոշում-դիմումը տպագրվեց երևանի «Կոմունիստ» թերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում:

Հիմնախնդրի լուծման իր քաղաքականություն էր իրականացնում նաև ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս կողմից 1921 թ. հունիսի 3-ին ընդունված որոշման 5-րդ կետով Հայաստանի կառավարությանը հանձնարարվեց Հռչակագրով հայտարարել «Լեռնային Ղարաբաղի Հայաստանին պատկանելիության մասին»: Բյուրոյի որոշումը ընդունվել էր միասնաբար, կողմ էր արտահայտվել նաև Արդրեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը:

Ի կատարումն կովկասյան բյուրոյի որոշման 1921 թ. մայիսին կազմավորված ՀՍՄԻ ժողկոմխորը, նախագահ կլեքսանդր Մյասնիկյանի ստորագրությամբ 1921 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց համապատասխան հայտարարություն. «Արդրեջանի ՄԻՀ հեղկոմի հռչակագրի (նկատի է առնվում 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի դեկրետը – խմբ.) և Հայաստանի ու Արդրեջանի ՄԻՀ-ների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմվանից կազմում է Հայաստանի Առ-

¹ ՊԱԱ (Հայաստանի Ազգային արխիվ), ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1187, ք. 13: Տես նաև Иstorический Карабах в 1918–1923 гг., Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, էջ 833.

ցիալիստական խորհրդային Հանրապետության անբաժան մաս»²: Հայտարարությունը հայերեն, ռուսերեն ու բուրջերեն լեզուներով հրապարակվեց մամուլում. երևանի «Խորհրդային Հայաստան» թերթում՝ հունիսի 19-ին, Բաքվի «Բակինսկի ռաբոչի» ռուսալեզու թերթում՝ հունիսի 22-ին:

1921 թ. հունիսի 25-ին Թիֆլիսում հրավիրվում է ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի կովկասյան բյուրոյի մայիսի 2-ի որոշումով կազմավորած Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանները որոշող հանձնաժողովի անդրանիկ նիստը: Հանձնաժողովում Հայաստանի միակ ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Բեկլադյանը նիստի մասնակիցներին հաղորդում է վերջին տարիներին հայ ժողովրդի կրած ծանր կորուստների, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ներկա դժվարին կացության, երկրում կուտակված բազմահազար գաղթականների բնակեցման խնդրի (որը լուծելու համար տարածքներ են անհրաժեշտ), վերջապես՝ Մոսկվայի ռուս-բուրջական ալայմանագրով Հայաստանի համար ստեղծված ծանր վիճակի մասին: Հաշվի առնելով նշվածը՝ Բեկլադյանն առաջարկում է Ադրբեջանից և Վրաստանից հայկական տարածքների «կտրակցումներ» կատարել Հայաստանի օգտին: Սակայն հանձնաժողովի ադրբեջանցի և վրացի ներկայացուցիչները կտրականապես մերժում են տարածքային փոփոխությունների մասին Բեկլադյանի առաջարկը, դա որակում որպես ազգայնական դիրքորոշում, իսկ հանձնաժողովի նախագահ, խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովը, որն աջակցում էր վրաց-ադրբեջանական այլամասին, շեշտում է, որ «Քաղաքական նկատառումներից ելնելով ներկայումս տարածքային կտրակցումների մասին խոսք անգամ լինել չի կարող»³:

Հանձնաժողովի հունիսի 25-ի նիստում առաջ քաշվեց նաև Լենինային Ղարաբաղի հարցը, որի քննարկումը, սակայն, Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Մ. Հուսեյնովի խնդրանքով հետաձգվեց՝ հարցի վերաբերյալ Բաքվից անհրաժեշտ հրահանգներ և լիազորություններ ստացած չլինելու պատճառաբանությամբ⁴:

Ստեղծված լարված մթնոլորտում, որը սպառնում էր ծախսել հանձնաժողովի աշխատանքները, Ա. Կիրովը և Գ. Օրջոնիկիձեն հունիսի 26-ին շտապում են հեռագրել Բաքու՝ Ն. Նարիմանովին.

«Չանգեզուրում ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի սահմանների որոշման բանակցություններում ընդմիջումը թողնում է խիստ անպատաստ տպավորություն... Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղցյուր և ժողովուխորի ու լուծել Ղարաբաղի հարցը»: Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հայտնում են նաև հարցի վերաբերյալ իրենց կարծիքը. «Անհրաժեշտ է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով՝ ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»⁵:

Նույն օրը հրավիրվում է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քաղցյուրային և կազմբյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ Օրջոնիկիձեն և Կիրովի առաջարկությունն արմատապես սխալ է համարվում: Ինչ վերաբերվում է Ղարաբաղի խնդրում Բեկլադյանի հարցադրմանը, ապա ընդունվում է հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով Լենինային Ղարաբաղի տնտեսական բացարձակ կապն Ադրբեջանի հետ՝ հարցը պետք է լուծել հենց այդ իմաստով»⁶: Որոշման մասին 1921 թ. հունիսի 27-ին Բաքվից հաղորդելով Թիֆլիս Հուսեյնովին, նշվում է, որ հակառակ դեպքում Նարիմանովը սպառնացել է Ադրբեջանի ժողովուխորի հրաժարականով: Պատասխանում Հուսեյնովը Նարիմանովին հայտնում է, որ որոշումը ստեղծությանը կընդունվի, որովհետև իր հետ զրույցում Օրջոնիկիձեն շիտակ հայտնել է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը խորհրդային իշխանության պատվի հարցն է և պետք է լուծել վերջնական ու այն ձևով, «ինչպես ես Ձեզ երեկ հաղորդել եմ»⁷:

Սակայն, անգամ բուլշևիկ բարձրաստիճան ղեկավարների վճռական «հրահանգը» չազդեց Նարիմանովի վրա: Ադրբեջանը կոչու է անգիջում քաղաքականություն որդեգրեց Ղարաբաղի հարցում: Հանդիպելով ադրբեջանական կողմի նման դիրքորոշմանը, Ալ. Բեկլադյանը հունիսի 27-ին հրաժարվում է մասնակցելու անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանների հարցի որոշման հանձնաժողովի հետագա աշխատանքներին և պնդում, որպեսզի վիճելի հարցերը փոխանցվեն ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի քննարկմանը:

1921 թ. հուլիսի 2-7-ը Թիֆլիսում զուեմարված ՌԿ(բ)Կ կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 4-ի նիստում, որին Գ. Օրջոնիկիձենի հրավերով մասնակցում էր Հյուսիսային Կովկասում (Նաչիկլիում)

² Наро́дний Капи́тал в 1918–1923 гг., с. 636.

³ Նույն տեղում, էջ 640–642:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 642:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 7–10:

⁶ Наро́дний Капи́тал в 1918–1923 гг., с. 645:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 105, ք. 11:

իր հանգիստն անցկացնող ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդամ Իսիֆ Ստալինը, քննարկելով Ղարաբաղի հարցը, քվեարկության արդյունքում ընդունվում է արդարացի որոշում «Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել ԳՍՄԳ կազմ»: Որոշմանը, սակայն, դեմ է արտահայտվում և՛ Նարիմանովը, նա պնդում է, որպեսզի հարցի վերջնական քննարկումը փոխադրվի ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ: Պլենումն ընդառաջում է Նարիմանովին և վերջինին առաջարկի ոգով ընդունում նոր որոշում. «Քանի որ Ղարաբաղի մասին հարցն առաջացրել է լուրջ տարածայնություններ, – նշվում է նրանում, – ՌԿԿ կենտկոմի կողմից պետք է անհրաժեշտ է համարում այն փոխադրել ՌԿԿ վերջնական որոշմանը»⁸:

Սակայն հարցը կենտկոմ չհասավ: Հաջորդ օրը, հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է կովկասյան բյուրոյի պլենումի արտահերթ նիստ, ուր վերանայվում են Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ հուլիսի 4-ի պլենումի որոշումները: Առանց հարցի քվեարկություն կազմակերպելու պլենումը որոշում է. «Ելնելով մուսուլմանների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության և վերին ու ներքին Ղարաբաղների տևտեսական կապի անհրաժեշտությունից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից Լեռնային Ղարաբաղը թողնել ԱդրՍՄԳ սահմաններում՝ նրան տրամադրել մարզային լայն ինքնավարություն...»⁹:

Հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշման ընդունման գործում ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի անդամ Ի. Ստալինի բացասական դերը մեծ էր, բայց, կարծում ենք, ոչ որոշիչ: Այսպես ինչը բացատրել, որ Ստալինի ներկայությունը հուլիսի 4-ի նիստին չէր խանգարել Հայաստանի օգտին արդարացի որոշման ընդունմանը: Չի բացառվում, որ հուլիսի 4-ի որոշումից հետո ադրբեջանական կողմին հաջողվել էր ստանալու ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի աջակցությունը: Կավբյուրոյի հուլիսի 5-ի որոշման կայացման նշված վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պլենումին հորիզոնային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ալ. Մյասնիկյանը, Ն. Նարիմանովի օրինակով, չպնդեց դարաբաղյան հարցի վերջնական լուծումը ՌԿ(բ)Կ կենտկոմ փոխադրելու հարցում, որի իրավունքը նա ուներ:

Հայկումկուսի առաջին համագումարում (26–29 հունվարի 1922 թ.) ունեցած ելույթում, հերքելով իր և ԳԿ(բ)Կ կենտկոմի հասցեին պատվիրակների կողմից հնչեցված ծանր մեղադրանքները և

խիստ քննադատությունը, որ վերջիններս Ղարաբաղի հարցում չդրստորեցին վճռակառություն և ավելի հաստատական չպնդեցին երկրամասը հորիզոնային Հայաստանին միացնելու հարցում, Ալ. Մյասնիկյանը, կարծես արդարանալով, նշում է միայն, որ կովկասյան բյուրոյի պլենումի նիստը հիշեցնում էր Անդրկովկասի համընդհանուր կենտկոմների նախկին ղեկավարների պայքարը. «Այսպես Ադրբեջանն ասում էր, եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա մենք նավթ ենք մատակարարի»¹⁰:

ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի ոչ օրինական որոշումով խախտվեց միջազգային իրավունքի հիմնարար՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, ոտնահարվեցին Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը (94,4 տոկոս) կազմող հայության իրավունքները, անտեսվեցին հորիզոնային Հայաստանի շահերը:

Արտահայտվով հայ ժողովրդի կամքը, հորիզոնային Հայաստանի ղեկավարությունը քննադատաբար վերաբերվեց Ղարաբաղը ԳՍՄԳ-ի կազմից դուրս թողնելու ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի հուլիսի 5-ի որոշմանը: Արդեն հուլիսի 16-ին ԳԿ(բ)Կ կենտկոմը միանգամայն սխալ և անբարար համարեց այն¹¹:

Լեռնային Ղարաբաղը հորիզոնային Ադրբեջանի կազմում ընդգրկելու կովկասյան բյուրոյի պլենումի հուլիսի 5-ի որոշումից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը ջանք ու եռանդ չէր խնայում ստանալու արցախահայության համաձայնությունը Ադրբեջանի գերիշխանությունը ճանաչելու հարցում: Այդ նպատակին հասնելու համար ադրբեջանական իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր շրջաններում լայն քարոզարշավ անցկացրեցին, սակայն՝ ամենուրեք հանդիպեցին «առաջ դիմադրության»: Բազմի ջանքերով Ստեփանակերտում իրավիճակ շրջանի գործադիր կոմիտեների ներկայացուցիչների 1921 թ. հուլիսի 28-ի համագումարի աշխատանքների մասին Ղարաբաղից երևան ուղարկած գաղտնի գեկուցագրերից մեկում նշվում է. «Իրությունն օրհասական է, խնդրում ենք միջոցներ ձեռնարկել Լեռնային Ղարաբաղը հորիզոնային Հայաստանին միացնելու համար»¹²: Այդպիսով էր Արցախի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունը, սակայն դրա հետ ոչ-ոք հաշվի չէր նստում:

⁸ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 649–650.

⁹ Սուլեյ տեղում:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, ք. 13, 23.

¹¹ Տես Սուլեյ տեղում, ց. 1, գ. 39, ք. 18.

¹² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, ք. 41–42.

Այդուհանդերձ, արցախահայության և խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հաստատական և հետևողական ջանքերի շնորհիվ խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո ստիպված էին նահանջել և 1923 թ. հուլիսի 7-ի հռչակագրով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ¹³։ Ճնշումների պայմաններում գնալով այդ քայլին՝ արդրեջանական կողմը, սակայն, նոր մտղակ էր նախապատրաստում արցախահայության համար: Մարզի սահմանները հետագայում այնպես «ճզգրտվեցին», որ Լեռնային Ղարաբաղի որոշ տարածքներ (Գյուլիստանի մելիքությունը, Խանլարի շրջանի մեծ մասը, սահմանային որոշ հատվածներ, այդ թվում՝ Լաչինի (Քաշաթաղի)) անջատվեցին մարզից և դրվեցին Ադրբեջանի անմիջական ենթակայության տակ: Դա կատարվում էր Արցախը մայր Հայրենիքից արհեստականորեն բաժանելու նպատակով:

1927 թ. խորհրդային Ադրբեջանի Գետաբեկի շրջանի հայ բնակչությանը 10 բնակավայրեր փոխանցվեցին Շամխորի շրջանին: Վարչական այս փոփոխությունները նպատակ էին հետապնդում թույլ չտալու, որպեսզի հայ բնակչությունը մեծամասնություն կազմի որևէ շրջանում:

Այդուհանդերձ՝ ինքնավար մարզի կարգավիճակի շնորհիվ էր նաև, որ խորհրդային տարիներին արցախահայությունը դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայաթափեց:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու խնդիրը մտահոգել է ողջ հայությանը, այդ թվում ՀԽՍՀ իշխանություններին, և գտնվել նրանց ուշադրության ոլորտում խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում: Ստալինյան բուրժուատության պայմաններում, երբ այլախոսության յուրաքանչյուր դրսևորում դաժանորեն պատժվում էր, խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, սատարելով արցախահայությանը, փորձում էր կենտրոնական իշխանությունների առջև բարձրացնել ԼՂԻՄ-ը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հարցը, սակայն առանց արդյունքի:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտական փուլում, 1945 թ. գարնանը խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, արժագանքելով Համաձայնության կազմակերպությունների

կոչերին, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև բարձրացրեց Թուրքիայի կողմից ռոնազավթված հայկական տարածքները (Կարս, Արզահան, Սուրմալու) խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու խնդիրը: Վերջինս արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր ոչ միայն պատմական արդարությունը վերականգնելու առումով, այլև աշխարհով մեկ սփռված հայության հայրենադարձությունը դեպի Հայաստան կազմակերպելու համար: Այս կապակցությամբ Հայաստանի ղեկավարությունը չանտեսեց և հերթական անգամ բարձրացրեց նաև Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հարցը: 1945 թ. նոյեմբերի 11-ին Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանն անձամբ դիմելով Ի. Ստալինին իրավագիտորեն նշում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու անհրաժեշտությունը բխում է ոչ միայն պատմամշակութային, տնտեսական և քաղաքական տեսակետից, այլև Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչության միահանուռ ցանկությունից¹⁴: Սակայն Գր. Հարությունյանի կողմից բարձրացված խնդրի շուրջ չափազդիտ քննարկումներ այդպես էլ չձգվակվեցին և հարցը հերթական անգամ դուրս մղվեց օրակարգից:

Երկու տարի անց, 1947 թ. աշնանը, Գր. Հարությունյանը կրկին բարձրացնում է դարաբաղյան խնդիրը, այս անգամ այն կապելով Հայրենիքի ճամփան ըրճած տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայերի տեղավորման հրատապ խնդրի հետ: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի քարտուղար Ջավեն Գրիգորյանի հետ միասին Գրիգոր Հարությունյանը Մոսկվայում հանդիպում է Ստալինին հետ, լուրջ և համոզիչ փաստարկներով հիմնավորում հարցը դրական լուծելու անհրաժեշտությունը: Հայաստանի ղեկավարության համառության շնորհիվ խնդիրը այս անգամ թեև քննարկման առարկա է դառնում, սակայն Ստալինի և Ադրբեջանի ղեկավարության խորամանկ հակառաջարկով տեղափոխվում է այլ հարթություն: Ընդառաջելով Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարության «համատեղ ներկայացրած» խնդրանքին, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի և 1948 թ. մարտի 10-ի որոշումներով արտոնում է Հայկական ԽՍՀ-ից դեպի Ադրբեջանական ԽՍՀ արդրեջանական բնակչության վերաբնակեցումը¹⁵:

¹³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 1, գ. 034, գ. 27, ք. 74:

¹⁴ Հարզի վերաբերյալ մանրամասն տես Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խորշչով, Երևան, 2001, էջ 83-87:

1949 թ. Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հերթական անգամ փորձում է քննարկման առարկա դարձնել դարաբաղյան խնդիրը: Գր. Հայությունյանը կրկին դիմում է Ի. Ստալինին: Սակայն Լ. Բերիայի և Մ. Բաղիրովի քանքերով հարցի քննարկումն ավելորդ և ոչ նպատակահարմար է համարվում:

Այսպիսով, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում թուրք-արդրեջանական հակահայկական գործունեության հետևանքով հայկական տարածքները Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը դարձյալ չստացավ իր արդարացի լուծումը:

Արցախի խնդիրը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև հերթական անգամ հրապարակայնորեն բարձրացնելու համար նպատակոր իրավիճակ ստեղծվեց 1960-ական թթ., երբ Խորհրդահայությունն ազգային զարթոնք էր ապրում: Նույն ժամանակաշրջանում արցախահայությունը նոր թափով զանգվածային շարժում ծավալեց Արցախը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու պահանջով: 1963 թ. ԼԴԽՄ-ի և հարակից հայկական շրջանների շուրջ 2500 հայերի ստորագրությամբ բողոքագիր դիմում ուղարկվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Լիկիտա Խրուչչովին: Նշելով Արդրեջանի կազմում արցախահայության գոյության և Արդրեջանի կենրոնական իշխանությունների խտրականության քաղաքականության մասին, բողոքագիրները պահանջում են «անհապաղ վճռել ԼԴԽՄ-ը և հարակից հայկական բոլոր շրջանները Հայկական ԽՍՀ-ի մեջ վերամիավորելու կամ ՌՍՖՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու հարցը»:

Խորհրդային Հայաստանում նույնպես արձագանքեցին արցախահայության պահանջին: 1965 թ. Մեծ Եղեռնի 50-ամյա սգո տարեիցի կապակցությամբ ԽՍՀՄ պատմության մեջ անճախադեպ բազմախազարանոց հավաքներում առաջ քաշվեց նաև Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելու պահանջը:

1965–1966 թթ. ինչպես Արցախից, այնպես էլ Երևանից, հայկական այլ շրջաններից բազմախազար ստորագրություններով նամակներ ուղղվեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, Նախարարների խորհուրդ, ԽՄԿԿ կենտկոմ՝ Ղարաբաղյան հարցը հայ ժողովրդի օգտին լուծելու պահանջով: Դրանցից պետք է առանձնացնել Լեռնային Ղարաբաղի ու Խորհրդային Հայաստանի մտավորականների, գիտության և մշակույթի գործիչների կողմից Մոսկվա ուղարկված բազմախազար ստորագրություններով նամակները: ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լեոնիդ Բրեժնևսին 1966 թ. օգոստոսին Երևանից ուղարկված նամակում, որը ստորագրել էին

շուրջ 2000 հայ մտավորականներ՝ Մ. Սարյանը, Պ. Սևակը, Գ. Սահյանը, Ե. Քոչարը և այլք, մասնավորապես նշվում էր. «Ղարաբաղը Հայաստան է տարածքով և ազգային կազմով, Հայաստան է՝ կենսածով, հոգևոր կերտվածքով ու կենցաղով: Ղարաբաղի պատմությունը՝ Հայաստանի պատմությունն է՝ հայկական է Ղարաբաղի լեզուն, արվեստը և գրականությունը: Եվ քանի որ գոյություն ունի Հայկական ԽՍՀ, նպատակահարմար չէ նրա անբաժանելի մասը արհեստականորեն կտրել Խորհրդային Հայաստանից»¹⁶:

Խնդրից անմասն չմնաց նաև ՀԽՍՀ ղեկավարությունը: Արձագանքելով հայության կոչերին, ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղար Անտոն Քոչինյանի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Բաղայ Մուրադյանի ստորագրություններով 1966 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մոսկվա, ԽՄԿԿ կենտկոմ, ուղղված ընդարձակ և բովանդակալից անմակում Հայաստանի ղեկավարները, հենվելով պատմական ամփոփելի փաստերի վրա, հիմնավորում են Լեռնային Ղարաբաղը (ինչպես նաև Նախիջևանը) Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելու «անհրաժեշտությունը»: «Մեր կարծիքով, – նշվում է փաստաթղթում, – պատմակախարձար կլիներ քննարկել և դրական լուծել Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին փոխանցելու հարցը... Սակայն, եթե ներկա փուլում Հայկական ԽՍՀ-ին Նախիջևանի վերադարձնելը կապված է հայտնի բարդությունների հետ, ապա Հայկական ԽՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերադարձնելը չի կապված որևէ դժվարությունների հետ և կարող է իրականացվել անցավագից»:

Հնարավոր անցանկալի արձագանքների մասին մտավախությունները հիմնազուրկ են, քանի որ հարց է դրվում ոչ թե Արդրեջանական ԽՍՀ-ի տարածքի ինչ-որ մասի օտարման, այլ ինքնավար ազգային մարզը միութենական հանրապետության հետ միաձուլելու մասին, որոնց հիմնական բնակչությունը միատարր՝ հայկական է»¹⁷:

Այսպիսով, հետստալինյան տարիներին հայ ժողովրդի և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ծայրը Արցախի խնդրում առավել հաստատական դարձավ, և պատահական չէր, որ ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարությունը 1966 թ. հանձնարարեց Խորհրդային Հայաստանի և Արդրեջանի ղեկավարներին քննարկել ԼԴԽՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հնարավո-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 46, զ. 65 ք, ք. 1–2:

¹⁷ Նույն տեղում, զ. 65 ք, ք. 1–9:

րութիւնը: Սակայն խորհրդային բարձրաստիճան գործիչների ադրբեջանամետ դիրքորոշման պատճառով խնդրի արդարացի լուծումը դարձյալ ձախողվեց¹⁶:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ շարունակվող և տարբերակի սաստկացող հակահայկական բաղաբակաճությունը 1970-ական թթ. ընդվզումների և ազգային ինքնագիտակցության նոր պորտկուճներ առաջացրեց հայ հանրության մեջ:

1976–1977 թթ. ԽՍՀՄ-ում ծավալվեցին Սահմանադրության նոր նախագծի քննարկումներ: Խորհրդային Չայաստամի ղեկավարությունը և հայ հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ Դարաբաղի խնդիրը դարձյալ բարձրացրեցին ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև: Դիմումների, հուշագրերի, պահանջագրերի, տեղեկատու և այլ փաստաթղթերի նոր հեղձ տեղաց դեպի Մոսկվա:

Մոսկվան, կարծես, ստիպված էր տեղի տալու, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի նիստի արձանագրության մեջ հայության պահանջը հիմնավորելու նպատակով մտցվեց հետևյալ արդարացի ձևակերպումը «Լեռնային Դարաբաղը արհեստականորեն է միացվել Ադրբեջանին: Ընդ որում՝ հաշվի չեն առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: ...Հարկավոր է Լեռնային Դարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Չայկական ԽՍՀ-ի հետ: Այդ ժամանակ ամեն բան իր օրինական տեղը կընկնի»: Սակայն հերթական անգամ Ադրբեջանի և խորհրդային ազդեցիկ ղեկավար մի շարք գործիչների ջանքերով ԽՍՀՄ կենտրոնի քաղաքական մեթոծեց առաջարկությունը և հարցը հանեց օրակարգից:

Խորհրդային վերջին տասնամյակների ընթացքում արցախահայության դրությունն էական որևէ փոփոխություն չկրեց, ընդհակառակը՝ ավելի փառարացավ: Լիովին խաթարվեցին մշակութային և սոցիալ-տնտեսական կապերը Խորհրդային Չայաստամի հետ:

Տասնամյակների ընթացքում շարունակում էր նկատվել ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության քվաքանակը՝ 1920 թ. 94,4 տոկոսից 1979 թ. իջնելով 75 տոկոսի: Դրան հակառակ, աճում էր ադրբեջանական բնակչության թիվը: Խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում

Ադրբեջանի քաղաքականությունը թեև ուղղված էր մարզի ադրբեջանացմանը, սակայն, Դարաբաղի հայ բնակչությունը 70 տարի շարունակ դրսևորեց անհնազանդություն և մշտական պայքար մղեց տարածքային և մարդկային կորուստների, նյութական զրկանքների, մարդու իրավունքների ոտնահարումների դեմ:

1985 թ. գարնանից ԽՍՀՄ-ում ծավալված ժողովրդական գործընթացները նոր հույսեր արթնացրին դարաբաղյան խնդիրը արդարացի լուծելու համար: Հաստատանում էր համայն հայության համաժողովրդական ազգային-ազատագրական պայքարի վճռական փուլը, որն էլ ավարտվեց պատմական հաղթանակով: Դրա վառ ապացույցն է ներկայիս Լեռնային Դարաբաղի Հանրապետությունը, որը հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք է բերել իր անկախությունը, կազմավորել ժողովրդավարական պետություն, որի թիկունքին կանգնած է մարտունակ հայկական բանակը՝ ԼՂՀ պետականության և անկախության, արցախահայության բնականոն զարգացման ամենավճեղձ երաշխավորը:

***

Ժողովածուի փաստաթղթերն ու նյութերն ընդգրկում են 1923–1988 թթ.: ԼՂԻՄ կազմավորման մասին որոշումից, վերջինիս Սահմանադրության (Կանոնադրության) հրապարակումից 1924 թ. մինչև ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների խորհուրդների 20-րդ գումարման 8-րդ նստաշրջանի՝ ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմից դուրս հռչակելու, որպես Արցախի ինքնավար մարզ Խորհրդային Չայաստամին վերամիավորվելու մասին 1988 թ. հուլիսի 12-ի որոշումները:

Ժամանակագրական կարգով ներկայացված փաստաթղթերն ու նյութերն ընտրված են Չայաստամի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) տարբեր ֆոնդերից, ժամանակի մամուլից, հրատարակված ժողովածուներից և զրբերից: Խորհրդային գրաքննության պայմաններում դրանք հիմնականում անհասանելի էին լայն զանգվածներին ժողովածուում ընդգրկված որոշ փաստաթղթեր ներկայացված են մասնակի կրճատումներով (ցույց է տրված հետևյալ նշանով՝ [...]), կատարված են ուղղագրական և կետադրական շտկումներ, անհրաժեշտության դեպքում տրված են լրացուցիչ բացատրություններ:

Կարեն Խաչատրյան

¹⁶ Տե՛ս Բերեստրոյկա և անվանական օրոշոնյայ, Երևան, 1989, էջ 40:

ПРЕДИСЛОВИЕ

Советизация Армении к концу осени 1920 года инициировала виток новых политических процессов, развернувшихся вокруг проблемы Нагорного Карабаха. На волне советизации ревком Азербайджана 30 ноября 1920 г. выступил с Декларацией, где отмечалось, что между Советским Азербайджаном и Советской Арменией более не существуют пограничных проблем, Зангезур и Нахичевань отходят к Армении, а горной части Карабаха предоставляется право на самоопределение. Декларация была опубликована 2 декабря в бакинской газете «Коммунист». Кроме того, азербайджанский ревком выступил с Обращением «Всем, всем, всем!», в котором, в частности, прокламировалось: «...С сегодняшнего дня объявляются ликвидированными споры о границах между Арменией и Азербайджаном. Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичевань считаются частью Армянской Социалистической Республики» (по содержанию раздел, посвященный Нагорному Карабаху, здесь отличался от текста Декларации). Данное обращение-постановление было опубликовано в ереванской газете «Коммунист» 7 декабря 1920 года.

Подобное разрешение проблемы поддерживалось и кавказским бюро ЦК РКП(б). Последним было принято постановление от 3 июня 1921 года, в соответствии с 5-ым пунктом которого армянскому правительству поручалось подготовить Декларацию с указанием «о принадлежности Нагорного Карабаха Армении»¹⁹. Постановление бюро было принято единогласно, председатель ревкома Азербайджана Нариман Нариманов также проголосовал в поддержку документа.

Во исполнение постановления кавказского бюро, Совнарком Армянской ССР, образованный в мае 1921 года, принимает 12 июня того же года соответствующий декрет, подписанный председателем Совнаркома Александром Мясникяном: «На основании декларации Ревкома Социалистической Советской Республики Азербайджана и соглашения между правительствами Советских Социалистических Республик Армении и Азербайджана объявляется, что Нагорный Карабах отныне является неотъемлемой частью Социалистической

7554

Советской Республики Армении»²⁰. Декрет на армянском, русском и турецком языках был опубликован в органах партийной печати: 19 июня в ереванской газете «Советская Армения», а 22 июня – в русскоязычной бакинской газете «Бакинский рабочий».

25 июня 1921 г. в Тифлисе было создано первое заседание комиссии для определения границ между советскими республиками Закавказья, учрежденной 2 мая 1921 г. по решению пленума кавказского бюро ЦК РКП(б).

На заседании комиссии единственный представитель Армении Александр Бекзадян рассказал участникам о тяжелых потерях, понесенных армянским народом в последние годы, возникшей в Армении катастрофической социально-экономической ситуации, проблемах обустройства сотен тысяч беженцев, сконцентрированных в республике (для разрешения проблемы требовались дополнительные территории) и, наконец, о критических последствиях для страны подписанного в Москве русско-турецкого договора от 16 марта 1921 г. Учитывая вышеизложенное, А. Бекзадян предложил осуществить в пользу Армении «прирезки» армянских территорий соседних Азербайджана и Грузии. Однако, азербайджанский и грузинский представители комиссии категорически отвергли предложение А. Бекзадяна о территориальных изменениях, квалифицировав его как проявление национализма, а председатель комиссии, представитель Советской России Сергей Киров, всячески содействующий грузино-азербайджанскому альянсу, подчеркнул, что «в настоящее время по политическим соображениям не может быть и речи о территориальных прирезках»²¹.

На заседании комиссии был поднят также вопрос Нагорного Карабаха, однако данное обсуждение, по просьбе представителя Азербайджана М. Гусейнова, было отложено, под предлогом отсутствия у азербайджанского делегата необходимых полномочий и указаний из Баку.²²

В сложившейся напряженной обстановке, грозившей провалом работы комиссии, С. Киров и Г. Орджоникидзе 26 июня посылают Н. Нариманову срочную телеграмму следующего содержания: «Перерыв переговоров об установлении границы с Арменией при существующей

¹⁹ НАА (Национальный Архив Армении), ф. 4033, оп. 2, д. 1187, л. 13. См. также Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, с. 633.

²⁰ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 636.

²¹ Там же, с. 640-642.

²² См. там же, с. 642.

обстановке в Зангезуре произведет крайне невыгодное впечатление... Просим созвать экстренно Политбюро и Совнарком и разрешить вопрос о Карабахе...». С. Киров и Г. Орджоникидзе в телеграмме изложили также свое мнение по этому вопросу: «...необходимо руководствоваться таким принципом: ни одно армянское село не должно быть присоединено к Азербайджану, равно как ни одно мусульманское село нельзя присоединять к Армении»²³.

В тот же день созывается совместное заседание политбюро и оргбюро ЦК компартии Азербайджана, на котором предложение Г. Орджоникидзе и С. Кирова оценивается как в корне ошибочное. Что касается поставленного А. Бекзадяном вопроса о передаче Нагорного Карабаха Армении, то на заседании принимается следующее решение: «... политбюро и оргбюро считают неприемлемым (передачу Нагорного Карабаха - ред.), ввиду безусловного экономического тяготения Нагорного Карабаха к Азербайджану, в каком смысле и должен быть разрешен вопрос»²⁴. 27 июня 1921 года Н. Нариманов информирует Гусейнова из Баку о принятом решении, а при принятии комиссией решения о присоединении Карабаха к Армении пригрозил отставкой Совнаркома Азербайджана. Гусейнов, в свою очередь, сообщил Нариманову, что решение Баку несомненно будет встречено крайне холодно, поскольку в беседе с ним Орджоникидзе прямо сказал, что карабахский вопрос есть вопрос чести всех Советских республик и его нужно решить окончательно и «в том виде, как я Вам передал вчера»²⁵.

Однако, даже решительное «указание» высокопоставленных большевистских лидеров не подействовало на Н. Нариманова, Азербайджан в вопросе Нагорного Карабаха занял жесткую и бескомпромиссную позицию. Столкнувшись с подобной позицией, А. Бекзидян 27 июня отказался от дальнейшего участия в работе комиссии для определения границ между советскими республиками Закавказья, потребовав, чтобы спорные вопросы были переданы на рассмотрение кавказскому бюро ЦК РКП(б).

4 июля 1921 г. на очередном заседании пленума кавказского бюро ЦК РКП(б) (пленум работал со 2-го по 7-ое июля) принял участие Иосиф Сталин, прибывший на заседание по приглашению Орджоникидзе с Северного Кавказа (Нальчик), где он проводил свой

отдых. На заседании было принято справедливое решение по проблеме Нагорного Карабаха в следующей редакции: «Нагорный Карабах включить в состав ССР Армении». Однако, против данного решения выступил Н. Нариманов, который потребовал перенести вопрос на окончательное решение в ЦК РКП(б). Пленум пошел навстречу Нариманову и изменил свое решение, приняв постановление в духе его предложения: «Ввиду того, что вопрос о Карабахе вызвал серьезное разногласие, кавказское бюро ЦК РКП(б) считает необходимым перенести его на окончательное решение в ЦК РКП(б)»²⁶.

Но вопрос так и не был перенесен в ЦК. На следующий день 5 июля созывается внеочередное заседание пленума кавказского бюро, на котором постановления пленума от 4 июля подвергаются пересмотру. Без прений и голосования пленум постановляет: «Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами и экономической связи Верхнего и Нижнего Карабаха, его постоянной связи с Азербайджаном, Нагорный Карабах оставить в пределах Аз. ССР, предоставив ему широкую областную автономию...»²⁷.

Негативная роль члена ЦК РКП(б) И. Сталина в вопросе принятия значающего постановления от 5 июля конечно велика, но, по нашему мнению, не следует ее переоценивать. Иначе, чем можно объяснить, что присутствие И. Сталина на заседании 4 июля не препятствовало принятию справедливого решения в пользу Армении. Не исключено, что после принятия решения от 4 июля азербайджанской стороне удалось заполучить поддержку Центрального Комитета РКП(б) в пользу пересмотра названного решения. В пользу версии о незаконном принятии кавбюро постановления от 5 июля свидетельствует также тот факт, что на пленуме представитель Советской Армении А. Мясникян, в отличие от Н. Нариманова, не настоял на перенесении принятия окончательного решения по Карабахскому вопросу в ЦК РКП(б), хотя и был наделен таким правом.

В своей речи на Первом съезде компартии Армении (26-29 января 1922 г.) А. Мясникян, пытаясь опровергнуть озвученные депутатами в его собственный и в адрес ЦК компартии Армянской КП(б) тяжелые обвинения и жесткую критику в том, что в вопросе Карабаха ими не была проявлена должная решительность и непреклонная требовательность в вопросе присоединения края к Советской Армении, смог

²³ НАА, ф. 1, от. 1, д. 105, л. 7-10.

²⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 645.

²⁵ НАА, ф. 1, от. 1, д. 105, л. 11.

²⁶ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 649-650.

²⁷ Там же.

подняло проблему присоединения Нагорного Карабаха к Советской Армении. 11 ноября 1945 г. первый секретарь компартии Армении Григор Арутюнян лично обратился к И. Сталину. Справедливо отметив, что необходимость объединения Нагорного Карабаха к Советской Армении проистекает не только с историко-культурной, экономической и политической точки зрения, но и из единодушного стремления к воссоединению всего армянского населения Карабаха³². Однако, соответствующие дискуссии по поставленной Г. Арутюняном проблеме так и не были проведены и вновь сняты с повестки дня.

Два года спустя, осенью 1947 г., Г. Арутюнян вновь инициирует карабахский вопрос, связав его на этот раз с необходимостью разрешения срочной проблемы по размещению десятков тысяч армяно-репатриантов, возвращающихся на Родину. Григор Арутюнян вместе с секретарем ЦК компартии Армении Заветом Григорьяном встречаются в Москве с И. Сталиным, серьезно и убедительно аргументируя необходимость положительного разрешения этого вопроса. Благодаря упорству армянского руководства вопрос в этот раз становится предметом обсуждения, но вследствие хитроумного контрпредложения Сталина и азербайджанского руководства проблема переводится в другую плоскость³³. Идя навстречу «совместно представленным» просьбам руководства Армении и Азербайджана, Совет Министров СССР своими постановлениями от 23 декабря 1947 года и от 10 марта 1948 г. принимает решение по проведению переселения азербайджанского населения из Армянской ССР в Азербайджанскую ССР³³.

В 1949 г. руководство Советской Армении в очередной раз делает попытку обсуждения карабахской проблемы. Г. Арутюнян вновь обращается к И. Сталину. Однако, усилиями Л. Берин и М. Багрова подобное обсуждение было объявлено излишним и бесперспективным.

Таким образом, вследствие развернутой турецко-азербайджанским альянсом антиармянской деятельности, проблема возвращения армянских территорий Советской Армении на данном историческом периоде так и не получила своего справедливого разрешения.

В 1960-ые годы вновь сложились благоприятные условия для публичного обсуждения и постановки перед центральными властями

³² НАА, ф. 1, оп. 034, л. 27, л. 74.

³³ См. подробнее Վրիթրյան Լ., Հայաստանը Առաջինից մինչև երրորդը, Երևան, 2001, էջ 83–87 (Вирабян Л., Армения от Сталина до Хрущева. Ереван, 2001, с. 83–87).

СССР проблемы Арцаха, при этом советские армяне переживали в тот период процесс национального пробуждения. Именно тогда армяне Арцаха с новой силой развернули массовое движение с требованиями присоединения Нагорного Карабаха к Советской Армении. В 1963 г. первому секретарю ЦК КПСС Никите Хрущеву было послано из НКАО письмо-протест, под которым подписались порядка 2500 армян из Карабаха и прилегающих армянских районов. Подписанты, раскрыв предостерно проблемы, положение армян Арцаха в составе Азербайджана, политику национальной дискриминации, осуществляемой азербайджанскими центральными властями, потребовали «немедленно решить вопрос воссоединения Нагорного Карабаха и всех прилегающих армянских районов с Армянской ССР или же включения их в состав РСФСР».

Советская Армения также отреагировала на требования армян Арцаха. В 1965 г., во время первых в истории СССР беспрецедентных многотысячных митингов в день 50-летней трагичной годовщины Геноцида армян, 24 апреля, было выдвинуто также требование о введении Карабаха в состав Советской Армении.

В 1965–1966 гг. в Верховный Совет, Совет Министров СССР, ЦК КПСС направлялся поток писем с многими тысячами подписей жителей Арцаха, Еревана и других районов Армении, с требованиями решить Карабахскую проблему в пользу армянского народа. Особо следует выделить письма интеллигенции, деятелей науки и культуры из Нагорного Карабаха и Советской Армении, адресованные в Москву. В августе 1966 г. генеральному секретарю ЦК КПСС Леониду Брежневу было направлено письмо, которое подписали порядка 2000 представителей армянской интеллигенции – М. Сарьян, П. Севак, А. Сагиян, Е. Кочар и многие другие, где, в частности, отмечалось: «Карабах - это Армения территориально и по национальному составу, это Армения - по укладу, духовному складу и быту. История Карабаха - это история Армении, армянским является язык, искусство и литература Карабаха. А так как существует Армянская ССР, целесообразно ее нераздельную часть искусственно отделять от Советской Армении»³⁴.

Руководство Армении также не осталось безучастным. Как отклик на призывы армянского народа, 30 сентября 1966 года в Москву в ЦК КПСС было направлено пространное и содержательное письмо, подписанное первым секретарем ЦК КП Армении Агтонем Кочияном и

³⁴ НАА, ф. 1, оп. 46, л. 65 б, л. 1–2.

председателем Совета Министров АрмССР Бадалом Мурадваном, в котором руководители Армении, опираясь на неоспоримые исторические факты, аргументировали «необходимость» включения Нагорного Карабаха (также как и Нахичевани) в Советскую Армению. «По нашему мнению, было бы целесообразно рассмотреть и решить положительно вопрос передачи Нахичевани и Нагорного Карабаха Армянской ССР... Однако, если возвращение Нахичевани Армянской ССР на современном этапе будет сопряжено с известными сложностями, то возвращение Нагорного Карабаха Армянской ССР не связано с какими-либо трудностями и может быть осуществлено безболезненно.

Опасения возможной нежелательной реакции диплемы основания, так как вопрос ставится не об отторжении какой-либо части территории Азербайджанской ССР, а слиянии автономной национальной области с союзной республикой, коренное население в которых однородно - армянское»³⁵.

Таким образом, в постсталинские годы глас армянского народа и руководства Советской Армении по проблеме Арнаха стал более решительным, и не случайно, что секретариат ЦК КПСС поручил в 1966 году руководителям Советской Армении и Азербайджана обсудить возможность присоединения НКАО к Советской Армении и представить свои предложения в ЦК КПСС. Однако, по причине проазербайджанской позиции, занятой советскими высокопоставленными руководителями, справедливое разрешение проблемы вновь не было принято³⁶.

Из года в год продолжающаяся и ужесточающаяся антиармянская политика центральных властей Азербайджана вызвала в 1970-ые годы у армянской общественности новый всплеск негодования, привел к росту национального самосознания.

В 1976–1977 годах развернулись широкие обсуждения вокруг принятия новой Конституции СССР. Руководство Советской Армении и многочисленные представители армянской общественности вновь подняли Карабахскую проблему перед центральными властями СССР. Поток заявлений, меморандумов, требований, справочных материалов и иных документов разного уровня хлынул в Москву.

Казалось, что Москва готова была уступить и 23 ноября 1977 года, для навстречу требованиям армянского народа, в протокол заседания Президиума Совета Министров СССР, была внесена следующая формулировка: «Вследствие ряда исторических обстоятельств... Нагорный Карабах искусственно был присоединен к Азербайджану. При этом не были учтены историческое прошлое области, ее национальный состав, желания народа и экономические интересы... Надо присоединить Нагорный Карабах («Арнах» – по-армянски) к Армянской ССР. Тогда все станет на свои законные места». Но в очередной раз, усилиями ряда влиятельных советских и азербайджанских руководящих работников, Политбюро ЦК КПСС отклонило предложение и вывело вопрос из повестки дня.

В последние десятилетия советского периода положение армян Арнаха так и не претерпело существенных изменений, более того, оно еще более ухудшилось. Полностью были разрушены культурные и социально-экономические связи края с Советской Арменией. Постоянно сокращалась численность армянского населения НКАО: если в 1920 г. армянское население края составляло 94%, то в 1979 г. - 75%. В противоположность этому, росла численность азербайджанского населения. Таким образом, весь советский период политика Азербайджана была направлена на азербайджанизацию области. Однако, армянское население Карабаха в течение 70 лет противостояло дискриминации и вело постоянную борьбу, направленную на предотвращение территориальных и человеческих потерь, преодоление материальных лишений, против поправок прав человека.

Развернувшиеся с весны 1985 г. в СССР демократические процессы вселяли новые надежды на справедливое разрешение карабахской проблемы. Назревал решающий этап всенародной национально-освободительной борьбы армянского народа, завершившийся исторической победой. Ярким ее свидетельством является современная Нагорно-Карабахская Республика, которая благодаря героической борьбе армянского народа достигла независимости, сформировала демократическое государство, на защите которой стоит боеспособная армянская армия – надежный гарант государственности и независимости НКР, последовательного развития народа Арнаха.

³⁵ См. там же, д. 65 а, л. 1–9.

³⁶ См. Перестройка и национальные отношения, Ереван, 1989, с. 40.

***

Документы и материалы сборника охватывают 1923–1988 гг.: с декрета об образовании НКАО и публикации ее Конституции (Положения) в 1924 г. до решения Восьмой сессии Совета народных депутатов НКАО 20-го созыва от 12 июля 1988 г. – о провозглашении выхода НКАО из состава Азербайджанской ССР и воссоединении с Советской Арменией, как Арцахская автономная область.

Представленные в хронологической последовательности документы и материалы выбраны из различных фондов Национального архива Армении (НАА), периодической печати исследуемого периода, опубликованных сборников и книг. В условиях советской цензуры опубликованные материалы были недоступны для широких масс общественности.

Некоторые документы представлены с сокращениями (показано следующим знаком [...]), с исправленной орфографией и пунктуацией, с необходимыми примечаниями.

Карен Хачатрян

ՓՈՍՏԱԹՂԹԵՐ ԵՎ ԱՅՈՒԹԵՐ
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

ВЫПИСКА ИЗ ДЕКРЕТА АЗ ЦИК ОБ ОБРАЗОВАНИИ
АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ НАГОРНОГО КАРАБАХА

7 июля 1923 г.

[...] Аз ЦИК Советов постановляет:

1. Образовать из армянской части Нагорного Карабаха автономную область, как составную часть АССР, с центром в местечке Ханкенды.
2. Органами управления автономной области являются Областной Исполнительный комитет и местные Советы. [...]
5. Для выработки положения области и фактической передачи административных единиц в автономную область Карабаха, а также определения границ автономной области создать смешанную комиссию из представителей: Нагорного Карабаха, Курдистана и центральной власти АзССР, коей комиссия вменить в обязанность закончить свою работу к 15-му августа с.г.

Зам. преп. Аз Цик *М.Б. Касумов*

Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., Сборник документов и материалов, отв. ред. В.А. Мисаелян, Ереван, 1992, с. 669–670, („Бакинский рабочий“, 9 июля 1923 г.).

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ
ПРЕЗИДИУМА ЦК АКП (6) ОБ УТВЕРЖДЕНИИ КОНСТИТУЦИИ
АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ НАГОРНОГО КАРАБАХА

3 июля 1924 г.

Слушали:

1. Проект Конституции Автономной Области Нагорного Карабаха, (гг. Багиров, Каракозов и Теймур Алиев).

Постановили:

Проект Конституции одобрить. Предложить Президиуму АзЦИК-а срочно провести проект в советском порядке и опубликовать Конституцию на тюркском, армянском и русском языках.

Секретарь ЦК АКП *С.М. Киров*

К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918–1925: Документы и материалы. Баку, 1989, с. 248–249, (ПААФ ИМЛ, ф. 1, оп. 74, л. 137, л. 98).

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ*

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՇՐՋԱՆԻ

ԸՆդհանուր հիմունքներ

1. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը կազմում է Ադրբեջանի Սխ՜ թաղկացուցիչ մասը:
2. Բոլոր գործավարությունը, դատավարությունը և ուսուցումը դպրոցներում ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղում կատարվում է մայրենի լեզվով:
3. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը մասնակցում է Ադրբեջանի Սխ՜ հանրապետական բոլոր մարմիններում համեմատական չափի սկզբունքով:

* Սահմանադրության տեքստը հայերեն և քուրդերեն լեզուներով տպագրվել է Բազվի «Կոնունիստ» օրաթերթի 1924 թ. հուլիսի 6-ի թիվ 145-ում, որտեղ են լեզվով՝ որսալեզու «Քակինսկի օսրոյի» թերթի 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի թիվ 269-ում: Սահմանադրությունը գործել և Լավան դեռ է խաղացել մինչև 1929 թվականը, երբ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից այն չեղյալ համարվեց:

Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը
(տերիտորիան)

Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի մեջ մտնում է այն տարածությունը, որը բռնված է հետևյալ գավառների քաղաքներով և գյուղերով:

Շուշու գավառից՝ Շուշի քաղաքը և Ստեփանակերտը, գյուղերը. Կարա-քետուկ, Ուլուքթաք, Կայաբաշի, Սարի-Քեշիշ, Կիչլադ-Քենդ, Շալվա, Սեյիտ-Քեզլի, Ղաշուլլադ, Սեհուրքենդ, Բադուրա, Սունժիմակոյի, Խնձորխտամ, Իսմայիլ-Քեզլի, Մալիբեզլի, Խալիփալի, Խոջալի, Ղուշնիլար, Քեռրֆա-Աֆուտլի, Ջարուզլի, Լախիբևանիկ, Փիրջամալ, Ղահրազ, Քեաթուկ-Աշդարա, Ադրուլադ, Կարազարուն, Լիսազորակ, Կերկիծամ, Ջամիլլի, Բալուջա, Ղաշալիքենդ, Փախլիզ, Խնամախ, Սեհտի-Քենդ, Կերի-Ազնիք, Ղամուր-չիլար, Ներքին Ազնիք, Աղնախ, Չանախի, Ղարաուլադ, Ղուշչի-Բարա, Սարուշեն, Խաչմաչ, Տուքնակալ, Գարալի, Ղիրում-Քենդ, Մխիթարա-Քենդ, Ղաղղաղան, Գարով, Ղաշուքենդ, Շուշե-Քենդ, Ղաշալթի, Գյունուտ, Քեշիշ-Քենդ, Ղաշալթի-Խոզաքիթ, Քենդխուրդ, Քարահունջ, Մուշկապատ, Ղավախան, Մաշադի-Քենդ, Կուշում-Քենդ, Աղ-Քենդ, Աշան, Գացի, Ենգի-Քենդ, Կարա-Քենդ, Եմիշճա, Ջամնաթ, Կըղարծի, Միրի-Քենդ, Կարադուլլի, Խոնաշեն, Բախրումլի, Խոջալու, Մուգան, Աբդուլլար, Կոտլեարովկա, Կուրուպատկին, Նիկոլանկա, Սկորլակա, Սոս, Մխտորաշեն, Խերխան, Շովա-տեղ, Գերեր, Մավաս, Ամարաս, Բիբիլակ, Ադրուլադ, Ուզում-Քենդ, Ղրախախի, Թաղլար, Ազոլ, Ջարդանաշեն, Շեխեր, Ջաղավուզ, Թաղավարդ, Ղուզե-ճարտար, Գիշի, Գյունե-ճարտար, Իսպահանջուղ, Յենդիջա, Ղաշարդի, Խամաբաղ նոր, Խամաբաղ հին, Քեշիշքենդ, Խրամորթ, Կերին Յեչիբաղ, Ներքին Յեչիբաղ, Տող, Մամեղածոր, Սուլավարդին, Շեխեր, Գակալու, Թաղուտ, Սուսալըխ, Կովաշտեյի, Տումի, Գողեր, Շակոռի, Ջրակուտ:

Ջիվանշիրի գավառից՝ գյուղեր. Դասանրիջ, Ունուդի, Կիրանլու, Իմարար, Կարավենդ, Չափար, Ղուզու, (Բաղդուս), Կըզլլ-Կայա, Յայջա (Տըխազատ), Ջարդախաչ, Չարեքտար, Բաղու-Կայա, Բալու-Կայա, Միամախի, Բազարքենդ, Քուլատակ, Ղաղմանլու, Ղովչանլու, Չորմանլու, Վանք, Տրումբոն, Գոռաթաղ, Շահմասուր, Ներիշտար, Քիչիկ-Կարաթեզ, ՈՂու-Կարաթեզ, Կուսապատ, Աղդար-Մարդախերտ, Դամիրու, Գոռաթաղ, Բուրուջ, Յարընջա, Մառղա, Մարդուշեվան, Բրուջ, Լեռն-Ուրխ (Մարով), Մենգրեյակ, Չարդախուլու, Լյուլասազ, Օրլով-Դեմիսովկա, Ղազանչի, Ջան-

յաթաք, Գյուլաթաղ Արխավանդ, Դամիլի, Թալիշ, Տուրուս, Դաստազիր, Տոնաշեն, Մաղադխ, Դամիլար, Կերին-Չայլու, Ներքին-Չայլու:

Կարյազիհի գավառից՝ գյուղեր. Գաշիքենդ, Առաքել, Բանազուր, Բինյաթի, Ղուլանլար, Խժավլան, Ղաշբաշի, Շամժոր, Կեյնաղ, Մյուլիբիդարա, Խժաքեղ, Վանք, Գարուր, Կամրակուն, Կոչրեկ, Ղուշչիլար, Մելիքջանլու, Նորաշեն, Տայք, Թաղասեր, Տոր, Շաղախ, Կորդնաշատ, Աղբուլաղ Ախուլլու, Քյուրջուլու, Թուլա-տան, Ղուղուզի, Կոզուլլու, Խարմանցուղ, Իդիլեցիք:

Ղուրաթի գավառից՝ Ղարաղշլաղն իր գաղութներով:

Կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը

1. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունը նրա ընդգրկված ամբողջ տարածության վրա պատկանում է Խորհուրդների Դամազումարին, Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին և տեղական խորհուրդներին:

2. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի բարձրագույն իշխանությունը կանդիսանում է Խորհուրդների համագումարը, որը իրավիքում է ոչ պակաս քան տարին մի անգամ:

3. Մեկ համագումարից մինչև մյուսի իրավիքելու ժամանակամիջոցը լիակատար իշխանություն ամբողջովին անցնում է Խորհուրդների Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին:

4. Խորհուրդների համագումարների և Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի որոշումները կյանքի մեջ անցկացնելու համար, Կենտրոնական գործադիր կոմիտեն ընտրում է ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդ, որը կենտրոնացնում է իր մեջ շրջանի կառավարության գործը, ստանձնելով Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության իրավունքները:

Ծանոթություն. Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահը միաժամանակ հանդիսանում է և ժողովրդի նախագահ:

5. Ինքնավար շրջանի կառավարության առանձին բաժինները վարելու համար սահմանվում են ժողովրդական կոմիտեի ատները: Ներքին գործերի սոցիալական ապահովության և կոմունալ տնտեսության ենթաբաժիններով,

- բ. Արդարադատության,
- գ. Լուսավորության,
- դ. Առողջապահության,

- ե. երկրագործության,
- զ. Կենտրոնական վիճակագրական վարչության,
- է. ժողովրդական տնտեսության խորհուրդ:

6. Շրջանի զինվորական գործերը վարում է Ձինվորական կոմիսարիատը կազմակերպված ընդհանուր հիմունքներով:

Շրջանի Ձինվորական կոմիսար նշանակվում է Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ Ադր. ՍՄԴ Ձինվորական կոմիսարիատի կողմից:

7. Աշխատանքի, ֆինանսների և բանվորագյուղացիական տեսչության կոմիսարիատների լիազորներ նշանակվում են Ադր. ՍՄԴ համապատասխան կոմիսարիատների կամ լիազորների կողմից Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ:

8. Կոիվը հակահեղափոխության դեմ մնում է Ադր. ՍՄԴ Չեկայի մարմինների իրավասության ներքո, որը կազմակերպվում է տեղում Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողկոմխորհի համաձայնությամբ:

9. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ներքին գործերի, Արդարացիության, Լուսավորության, Առողջապահության, երկրագործության կոմիսարիատներն իրենց բոլոր գործառնությունների մեջ ինքնավար են և պատասխանատու Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Կենտրոնական գործադիր կոմիտեին:

10. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի արդյունաբերության անմիջական ղեկավարությունը պատկանում է Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության խորհրդին:

11. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության խորհուրդը իր գործունեության մեջ ղեկավարվում է իր կազմած արտադրական ծրագրով, որը ներկայացնում է Ադր. ՍՄԴ Գերագույն տնտեսական խորհրդին ընդհանուր պետական տնտեսության ծրագրի հետ համաձայնեցնելու համար:

Իշխանության կազմակերպումը տեղերում

Իշխանության մարմիններ տեղերում համարվում են.

1. Բանվորների, գյուղացիների և կարմիր զինվորների ներկայացուցիչների խորհուրդը (գյուղական և քաղաքային) և նրանցից ընտրված գործադիր կոմիտեները:

2. Գավառական և գյուղական համագումարները և նրանցից ընտրված գործադիր կոմիտեներն ու նրանց նախագահությունները:

3. Խորհրդային իշխանության տեղական մարմինների ընտրության ժամանակամիջոցն ու կարգը, ներկայացուցիչների թիվը և այդ մարմինների ներքին կազմակերպության ընդհանուր կանոնները, վարչական խնդիրների և իշխանության սահմանագծումը նրանց միջև, ինչպես և սահմանագծումն իրավական խնդիրների տեղական մարմինների և կենտրոնական իրավական խնդիրների տեղական մարմինների Կենտրոնական գործադիր կոմիտեից և հաստատվում Ադր. ՍՄԴ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի կողմից:

«Կոմունիստ», Բաքու, № 145, 6 հուլիսի, 1924 թ.:

№ 3¹

ПОЛОЖЕНИЕ ОБ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ НАГОРНОГО КАРАБАХА

Общие положения

1. Автономная Область Нагорного Карабаха является составной частью АССР.
2. Все депопроизводство, суд и обучение в школах Автономной Области Нагорного Карабаха ведется на родном языке.
3. Автономная Область Нагорного Карабаха участвует в республиканских органах Азербайджана по принципу пропорциональности.

О территории Автономной Области Нагорного Карабаха

В состав Автономной Области Нагорного Карабаха входит территория, занимаемая городами и селениями из следующих уездов.

Из Шушинского уезда – гор. Шуша и Степанакерт (Ханкенди); селения: Каракетук, Улубаб, Каябаши, Сары-Кешли, Кизлаг-Кенц, Шальва, Сеид-Бекли, Дашбулаг, Мехти-Кенд, Бадара, Сундженское, Хитзиристан, Исман-Бекли, Мали-Бекли, Халифали, Ходжалы, Күшвилар, Керви-Афаталы, Зарыслы, Нахичеванки, Пирджамал, Даграс, Кигук-Агдар, Агбулаг, Аранзалин, Лысагорск, Киркиджан,

Джамиллы, Балуджа, Каубаликенд, Пахлюль, Ханадзах, Мадаткенд, Сизник Верхний, Демурилар, Сизник Нижний, Сигнах, Чанахчи, Карабулаг, Куши-Баба, Сарушен, Хачмас, Тукнакал, Гарали, Пирумкенд, Мхытаркенд, Даг-Дагаи, Гаров, Дашкенд, Шуликанд, Дашалты, Гюног, Кешиккенд, Дашалты-Хозабюр, Кендхурт, Карауицж, Мушкапат-Гавахан, Машаткенд, Кузумкенд, Ачикенд, Гешан, Гаши, Енигкенд, Каракенд, Емиша, Джамиат, Катарза, Мирикенд, Карадаглы, Хонашен, Бахрамылы, Ходжаллы, Муганлу, Абдаллар, Котлыровка, Куропаткино, Николаевка, Скобелевка, Сус, Сухторашен, Хирхан, Завадых, Гер-Гер, Мовас, Амарас, Биль-Билиг, Агбулаг, Кузумкенд, Трахтик, Таг, Азох, Зарданашен, Шехер, Джагауз, Тагаверт, Гюзей-Чертас, Гешан, Гюней-Чертас, Испанацджуг, Етиджа, Дашбаша, Ханабат-новый, Ханабат-старый, Кешиккенд, Хорамурт, Кличбаг верхний, Кличбаг нижний, Тут, Мамедадзор, Сулакати, Шинхили, Акаку, Атагут, Сусаых, Ковшалты, Домы, Гога, Цакоры, Чиракуз.

Из Джеваниирского уезда - селения: Гасанриз, Умулы, Керанлу, Имарат-Геравенд, Усаджик (Чафар), Козлу (Багдас), Кизиль-Кая, Яйджа (Гюгаг), Зардахач, Чаректар, Баслу-Кая, Ахмахлы, Базаракенд, Колатак, Дагманлу, Давшанлу, Чорманлу, Ванк, Тромбон, Оратаг, Шахмасур, Нарингар, Кичик-Карабек, Улу-Карабек, Касапет, Абгара-Мардакенд, Даширло, Аратаг, Бурудж, Ярымджа, Марагачлы, Маргушевхан, Бруч, Левон-Арх, Левон-Арх (Саров), Мингрьельское, Чардахлу, Люласаз, Орлово-Денисовка, Казанчи, Джан-Ятаг, Голь-Ятаг, Сорхавенд, Мехмана, Дампыры, Тальш, Турус, Дастагир, Тонашен, Мадагиз, Демирляр, Верхнее Чайлу, Нижнее Чайлу.

Из Карягинского уезда - селения: Агджакенд, Аракюл, Паназур, Биниатылы, Далашлар, Ожелан, Дашбашир, Замзур, Кейна-Таг, Мюльки-Дара, Хозабюрт, Ванг, Гадрут, Комракоч, Кочбек, Кушилар, Мелик-Джанлур, Норашен, Таанг, Тагасыр, Сур, Шагах, Варташат, Агбулаг, Ахулу-Кюглу, Булутан, Дудухчи, Кюглу, Хирманцжук, Эдилли.

Из Кубатлинского уезда - селение Каладараси с выселками.

Организация центральной власти

Власть в Автономной Области Нагорного Карабаха на занимаемой территории принадлежит Съезду Советов, Центральному Исполнительному Комитету и местным Советам.

Высшей властью Автономной Области Нагорного Карабаха является Съезд Советов, который созывается не реже одного раза в год.

В период между двумя Съездами вся полнота власти переходит к Центральному Исполнительному Комитету Советов.

Для проведения в жизнь постановлений Съезда Советов и Центрального Исполнительного Комитета Автономной Области Нагорного Карабаха ЦИК избирает Совнарком, который сосредоточивая у себя все дело управления Областью, наделяется правами президиума ЦИК-а.

Примечание: Председатель ЦИК-а является вместе с тем и председателем Совнаркома.

Для заведывания отдельными отраслями управления Областью, учреждаются Народные Комиссариаты:

1. Внутренних дел, с подотделом Собеза и Коммунального хозяйства.
2. Юстиции.
3. Просвещения.
4. Здравоохранения.
5. Земледелия.
6. Ц. С. У.
7. С. Н. Х.

Военными делами Области ведет Военный Комиссариат, организуемый на общем основании.

Военный Комиссар Области назначается Военным Комиссаром АССР, по соглашению с Совнаркомом АОНК.

Уполномоченные Народных Комиссаров Труда, Финансов и Рабоче-Крестьянской Инспекции, назначаются соответствующими Народными Комиссариатами или Уполномоченными АССР, по соглашению с Совнаркомом АОНК.

Борьба с контрреволюцией остается в ведении органов ЧК АССР, организуемых последней по соглашению с СНК Нагорного Карабаха.

Народные Комиссариаты АОНК: Внутренних дел, Юстиции, Просвещения, Здравоохранения, Земледелия автономны в своих действиях и ответственны перед ЦИК-ом АОНК.

Непосредственное руководство промышленностью АОНК принадлежит Совету Народного Хозяйства АОНК.

Совнархоз АОНК в своей деятельности руководствуется произведенными планами, представляемыми им в Высший Совет Народного Хозяйства АССР, для согласования с общегосударственным хозяйственным планом.

Организация власти на местах

Органами власти на местах являются:

1. Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (городских и сельских) и избираемые ими Исполнительные Комитеты.
2. Съезды Советов - районные (уездные) и сельские, а также избираемые ими Исполнительные Комитеты и их Президиумы.
3. Сроки и порядок избрания местных органов Советской власти, норма представительства и общее положение относительно внутренней организации этих органов по разграничению предметов ведомства и власти между ними, равно как разграничение таковых между ними и Центральными органами Области устанавливается ЦИК-ом АОНК и утверждается АЗЦИК-ом.

„Бакинский рабочий“, № 269, Баку, 26 ноября, 1924 г.

№ 4

В ЦК ВКП (б)

Ноябрь, 1945 г.

Иосиф Виссарионович!

Нагорно-Карабахская автономная область, примыкающая к территории Армении, с 1923 г. входит в состав Азербайджанской ССР. Население этой области является в основном армянским. Из 153 тыс. населения - 137 тыс. является армянским.

Сельское хозяйство Нагорного Карабаха является аналогичным с горной частью Армении. Вхождение Нагорного Карабаха в состав Армении намного способствовало бы развитию его, улучшилось бы руководство хозяйством. Массово-культурное и политическое обслуживание населения на родном языке усилилось бы при руководстве со стороны республиканских органов Армении.

Вхождение Нагорно-Карабахской области в Армению дало бы возможность местным кадрам продолжать высшее образование на родном языке в вузах Армении. С другой стороны, Армянская ССР могла бы получать национальные кадры из Нагорно-Карабахской области,

которые отличаются своей деловитостью и в настоящее время, естественно, не могут быть полностью использованы в Азербайджане.

Исходя из этого и желания населения Нагорного Карабаха, Центральный Комитет и Совнарком Армении вносят на рассмотрение ЦК ВКП (б) и Союзного Правительства вопрос о включении в состав Армянской ССР Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР в качестве Карабахской области.

При положительном решении этого вопроса ЦК и Совнарком Армении войдут в Правительство с предложением о восстановлении бывшего центра Карабаха, города Шуши, разрушенного перед установлением Советской власти.

Секретарь ЦК КП (б) Армении *Арутюнов Гр.*

НАА, ф. 1, оп. 034, д. 27, л. 74.

№ 5

ՍՍՍՍ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՐ
ԸՈՎ. Ն.Ս. ԽՐՈՒՇՉՈՎԻՆ

Թանկագին ընկեր խրուչչով.

Մարդիկ բոլոր տեսակի կենդանիներից տարբերվում են իրենց հատուկ առանձնահատկություններով, որից վճռականը հանդիսանում է խելացիությունը, որի ղեկավարությամբ կարողանում է զերիշխել ամբողջ աշխարհի վրա: Իսկ գիտակից և խելոք մարդ լինելու համար պահանջվում է կուլտուր-լուսավորչական հիմնարկների լայն ցանց, նրանց ուղեղում գիտելիքներ պատվաստելու համար...

Բայց ի՞նչ է կատարվում մեզ մոտ Լեռնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզում:

Չմայած մարզում որոշ պայմաններ ստեղծված են, Բաքվից անընդհատ ռադիո հաղորդումներ է տրվում, բայց քանի որ ազգաբնակչության 90 %-ից ավելին հայեր են, արդյոք արդրեջաներն լեզվով այդ հաղորդումները որևէ ներդրումն ազդեցություն են քողում, թե ժամանակ անցկացնելու և ժողովրդին թմրեցնելու

* Նամակի բովանդակությունից երևում է, որ այն գրվել է 1962 թ.:

նպատակով է, որ հնարավորություն չեն տալիս երևանից ռադիոհաղորդումները լսելու:

Ինչպես վերը նշվեց, մարզը հիմնականում հայկական է, որը Սովետական Հայաստանից ընդամենը 6-7 կիլոմետր հեռավորության վրա է գտնվում, միայն աղբեջանական մի փոքր շրջանով է անջատված, որը ևս նախկինում եղել է հայկական տարածք (դա կարող են ապացուցել նշված շրջանում պահպանված հնությունները), սակայն նախկինում Թուրքիայի աջակցությամբ մուսավաթական Ադրբեջանը բռնագրավել և բնակեցրել է իրենց ազգակիցներով: Ղարաբաղի ժողովուրդը լավ գիտե, որ մարզի միացումը Ադրբեջանական ռեսպուբլիկային հանդիսանում է ազգային ինքնորոշման խախտման կոպիտ քայլ, որն առիթ է հանդիսացել այնտեղի ազգաբնակչության անընդհատ արտահոսքի և էկոնոմիկայի քայքայմանը (փաստերը կարող եք ստուգել տեղում):

Տեղի ազգաբնակչությունը լավ հասկանալով իրերի դրությունը մի շարք անգամ հարց է բարձրացրել մարզը միացնելու Հայկական ռեսպուբլիկային, բայց այդ օրինավոր պահանջը միշտ էլ մնացել է անհետևանք: Մարզային ղեկավարները չեն շահագործված, որովհետև գիտեն, որ Հայաստանին միացնելուց, որպես միատարր ազգ, ավտոնոմ իրավունքները կվերացվի և իրենք կզրկվեն իրենց ներկայիս զբաղեցրած փտառհեղ պաշտոններից: Իսկ Ադրբեջանի ռեսպուբլիկայի ղեկավարներն այդ հարցում ունեն իրենց նախնիներից ժառանգած նուրբ քաղաքակրթությունը, ինչպես սառը պատերազմի ձև: Ձևում են աննկատելիորեն բոլոր հայերին «փախցնել» և դատարկ տարածությունում բնակեցնել իրենց ազգակիցներին:

Ընկեր խուռչով, բոլորը հնարավոր չէ գրելու, մեր երիտասարդության ուսման ծախսվող մայրենի լեզվով հագեցվում է Հայաստանում, Ղարաբաղի ժողովրդի կուլտուր-լուսավորչական աշխատանքի սպասարկումը մայրենի լեզվով ևս պետք է ստացվի Հայաստանից, բայց վերջինս իրավունք չունի, քանի որ վարչական ղեկավարությունը վերապահվում է Ադրբեջանական ռեսպուբլիկային: Ուստի խնդրում ենք Ձեզ հաշվի առնեք մեր ժողովուրդի իղձերը և Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզը միացնեք Հայկական ՍՍԲ-ին: Հուսով ենք, որ կընդառաջեք մեր խնդրին, և մենք կկարողանանք ազատ կերպով այս օտար միջավայրերից նորից վերադառնալ մեր հայրենի օջախը, ապրել բախտավոր, ինչպես մնացած ռեսպուբլիկաների անկախ ժողովուրդները:

Լամանը գրում են մի խումբ ղարաբաղցիներ, որ զուի դարձած հայաժողովների՝ ապրում են Հայաստանի տարածքում:

Հնարավոր չէ անուն ազգանուններս և հասցեներս նշելու, քանի որ առանց հաշվի առնելու մեր օրինավոր պահանջները, դրա համար հավատում են:

Մեր նամակի պատասխանը սպասում ենք Ձեր արդար որոշման հայտարարությունով:

Ստորագրություններ

ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 42, գ. 85, ք. 36:

№ 6

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԱՌՎԵՏԻ ԱՆԱԼՈՎԻԳ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄՍՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻԱԿՅԻ
ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԸՆԿ. Ն.Ս. ԽՐՈՒՇՆՉՈՎԻՍ

Հ Ո Ւ Շ Ա Ղ Ի Ր

Մենք, Լեոնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզի կուլտուստանկաններս, բանվորներս ու ծառայողներս և Ադրբեջանական ՍՍԲ

* Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի և իարակից հայկական շրջանների շուրջ 2500 հայերի՝ Խորհրդային Միության կոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար և Նախարարների խորհրդի նախագահ Միխայիլ Լեոնովիչի հրավերով հանրագրությունն առաջին անգամ իրապարակվել է Թեյրուքի «Ափուղը» շաբաթաթերթի 1963 թ. դեկտեմբերի 31-ի համարում: Փաստաթղթի բովանդակությունից երևում է, որ այն պատրաստվել է 1962 թ. մայիսից հետո: Բնագիրը շրջանառության մեջ է դրվել 1963 թ.:

Փաստաթղթում արտացոլվում է արցախահայության տվյալ ժամանակի կացությունը, տրվում է նաև նախորդ տասնամյակների պատվերը, երբ «ժողովրդի բշտման Բազիրովը» էր իշխում Ադրբեջանում: Ամենից ուշագրավն այն է, որ արցախահայությունը երբեք չի հրաժարվել իր ինքնությունն անխաթար պահելու նախանձանխնորությունից, այդ ուղղությամբ հետևողականորեն պայքարելու կամք ցուցաբերելուց:

Արցախահայության դիմումը նրապարակվել է նաև «Ալիք» (Թեհրան), 1964 թ. մայիսի 23, 24 և 25, «Յուսաբեր» (Կահիրե), 1964 թ. հուլիսի 14, 15 և 16, «Ազգակ» (Երևոթ), 1964 թ. հուլիսի 21, 22 և 24, «Հայաստան» (Փարիզ), 1964 թ. մայիսի 21 և 28, քերթերի համարներում: Փաստաթուղթը արձագանք է գտել նաև ամերիկյան մամուլում:

Շամխրի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Շահունյանի շրջանների հայ ազգաբնակչությունս, մեր կյանքի ծանր պայմանների պատճառով հուսահատության հասնելով, որոշեցինք դիմել Ձեզ՝ արդարության ու պաշտպանության համար:

Ամիչելի ժամանակներից Քուռի, Արաքսի, Սևան լճի միջև ընկած մեր հողը, որ պատմականորեն հայտնի է «Արցախ» անունով, միշտ էլ Դայաստանի անբաժանելի մասն է կազմել: Թուրք-մոնղոլների արշավանքները հայերին դուրս են մղել հարթավայրերից, գյուղերն ու քաղաքները ոչնչացվել են և քոչվորների համար վերածվել արտավայրերի: Դայերին հաջողվել է ամրանալ ու պաշտպանություն գտնել Դարաբաղի նախալեռնային ու լեռնային շրջաններում միայն:

Ուսաստանին միանալուց հետո վերացվեց Դարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյության ոչնչացման վտանգը, չնայած դեռ մնում էր ցարական իշխանության ծանր լուծը: Ցարական իշխանությունը 1903-1905 թթ. առող հեղափոխական շարժումից պաշտպանվելու նպատակով արհեստական բռնամանք ու կոտորած հրահրեց հայերի ու աղբրեցանցիների միջև: Աղբրեցանի մուսավաթական կառավարությունը Դարաբաղի հայկական շրջանները մեկուսացրեց արտաքին աշխարհից և ոչնչացնում էր հայերին անուշ տեղ, ուր այդ հնարավոր էր: Դարաբաղի հայությունը, ուժերի զգազույն լարմամբ, չինազանդվեց Աղբրեցանի մուսավաթական կառավարությանը, հերոսական ջանքերով պաշտպանելով իր անկախությունն ու ինքնուրույնությունը [...]

Դայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո Աղբրեցանի սովետական կառավարությունն ընդունեց Դարաբաղն ու Նախիջևանը Դայաստանին վերադարձնելու մասին դեկլարացիա, որը ստորագրել և 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի Սովետի հանդիսավոր նիստում հրապարակել է Ն. Նարինանովը:

Սակայն այդ արդարացի որոշումն չիրականացվեց: 1921 թ. մարտին, Թուրքիայի հետ կնքված դաշնագրով, Նախիջևանը մտցվեց Աղբրեցանական ՍՍՌ-ի կազմի մեջ: 1923 թ. Դարաբաղի լեռնային մասին տրվեց ինքնավարություն՝ Աղբրեցանական ՍՍՌ-ի սահմաններում, իսկ զբոսվեռող հայկական ազգաբնակչությանը Շամխրի, Խանլարի, Դաշքեսանի, Շահունյանի շրջանները (շուրջ 90 %) ուղղակի մտցվեցին Աղբրեցանական ՍՍՌ-ի մեջ: Այսպիսով Դարաբաղի հայությունը կտրեցին Դայական ՍՍՌ-ից և ինքնավարությունը չընդգրկեց բոլոր շրջանները: Ինքնավար մար-

զի իրավունքներն աստիճանաբար սահմանափակվեցին և այժմ համարյա իսպառ վերացվել են:

Աղբրեցանական ՍՍՌ-ի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ վարվել է ուղղակի ազգայնական քաղաքականություն, ստեղծվել են սահմանափակումներ և կյանքի ծայրահեղ աննպաստ պայմաններ: Եթե ինքնավարության ստեղծման առաջին շրջանում որոշ բան, այնուամենայնիվ, արվել է մարզի արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությամբ, ապա հետո ամեն մի ձեռնարկում արգելակվել է. սկսված ամեն մի բան խոչընդոտվել է և կամ տրվել աղբրեցանական շրջաններին: Սինչեռե մեր մարզի նկատմամբ ներկայացվել են բարձր և ուժից վեր պահանջներ (ներքնակների, վերնակների ու բարձերի միջից հարկադրաբար բուրդ հանելու և մթերման հանձնելու դեպքերը):

Դայ ազգաբնակչության տնտեսական վիճակի վատթարացման և մարզից հարկադրաբար հեռանալու նպատակով ձեռնարկված այդ սրբոված միջոցառումների բացի ձեռնարկվել են նաև վնասարարական գործողություններ:

Ժողովրդի բշմամի Բագիրովը աղբրեցանցիներով էր վերաբնակեցնում Մարտունու և Մարզի այլ շրջանների հայկական գյուղերը, չնայած այն բանին, որ Աղր. ՍՍՌ-ի մի շարք շրջաններում գոյություն ունեին ռոտզվող հողերի ազատ տարածություններ: Դրա հետևանքով այդ գյուղերում քիչ էր մնում, որ առաջանային չազանիշյան ընդհարումներ: Բագիրովի հետևորդները չեն մոռացել նրա ցուցումները: Դայ ազգաբնակչության շահերի անվերջ ու սխտեմատիկ ոտնահարումով, բշմամական միջոցառումներով նրանց ցանում էին ոչ միայն ոչնչացվել մարզի ինքնավարությունը, այլև հայ ազգաբնակչությունը դուրս մղել Դարաբաղից:

Բերեցե մի քանի օրինակներ.

- Ստեփանակերտի հացի գործարանը ենթարկվում է Աղղամին (30 կմ հեռավորության վրա գտնվող աղբրեցանական շրջկենտրոն): Աղղամի շրջանում պիտի կազմակերպեն Ստեփանակերտին հաց մատակարարելու գործը, զլանավորեն այլուր բաց թողնելն ու հացի որակը:

- Մարզի առողջապահական բաժինը ենթարկվում է Աղղամին, որտեղից նշանակվում կամ հեռացվում են մարզի առողջապահական աշխատողները: Դիվանդանոցներն ու այլ հիմնարկներն ապահովվում են և ավելի ծիշտ՝ չեն ապահովվում անհրաժեշտ գույքով ու դեղամյուսերով: Մարզի դեղատները նույնպես ենթարկ-

վում են Աղղամին, ինչպես մատակարարման, այնպես էլ աշխատակիցներ նշանակելու առումով:

• Հինարարական վարչությունը ենթարկվում է Մինգեչաուրին, որը 120 կմ հեռու է Ստեփանակերտից: Դրա անհապաղ արդյունքը եղավ այն, որ լավագույն մեքենաներն ու մեխանիզմները տեղափոխվեցին Մինգեչաուր, իսկ դրա փոխարեն բերեցին անպետք, հնացած սարքեր, տեխնիկա: Ստեփանակերտի ավտոպարկի գլխավոր աշխատողներն ազատվել են և նրանց տեղերն ուղարկվել են աղրեջանցիներ:

• Մարզի մետաքսի կոմբինատը, որն ունի 3000 բանվոր (մարզի միակ արդյունաբերական ձեռնարկությունը), ենթարկել են Նուխու համապատասխան, քայք փոքր հզորության մի ձեռնարկության, որը 120 կմ հեռու է Ստեփանակերտից: Ներկարարական ֆաբրիկան տեղափոխել են Նուխի, որի հետևանքով կրճատվել է աշխատավորի ֆոնդը և իջեցվել է Ստեփանակերտի բանվորների աշխատավարձը: Խնձրիստամում, Սեյիղջեում, Ղշաղում և այլ գյուղերում փակվել են մետաքսամանվածքային ֆաբրիկաները:

• Մարզի «Սոյուզպեչատի» բաժինը (թերթերի և հրատարակչությունների առաքման բաժին) տեղափոխվել է Աղղամ (1962 թ. մայիսից): Աղղամը պետք է պլանավորի, թե մենք ինչ պիտի կարդանք: Իսկ Ստեփանակերտի «Սոյուզպեչատի» աշխատողները մնացել են անգործ:

• Ստեփանակերտի ցեմենտ-բետոնի գործարանը ենթարկվում է Բարզայի շրջանին (60 կմ հեռավորությամբ), որը բացարձակապես ոչ մի կապ չունի գործարանի հետ:

• Թարթառզեի շինարարության հարցը մտցված է եղել հետպատերազմյան հնգամյակի մեջ, քայք լիապես չի կատարված: Թարթառզեը կոչված է լուծելու մարզի ենթագետիկայի և լեռնային ու նախալեռնային շրջանների ոռոգման հարցը: Մինգեչաուրի շինարարության պատճառով դադարեցվել է Թարթառզեի շինարարությունը, իսկ Մինգեչաուրը չի կարող լուծել Թարթառզեի հարցերը:

• Մարզի համար վերջին հնգամյակների մեջ մտցված մի շարք օբյեկտների (հրուշակեղենի կոմբինատը, Կուրուպատկինոյի գինեգործարանը և ուրիշներ) շինարարությունները չեն կատարվել:

• Չնայած անհրաժեշտ նախադրյալների ու կարգերի ակալությամբ, յոթնամյա պլանով նախատեսած Ստեփանակերտի ավտովերանորոգման գործարանը կառուցվել է Կիրովաբադում:

• Քառասուն տարիների ընթացքում գյուղերի և մարզային կենտրոնի միջև ոչ մի կիլոմետր ճանապարհ չի կառուցվել և չեն բարեկարգվել եղած ճանապարհները:

• Ոչ մի հնարավոր գործ չի ձեռնարկվել մարզի գյուղատնտեսության զարգացման համար: Չեն ընդունակվել այգիների, տեխնիկական կուլտուրաների, հացահատիկի ու կարտոֆիլի տարածությունները: Չկա բերքատվության ամ: Անկում է ապրում անասնապահությունը, դեկավարությունը ոչ մի ուշադրություն չի դարձնում ոռոգմանը: Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք գետերի վրա ոռոգման նպատակով ջրամբարներ են կառուցվել, բայց այդ ջրերից օգտվում են միայն աղրեջանական գյուղերը: Լեռնային Ղարաբաղի կուլտնտեսականները իրավունք չունեն օգտագործելու իրենց գետերի ջրերը: Դնուց Լեռնային Ղարաբաղը հոչակված էր թթեմու այգիներով, որոնք շատ հաճախ ծանր տքմությամբ անցնել են ժայռոտ առալանցներին: Այդ այգիներն օգտագործվում էին սպիրտ, դոշաբ ստանալու, շինանյութի և վառելիքայտի համար: Դաշվի չառնելով ազգաբնակչության բողոքը, արգելվել է սպիրտ թորելը և առաջարկվել է թթեմուները օգտագործել միայն շերամ կերակրելու համար: Դրա հետևանքով ոչնչացվում են թթուները, մերկանում են ժայռոտ լանջերը:

• Չեն ուսումնասիրվել մարզի հողակլիմայական պայմանները: ենթաշրջանների ոչ մասնագիտական արդյունագործական բաժանում չի կատարվել: Մարզուշենի մարզային փորձակայանը ենթարկվում է Բաքվին:

• Անկում է ապրում լուսավորությունն ու մշակույթը: Լուսավորության բնագավառում պետք է նշել դպրոցների վատ աշխատանքը, որ հատկապես ակնբեր է դառնում Դայկական ՍՍԻ քարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ընդունելության քննությունների ժամանակ: Փակվել են Ստեփանակերտի երկամյա մանկավարժական ինստիտուտը, երաժշտական դպրոցը: Ստեփանակերտի թատրոնը մշակութային մեծ նվաճում է, քայք նա ստեղծվել է Բաքվի հայկական թատրոնի վերացման հիման վրա, չնայած նրան, որ Բաքվում կա մեծաքանակ հայություն:

Ավտոնոմ մարզի և նրա հայկական ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառված ապրիմի գործողությունների թվարկումն անզամ բնութագրում է մարզի ազգաբնակչության ծանր իրավիճակը: Դա ծաղր է ինքնավարության, հայ ազգաբնակչության շահերի ու սովետական քաղաքացու իրավունքների նկատմամբ: [...]

Լեոնային Ղարաբաղի հիմնարկ-ծեռնարկները՝ 40–60 կմ հեռավորության վրա գտնվող աղբբեջանական շրջանների համապատասխան ծեռնարկություններին ենթարկելու (Աղղամ, Բարղա, Մինգչևաուր, Կիրովաբադ, Նուխի և այլն) փաստերը, մարզի հիմնարկություններն ու ծեռնարկությունները Աղբբեջանական ՍՍՌ-ի շրջաններ տեղափոխելը, մարզի՝ պլանով նախատեսված արդյունաբերական և այլ անհրաժեշտ ծեռնարկությունների կառուցման խափանումը, հասցրել են մարզի վարչատնտեսական գործունեության կատարյալ քայքայման:

Այդ միակողմանի վնասակար միջոցառումների պատճառով մարզի հայ ազգաբնակչությունը գրկվել է աշխատանքից ու բարեկեցությունից ու հարկադրաբար թողնում է իր հարազատ օրրանը, որին և ձգտում են աղբբեջանական իշխանությունները:

Միս թե ինչով պետք է բացատրել վերջին 25 տարիների ընթացքում Լեոնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության աճի կատարյալ բացակայության փաստը: Պետք է նշել, որ վերը նշվածի շնորհիվ Ղարաբաղը միաժամանակ բնակեցվում է աղբբեջանցիներով: Ուղղակի տարվում է ազգային-շովինիստական, պանթուրքիստական քաղաքականություն, որը միանգամայն աներևակայելի է ու անհարիր Սովետական իշխանության պայմաններում, բայց, ըստ երևույթին, ընդունելի է Աղբբեջանի հանրապետության ղեկավարության համար: Այդ քաղաքականությունը ավելի նողկալի ձևեր է ընդունել մարզից դուրս գտնվող հայկական շրջաններում (Շամխորի, Շահումյանի, Խանլարի շրջաններ):

Ստեղծվել է անհանդուրժելի դրություն: Խտրականությունն ամենուր է և ամեն ինչում: Մեր փիճակն այժմ վատթար է, քան 1918–1920 թթ.՝ թուրք մուսավաթական և անգլիական նվաճման շրջանում: Ամեն ինչ կատարվում է բարեկամության ու եղբայրության քողի տակ: Մենք առաջ էլ բողոքել ենք, որ փաստորեն չկա ինքնավար մարզ: Փորձեր են արվել պարզելու մասսայի դժգոհության պատճառները, բայց դրա համար գործարկվել են անթույլատրելի մեթոդներ:

Օրինակ, Բազիրովը Ստեփանակերտում հրավիրել էր կուսակցական ակտիվի միստ և առաջարկել. «Ովքեր ճիշտ չեն համարում Ղարաբաղի՝ Աղբբեջանական ՍՍՌ-ին միացումը, թող դուրս գան ժողովից»: Պարզ է, թե տվյալ դեպքում ինչով կարող էր վերջանալ ժողովից դուրս գալը:

Մեկ ուրիշ դեպք, որ տեղի է ունեցել վերջերս, երբ պատճառները պարզաբանելու համար կարծիքներ են հարցրել միայն մարզի ղեկավարներից և այն էլ Բաքվում (ընկ. Մուխիտղինով):

Ենչման և խտրականության քաղաքականությունը առաջացնում է արդարացի ատելություն հանրապետության և մարզի ղեկավարության նկատմամբ: Ցավալին այն է, որ այդ հողի վրա առաջանում են ազգամիջյան անցանկալի փոխհարաբերություններ:

Մենք խնդրում ենք անհպաղ վճռել Լեոնային Ղարաբաղը և հարակից հայկական բոլոր շրջանները Չայկական ՍՍՌ-ի մեջ վերամիավորելու կամ ՌՄՖՍՌ-ի կազմի մեջ մտցնելու հարցը:

Մենք խնդրում ենք Ղարաբաղի հայության նկատմամբ գործադրել միայն Լենինյան ազգային քաղաքականություն:

Ստորագրություններ

«Սկիտոս», Բեյրութ, 31 դեկտեմբերի, 1963 թ.:

№ 7

ՍՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՆԱԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝

Լ.Ի. ԲԵՐԵՏԵՎԻՆ
Ա.Ն. ԿՈՍԻԳԻՆԻՆ
Ա.Ի. ՄԻԿՈՅԱՆԻՆ

Մենք երկար ժամանակ տարակուսանքի մեջ էինք՝ գրել արդյոք այս նամակը: Մենք կարծում էինք, թե Աղբբեջանի ԿԿ կենտկոմն ու կառավարությունը կփոխեն իրենց վերաբերմունքը Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի նկատմամբ, թե մեր մարզի ղեկավարման գործում նրանց թույլ տված սխալները բխում են գործերի, Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորների շահերի ու պահանջներըների չիմացությունից: Սակայն, ավաղ, մենք մոլորությունում ենք:

Բոլորին հայտնի է, թե ինչպիսի տնայնորդ են զարգանում մեր երկրի ժողովրդական տնտեսությունը, մշակույթը, գիտությունն ու

¹ Նամակի բովանդակությունից երևում է, որ այն գրվել է 1965 թ.:

տեխնիկան: Այդ զարգացումը տեղի է ունենում բոլոր համրապետություններում, մարզերում, երկրամասերում ու շրջաններում: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, չգիտես ինչու, տիրույթ բացառություն է կազմում:

Ո՞րն է պատճառը: Չէ՛ որ Ղարաբաղի հողը դարեր ի վեր համարվել է առատաբաշխ ու բարեբեր, և ո՛չ իզուր տեղը: Ղարաբաղյան այգեգործներն ու հացագործները, բանջարաբույծներն ու անասնապահները, որոնադիրներն ու կառույցագործները համարվել են իրենց գործի հմուտ վարպետներ: Չէ՛ որ Լեռնային Ղարաբաղը, որ Կապանի ու Ջանգեղուրի լեռների շարունակությունն է համդիսանում, հարուստ է պղնձի, մոլիբդենի, արճի, իսլանդական շպատի և այլ հանքային քանկարժեք հանածոների վիթխարի պաշարներով, ինչպես նաև հանքային բուժիչ ջրերի տասնյակ աղբյուրներով: Ինչու՞ նրանք չեն օգտագործում: Ինչու՞ գերազանցապես գյուղատնտեսական մարզ համարվող Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության 45 տարիների ընթացքում չի ձեռնարկվել ջրատնտեսական որևէ խոշոր միջոցառում, երբ ամեն տարի երաշտի պատճառով կորցնում ենք տասնյակ հազար տոննաների բերք, իսկ մեր լեռնային զետերի ջրերը հոսում են անօգուտ կամ ոռոգում են միայն մեր հարևանների դաշտերը: Ինչու՞ գյուղատնտեսական այս մարզում մինչև այժմ չի կառուցվել գյուղատնտեսական մթերքներ մշակող արդյունաբերական որևէ խոշոր ձեռնարկություն: Ինչու՞ այդ տեսակի միակ ձեռնարկությունը, Ստեփանակերտի սննդի կոմբինատը, որի շինարարությունը ձգձգվել էր ուղիղ 8 տարի, շահագործման հանձնվելուն պես էլ փակվեց, իսկ սարքավորումները քանդվեցին ու բաշխվեցին հարևան աղբյուրների շրջաններին: Եվ դա այն ժամանակ, երբ մեր մարզում սպառման օջախների բացակայության պատճառով ամեն տարի չեն հավաքվում ու փչանում են հազարավոր տոննաների բանջարեղեն ու մրգեր:

Վերջին չորս-հինգ տարիներից նկատվում է մարզի ձեռնարկություններն ու շինարարական կազմակերպությունները համրապետական կազմակերպություններին կամ մարզից դուրս գտնվող մարմիններին կցելու միտում: Այս և ուրիշ պատճառներով 1962 թ. մեր մարզում բռնկվել էին աշխատավորների դժգոհություններ ու ընդոստացումներ: Վախենալով հետևանքներից՝ Աղբյուրների ԿԿ կենտրոնն ու կառավարությունը շուտափույթ ընդունեցին ծավալուն որոշում «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման ու աշխատավորների մշակու-

բային-կենցաղային սպասարկումը բարելավելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշման մեջ գրեթե չեն նախատեսվում մարզի տնտեսական վերելքն ապահովող միջոցառումներ: Եվ, այնուամենայնիվ, նախատեսված միջոցառումների 70–80 տոկոսը մնացել է քրքի վրա, դեռ ավելին, տարեցատրի մարզի արդյունաբերությունն ետ է գնում: 1964 թ. համեմատությամբ ընթացիկ տարում համախառն արտադրանքի պլանը իջեցվել է 16,9 տոկոսով, երբ անցյալ տարվա պլանը կատարված է եղել 100,9 տոկոսով:

Ստեփանակերտում գորգագործական նոր ֆաբրիկա են կառուցվել և ավարտելուն պես փակել: Կրճատվել են ֆաբրիկայի գործող բաժինները, որի հետևանքով ավելի քան 100 վարպետներ մնացել են անգործ:

Մարզի խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունը՝ Մետաքսի կոմբինատում, կրճատվել են կորման և գործովածքային արտադրությունները, 130 բանվորներ ազատվել են աշխատանքից: Ինչպես նշեցինք, մարզի շատ կազմակերպություններ ու ձեռնարկություններ տրվել են մարզից դուրս գտնվող կազմակերպությունների իրավասությանը, որը շատ վատ է անդրադարձել աշխատանքի կազմակերպման վրա: Մարզային շինարարական հ. 59 վարչությունում, որը տրվել է Մինգեչաուրի հ. 5 շինտրեստին, դա արտագույն է ավելի ցայտուն: Սյատել ժայռահեղ վատ է նյութախնայական սպասարկումը, որի պատճառով շինարարական օբյեկտներում պարապուրդներն ու հոսունությունը դարձել են սովորական երևույթ: Միայն ընթացիկ տարվա հինգ ամսում 540 բանվորներից 220-ը հեռացել են մարզից:

Ստեփանակերտում հարյուրավոր անգործ մեխանիզատորներ ու վարորդներ կան: Սակայն քաղաքի ու մարզի կառույցներում՝ որպես վարորդներ ու մեխանիզատորներ աշխատում են Սինգեչաուրից գործուղված մարդիկ, որոնք ստանում են գործուղման ծախսեր և անվճար օգտվում կոմունալ բոլոր ծառայություններից:

Մարզում տնտեսական ու մշակութային օջախներ ստեղծելու մասին մարզային կազմակերպությունների ու աշխատավորների խնդրանքներին Աղբյուրական հԱՄԳ ղեկավարները պատասխանում են մերժումով: Պարզապես նրանք չեն ցանկանում Լեռնային Ղարաբաղում կատարել կապիտալ ներդրումներ: Սակայն կլինե՞ր չարթաց կեսը, եթե նրանք բավարարվեին դրանով: Դժբախտաբար մեր մարզի նկատմամբ նրանք վերաբերմունքի մեջ չի կարելի չտեսնել վատագույնը, նրանք անում են ամեն ինչ՝ մարզի տնտե-

ստբյուրը խարխելու, մշակութային ամեն մի առաջաքայլ խափանելու համար:

Դա ճիշդար չէ տեսնել գյուղատնտեսության օրինակի վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի գյուղական աշխատավորները մեծ ոգևորությամբ են ընդունել ԽՍՀՄ կենտրոնի մարտյան պլենումի որոշումները, որոնք խոշոր հեռանկարներ են բացում գյուղատնտեսության առաջընթացի համար: Սակայն որքան էլ որ տարօրինակ լինի, այդ իսկապես լավ ու գործնական որոշումները մեզ մոտ ցանկալի արդյունքը չեն տալու, որովհետև հանրապետական կազմակերպություններն առաջիկա ինգամյակի համար մեր մարզին նախատեսել են ոչնչով չհիմնավորված պլաններ:

1965 թ. նախնական պլանը հացամբրքների գծով հանրապետությունում իջեցվել է 36 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ ընդամենը 18: Եվ այն դեպքում, երբ մարզում հացահատիկայինների համար չկան ոռոգվող հողեր, և մարզի կոլխոզներն ամեն տարի պետությանը գնում են 20-25 տոննա սերմեր ու խտացրած անասնակեր:

Համեմատեցե՛ք մեր մարզի և Երևն Ադրբեջանական ԽՍՀ ևախիջևանի ԻԽՍՀ պլանները: Նախիջևանի հանրապետությունը, որի տարածքը մեր մարզից ավել է 700 քառ. կմ, (իսկ ցանքատարածությունների ու ոռոգվող հողերի տեսակետից՝ ավելի շատ) պետությանը կվաճառի շուրջ 2.000 տոննա հաց, իսկ մեր մարզը՝ 5.000:

Ինդրում ենք ուշադրություն դարձնել հետևյալ փաստի վրա. 1966 թ. Նախիջևանի հանրապետությունը պետությանը պետք է վաճառի 11.800 տոննա բամբակ, 1970 թ.՝ ընդամենը 6,5 հազար տոննա: Իսկ մեր մարզի պլանը մինչև 1970 թ. մնացել է անփոփոխ: Եվ դա այն դեպքում, երբ հանրապետության Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ բամբակի համար նախատեսված հողերի զգալի մասում արդեն խաղողի այգիներ են գցված:

Հանրապետությունում 1965 թ. նախնական պլանի համեմատությամբ մի վաճառքի մակարդակը իջեցվել է 18 տոկոսով, իսկ մեր մարզում՝ միայն 2,5 տոկոսով: Առաջիկա 5 տարում նախատեսված է հանրապետությունում մի արտադրանքն ավելացնել 2,7-3 տոկոսով, իսկ մեր մարզում 12-13 տոկոսով: Մինչև 1970 թ. հանրապետությունում մի վաճառքը կավելանա ամեն տարի 2.000 տոննայով, որից 500-700-ը՝ մեր մարզի հաշվին, այն դեպքում, երբ հանրապետության ոռոգվող տարածքի 5 տոկոսը կազմող մեր անջրդի մարզի պլանը մինչև այժմ կազմել է հանրապետության պլանի 6-7 տոկոսը: Նախիջևանը 1966 թ. պետությանը

վաճառելու է 2.325 տոննա միս, իսկ մեր մարզը՝ 5.885, իսկ 1970 թ. համեմատաբար՝ 2.500 և 6.500 տոննա:

Մարզի տնտեսության զարգացման մեջ խոշոր դեր կարող է կատարել խաղողը: Մասնավաճող, որ դա մեր տնտեսության ամենակամատարեր ճյուղն է: Բերքառատ տարիներին մարզը պետությանը վաճառել է 10.000 տոննա խաղող: Վերջին երկու-երեք տարվա ընթացքում խաղողի այգիների տարածությունն ավելացել է ևս մի քանի հազար հեկտարով: Այդ նշանակում է, որ առաջիկա տարիներին բազմապատկվելու է խաղողի արտադրությունը: Հետևաբար անհրաժեշտ է ավելացնել նաև պետական գնումների պլանը: Սակայն հանրապետության կազմակերպությունները կատարել են հակառակը, խիստ կրճատելով պետական գնումների պլանները, որով արիեստականորեն խանգարում են մարզի խաղողագործության զարգացմանը:

Ղարաբաղցիները դարեր էլ վեր զբաղվում են թաքսիդությամբ, որի արտադրանքից (սպիրտ, զանազան հյութեր, չամիչ և այլն) ստանում են իսկայական եկամուտներ: Մարզի գիտնականների և հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի մասնագետների հաշիվներով՝ միայն թթից պատրաստած գինին մարզին ամեն տարի կարող է տալ 30 միլիոն ռուբլու եկամուտ: Դրա համար միայն անհրաժեշտ է ունենալ վերասաքսաբաղրված 15-30 ավտոմեքենա: Մի քանի տարի առաջ Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդը հատուկ որոշմամբ համապատասխան մարմիններին հանձնարարել էր մարզի կոլխոզներին տրամադրել այդպիսի մեքենաներ: Այս որոշումը մինչև այսօր չի կատարվել, որի հետևանքով մարզն ամեն տարի զրկվում է իսկայական եկամուտներից:

Առհասարակ, մեր մարզի նկատմամբ հանրապետական կազմակերպությունների կողմից միշտ էլ կիրառվում է հետաքրքիր մի խաղ. վերադասներն ընդունում են գեղեցիկ որոշումներ, տալիս բազմախոստում կարգադրություններ և այլն, իսկ ստորադասներն անպատիժ կերպով չեն կատարում այդ որոշումներն ու կարգադրությունները:

ԽՍՀՄ Պետականի «Ազրոյեսարոեկտ»-ի աշխատողներից կազմված մի համեմատողով անցյալ տարի մեր մարզում արձանագրել է, որ 50.000 հեկտար հող էրոզիայի ենթարկվելով անպետքացել է գյուղատնտեսության համար: Համեմատողովը նշել է նաև, որ 150.000 հեկտար էլ էրոզիայի է ենթարկվում: Կուսակցության մարզկոմը և մարզխորհրդի գործկոմը, այդ համեմատողի պնդումով, հարց են հարուցել, որպեսզի 50.000 հեկտարը դուրս գրվի

մարզի քաղաքացի և տրվի անտառային տնտեսություններին, իսկ 150.000 հեկտարի վրա կատարվի համապատասխան աշխատանք՝ հողերի կառուցվածքը վերականգնելու համար: Սակայն Աղրբեջանի կառավարությունը մերժե է այդ խնդրանքը և շարունակում է գյուղատնտեսական մթերքների պլաններ նախատեսել այդ անպետք հողերի հաշվին:

Մենք լրջորեն անհանգստացած ենք մարզի բնակչության մեծ հոսունությամբ: Մարդիկ զանգվածաբար հեռանում են մարզից՝ ուրիշ վայրերում աշխատանք գտնելու հույսով: [...]

1939 թ. մեր մարզում ապրում էր 150.000 մարդ, իսկ Աղրբեջանական խՍՀ Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունում՝ 127.000: 1964 թ. մեր մարզը ուներ 142.000 բնակիչ, իսկ Նախիջևանի ԽՍՀ-ը՝ 179.000: Ինչո՞վ բացատրել, որ մեր մարզի բնակչությունը տարեցտարի նվազել է, իսկ Նախիջևանինը՝ ավելանում, երբ Լեռնային Ղարաբաղը աչքի է ընկնում ժնճղի բարձր տոկոսով, իսկ մարդկանց երկարակեցության տեսակետից, «Իզվետիա» թերթի հավաստմամբ, զբաղեցնում է առաջին տեղը ամբողջ աշխարհում: Ո՞րն է Ղարաբաղի բնակչության հոսունության պատճառը:

Բանվորական ուժի հավաքագրման ճանապարհով ամեն տարի մարզից հանրապետության շրջաններն են տանում 250-300 տղամարդ: Տարբեր գայթակղությունների միջոցով պահում են նրանց, որից հետո յուրաքանչյուր այդպիսի տղամարդուն հետևում է նաև նրա ընտանիքը:

Չորս տարի առաջ Ստեփանակերտում բացվեց շինարարական ուսումնարան: Մենք կարծում էինք, թե այդ ուսումնարանը կդառնա դարբնոց՝ մարզի կոլտնտեսների ու նորակառույցների համար շինարարական կադրեր պատրաստելու համար: Սակայն ուսումնարանը դարձավ մեկն այն ուղիներից, որոնցով մարզից դուրս են մղում երիտասարդներին: Չորս տարվա ընթացքում ուսումնարանը թողարկել է 600 մասնագետներ, որոնցից 50-ը աշխատում են հանրապետության տարբեր շրջաններում, երբ մեր մարզի կոլտնտեսները խիստ կարիք են զգում շինարարական կադրերի: Այժմ ուսումնարանն ամեն տարի թողարկում է 200-250 վարպետներ: Սա նշանակում է, որ ուսումնարանի միջոցով ամեն տարի մարզից դուրս է գալիս 200-250 երիտասարդ, այսինքն՝ միայն այս ճանապարհով դատարկվում է տարեկան մեկ գյուղ:

Վերջերս մեր մարզ էր ժամանել խՍՀՄ Պետպլանի աշխատակից ընկ. Մոսկալենկին, որը հետաքրքրվել է մարդկանց աշխա-

տանքի ընդգրկելու հարցով: Միայն Ստեփանակերտում գործազուրկների թիվը հասնում է 700-ի: Նկատի առնք, որ ավելի քան 2.000 արհեստավորներ էլ աշխատում են հանրապետության այլ շրջաններում: Այդ նշանակում է 25 հազարանոց քաղաքի յուրաքանչյուր տասներորդ բնակիչն անգործ է: Ընկ. Մոսկալենկին համապատասխան տեղեկանք է ներկայացրել Աղրբեջանի ԿԿ կենտկոմին: Սակայն ոչ մի արդյունք:

Կողմնակի մարդը կարող է մտածել, թե երբ ինքնավար մարզում տնտեսական հարցերը չեն լուծվում, ապա թերևս մշակութային բանգավառում դրությունը բարվոք է: Չ՛է որ ինքնավարությունը հիմնականում մշակութային է: Լյն բնակչությանն է տրվում ազգի ազատ զարգացումն ապահովելու նպատակով: Դժբախտաբար, մշակույթի բանգավառում մեզ մոտ դրությունն ավելի վատ է:

ԽՍՀՄ Սահմանադրությունը մեր երկրի հիմնական օրենքն է: Ըստ այդ սահմանադրության ինքնավար մարզում պետական իշխանության և պետական վարչության մարմինները պետք է գործեն տեղական ազգաբնակչության մայրենի լեզվով: Բայց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում հիմնական օրենքի այդ հիմնական կետը համարվում է անօրենք: Մարզային բոլոր կազմակերպություններում (և ոչ միայն մարզային) գործավարությունը տարվում է ոչ հայերեն: Էլ չենք խոսում աշխատավորների դեպուտատների մարզխորհրդի նստաշրջանների, մարզգործկոմի նիստերի, գործնական ու հանդիսավոր խորհրդակցությունների ու ժողովների մասին:

Մարզխորհրդի գործկոմն ունի նախագահ (մասնագիտությամբ ագրոնոմ) և երկու տեղակալ (ագրոնոմ ու ճարտարապետ): Նրանցից ոչ ոք չի ղեկավարում (և ի վիճակի էլ չէ ղեկավարելու) մարզի մշակութային կյանքը, լուսավորությունը, առողջապահությունը: Իսկ կուսակցության մարզկոմում մշակութային շինարարության ու գաղափարական աշխատանքները «ղեկավարում է» մարզի դատախազի նախկին օգնականը՝ կիսագրագետ ու անօգնական մի մարդ:

Այսպիսի վիճակը ոչ ոքի չի անհանգստացնում:

Ինքնավար մարզը չունի իր հրատարակչությունը, պարբերական գրական-գեղարվեստական օրգանը (մինչև պատերազմն այդպիսի հանդես գոյություն է ունեցել), չունի երիտասարդական կամ լուսավորական հարցեր լուսաբանող որևէ թերթ, իսկ մինչև պատերազմը մարզում հրատարակվում էին երիտասարդական թերթ և լուսավորական բյուլետեն:

Այսպիսի պայմաններում մարզի միակ տպագիր մարմինը՝ «Խորհրդային Ղարաբաղը» (որն ունի «Պրավդայի» ֆորմատի կենտրոն) պարտավոր է կատարել Խորհրդային մամուլի ու հրատարակչության բոլոր պարտականությունները:

Մարզում աճել է գրողների մի մեծ խումբ: Նրանց լավագույն երկերն արժանացել են ընթերցողների ու գրական հասարակայնության ուշադրությանը: Սակայն վերջին երկու տարում այդ գրողների և ոչ մի գիրքը չի մտել Աղրբեջանի պետական հրատարակչության պլանների մեջ, թեպետ համապատասխան մարմինների կողմից հեղինակների վեց գրքեր երաշխավորված են եղել հրատարակչության:

Մարզի դրամատիկական թատրոնն ու երգի-պարի պետական անսամբլը, որոնք կոչված են սպասարկելու ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի, այլև Բաքվի ու մյուս շրջանների հայ բնակչությանը, հազիվ քարշ են տալիս իրենց գոյությունը: Թատրոնը ստանում է պետական չնչին ֆինանսավորում, անսամբլը՝ ոչ մի: Իսկ հանրապետության համանման կոլեկտիվներն ստանում են այնքան, որքան անհրաժեշտ է:

Մենք ոչնչով չհիմնավորված ու անմարդկային ենք համարում Լեռնային Ղարաբաղի և Չայկայան իՍՄ միջև գոյություն ունեցող արհեստական պատմեշները: Ղարաբաղի հայերն իրավունք չունեն լսելու իրենց մայր ժողովրդի ռադիոձայն: Երևանի թատերական ու համերգային լավագույն կոլեկտիվները հյուրախաղերով պարբերաբար հանդես են գալիս Բաքվում, Կիրովբարտում և Աղրբեջանի մյուս քաղաքներում: Դա համարվում է բարեկամություն: Սակայն նրանց թույլ չի տրվում այցելել Ղարաբաղ՝ իրենց արյունակից եղբայրների մոտ: Սա ևս բարեկամություն է համարվում:

Ինչ-որ հրամանով ստեղծվել է այսպիսի կարգ. առանց կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի որոշման Չայաստանի գրողը կամ արվեստի գործիչը իրավունք չունի գալ Ղարաբաղ՝ իր ընթերցողների ու երկրպագուների մոտ:

Լեռնային Ղարաբաղում հայերեն կրկնօրինակված ֆիլմեր չեն ցուցադրվում, եթե նույնիսկ նրանք գիտամասսայական բնույթ ունեն և ստեղծված են աշխատավոր լայն զանգվածների մեջ տարածելու առաջավոր փորձը, տեխնիկայի ու գիտության նորությունները: Ուղղակի պետք է կույր ու խուլ լինել՝ չտեսնելու, չզգալու համար այն ծրագրվածությունը, որով պարբերաբար խափանվում է մեր մարզի տնտեսական ու մշակութային առաջընթացը, ոտնա-

հարվում են ղարաբաղի հայերի օրինական իրավունքներն ու ազգային արժանապատվությունը: Եվ այս բոլորը հասցրել է նրան, որ այժմ «Ինքնավար» անվանը մարզի կողքին հնչում է որպես չար կատակ:

Չանրապետության ղեկավարները համարյա չեն լինում մեր մարզում: Իսկ տարբեր հանդիսավոր արարողությունների ու մարզային կուսակցական կոնֆերանսների ներկայանալուց չեն հանդիպում աշխատավորների հետ: Միտինգներում արտասանում են ոգեշունչ ճառեր, եղբայրության ու բարեկամության մասին, խոստանում ոսկու սարեր և՝ մարզից հեռանալուց՝ մոռանում այս բոլորը: Մարզի աշխատավորներին իրենց ուշադրության երես չեն տալիս նաև իՍՄԿ կենտկոմի ներկայացուցիչները, որոնք տարին մեկ կամ երկու տարին մեկ Ղարաբաղ այցելելով, գրուցում են մարզկոմի առաջին քարտուղարի հետ ու վերադառնում են:

Չանրապետության ղեկավարներն իրենց յուրաքանչյուր ելույթում անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղին, չեն կարող չթմբկահարել թե վերջինս Աղրբեջանի անբաժանելի մասն է կազմում:

Դա քաղաքական դեմազոգիա է, սարսափի խրտվիլակ, որ կիրառվել է ղեռնա Բաղիբովի օրոք:

Աղրբեջանի ո՞ր մասն է այն, երբ իրենք՝ Աղրբեջանի ղեկավարները, Լեռնային Ղարաբաղին մայրում են որպես օտարերկրացիներով բնակեցված մի երկրամաս: Մի՞թե նրանք կարծում են, թե աշխարհագրական քարտեզի վրայի ինչ-որ մի սև գիծը բավական է, որպեսզի երկվեղկվի միասնական մի ազգ, միասնական իր հազարամյա պատմությամբ, հոգեբանությամբ ու ճակատագրով: Եվ դա՝ սոցիալիստական կարգի պայմաններում, լեմհյմյան ազգային քաղաքականության դրոշի ներքո:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 85 տոկոսը հայեր են, և նրանք այս հողի վրա ապրում են անհիշելի ժամանակներից: Իսկ հողը պատկանում է նրան, ով ապրում է նրա վրա:

45 տարիներ կտրված լինելով իր ազգի հիմնական մասից՝ Ղարաբաղի հայությունը գրկված է եղել տնտեսական ու մշակութային մեծ առաջընթացի հնարավորություններից: Աղրբեջանական ժողովրդի, նրա կուսակցական կազմակերպության ու կառավարության ինտերնացիոնալ պարտքն է՝ հարգել Լեռնային Ղարաբաղի հայերի իրավունքները, Լեռնային Ղարաբաղը վերադարձնել Չայաստանին: Դա ղարաբաղի աշխատավոր բոլոր հայերի՝ տասնամյակներով փայփայած իղծն է: Չարցրե՞ք նրանցից յուրա-

քանչուրին (բայց ոչ այսպես կոչված, ղեկավար դրածոներին), և դուք կլսեք միայն խնդրանք ու աղաչանք վերամիավորման մասին:

Մենք ստորագրություններ չենք հավաքում: Առանց այդ էլ գրգռված են մարդիկ: Դժգոհությունն օրըստօրե ծավալվում է՝ ընդունելով ամենաանսպասելի ու տհաճ ձևեր:

Դիմելով Ձեզ, մենք համոզված ենք, որ խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության կենտկոմը և խորհրդային կառավարությունը, որոնք միշտ և ամենուրեք պաշտպանում են բոլոր ազգերի շահերը, անհապաղ իրենց բարի ուշադրությունը կդարձնեն դարաբաղցի հայերի օրինական ծայրին:

Ստորագրել են.

Բազրատ Ուլուբաբյան – Գրողների միության մարզային բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար:

Սերգեյ Շաքարյան – Ստեփանակերտի քաղաքացիական գործկոմի նախագահ:

Լազր Գասպարյան – «Խորհրդային Ղարաբաղ» մարզային թերթի խմբագիր:

Գրիգոր Ստեփանյան – մարզային ռադիոյի ավագ խմբագիր:

Արամ Բաբայան – Ստեփանակերտի հ. 2 սովխոզի դիրեկտոր:

Արսեն Մուքանյան – Սոսի Շահումյանի անվան կոլխոզի նախագահ, Ադրբեջանի Քերազույն խորհրդի ղեկավար:

Գուրգեն Պաքրիելյան – կուլտուրայի մարզային վարչության պետ: *Բոզդան Զանյան* – բանաստեղծ:

Սիդայել Կորգանյան – ժողովրդական դերասան:

Արկադի Մանուչարյան – Ստեփանակերտի հ. 59 շինվարչության պետ:

Ալբերտ Սեյրամյան – Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանի դիրեկտոր:

Մաքսիմ Ավանեսյան – Ստեփանակերտի ռադիոյի ավագ խմբագիր:

Սերգեյ Գրիգորյան – հ. 59 շինվարչության գլխավոր ինժեներ:

Թարգմանություն ռուսերենից:

ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՒՄ ԵՎ ԽՍՀՄ ԿԵՆՏՐՈՒՄՆԵՐ

Մենք, Լեւոնային Ղարաբաղից 13 կոմունիստներս, երբ մեկ ամիս առաջ նամակ հղեցինք ընկերներ Լ.Ի. Բրեժնևեին, Ա.Ի. Կոսիգինին և Ա.Ի. Միկոյանին, Լեւոնային Ղարաբաղի Իճքնավար Մարզում տիրող վիճակի մասին, այդ նամակում կոնկրետ փաստերով ապացուցեցինք, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ ղեկավարությունը (որի կազմի մեջ է մտնում մեր մարզը 1923 թ. հուլիսի 7-ից սկսած) շահագրգռվածություն չի դրսևորում Լեւոնային Ղարաբաղի տնտեսության և մշակույթի զարգացման նկատմամբ և, ինչը որ շատ ավելի վատ է, ամեն կերպ արգելակում է նրա զարգացումը: Մենք խնդրեցինք մեր նամակի քննարկումը չհանձնարարել Ադրբեջանի ղեկավարությանը, քանի որ նա իր հասցեյին արդարացի քննադատության ցանկացած փորձն ընկալել և ընկալում է որպես ազգայնականություն և քննադատողին հետապնդումների և հալածանքների է ենթարկում:

Մենք համոզված էինք, որ ԽՄԿԿ կենտկոմը, տեղում ծանոթացալով վիճակին, անհրաժեշտ միջոցառումներ կծնոնարկի՝ մարզի տնտեսության և մշակույթի զարգացումը ապահովելու համար: Սակայն գործը ընթացավ այնպես, որ մեր նամակից հետո, մեկը մյուսին հաջորդելով, մեզ մոտ ժամանեցին հանրապետության նախարարները, Ադրբեջանի կուսակցության կենտկոմի քարտուղար ընկ. Վեզիրովը, Նախարարների խորհրդի նախագահ ընկ. Ալիխանովը: Նրանք հանդիպեցին միայն մարզի ղեկավարության հետ (բացառությամբ ընկ. Վեզիրովի) դեմիակ պայմաններում, հերթական խոստումներ և հարգանքի ու եղբայրության գծով հավաստիացումներ տվեցին և մեկնեցին: [...]

Այս օրերին Ստեփանակերտ ժամանեց Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Ելիստրատովը՝ նամակի հեղինակներին հետ գրուցելու համար: [...]

Չրույցի ժամանակ մեզ հայտնի դարձավ, որ մեր նամակի այսպես կոչված քննարկման հաշվետույունը կազմել է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի Իրահանգիչ ընկ. Եֆիմ Գիմդիսը: Այդ հաշվետույունում ընկ. Գիմդիսը չափից ավելի եռանդ է ցուցաբերել, ինչպես ասվում է Դոնոմի Պապից ավելի կաթոլիկ ներկայանալու

¹ Նամակի բովանդակությունը երևում է, որ այն գրվել է 1965 թ.:

համար: Առանց խղճի խայթի նա խեղաթյուրել է նամակը, անտեսել թուր փաստերը, որոնց դեմ անկարելի է առարկել. սննդի կոմբի-նատի փակումը, մարզային կազմակերպությունները հանրապետականներին կամ հարևան աղբրեջանական շրջաններին հանձնումը, «Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական տնտեսության զարգացման գծով միջոցառումների մասին» հայտ-նի որոշման անտեսումը, թթի այգիների բնաջնջումը, խաղողագործության զարգացման արգելակումը, մարզի մշակութային հետ մնալու պատճառները, հայկական բնակչության իրավունքների ոտնակոխումը և այլն:

Պատասխանում այլ հարցեր և փաստեր վերաշարադրված են այնպես, որպեսզի հեշտ լինի առարկելը կամ ժխտելը: Իսկ ինչ վերաբերում է մերժումներին, ապա մարդ իրեն պարզապես խորամանկելու և խարելու համար ազատ է զգացել:

Այն հարցերին թե՛ «ինչո՞ւ չեն օգտագործվում քարածուխի հանքավայրերը, հանքային ջրերի աղբյուրները», ինչո՞ւ այս գյուղատնտեսական մարզում մինչև օրս չի կառուցվել գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող ոչ մի արդյունաբերական ձեռնարկություն», «ինչո՞ւ չի իրագործվում ջրատնտեսական որևէ միջոցառում», ընկ. Ելիստրատովը մի պատասխան ունի՝ «դրան չունենք»:

Նամակում մեջբերված թվերը, մարզի տնտեսության կործանարար պլանավորումը արտացոլող, վերցվել են Աղբրեջանի կոմկուսի կենտրոնին հասցեագրված Մարզկոմի և մարզի Գործկոմի նամակից, որը չգիտես ինչու չի ուղարկվել հասցեատիրոջը: Մարզկոմի առաջին քարտուղար ընկ. Մելքունյանը ծանոթացավ մեր նամակին՝ հանրապետական ղեկավարների մեզ մոտ ժամանելուց առաջ: Այդ ժամանակ նա չառարկեց փաստերից ոչ մեկի դեմ, ընդհակառակը՝ կարծիք հայտնեց այն մասին, որ մենք քիչ օրինակներ ենք ճշել, խոստանալով ավելի ծանրակշիռ և համոզիչ փաստեր ներկայացնել հՄԿԿ կենտկոմի հանձնաժողովին, եթե նա ժամանի: Սակայն համոզվելով, որ հՄԿԿ-ից ոչ մի հանձնաժողով չի ժամանի, երևի հանրապետական ղեկավարության ճնշման ներգործությամբ, նա օգնեց «հաշվետվության» կազմողին՝ թվերը խեղաթյուրելու գործում:

Ջրույցի ընթացքում ընկ. Ելիստրատովը մեր նամակի եզրափակիչ մասը անվանեց տեղական-ազգայնական:

— Ինչո՞ւ, հարցնում էինք մենք:

— Որովհետև դուք ցանկանում եք զրկել Աղբրեջանը ամբողջ մարզից:

Վերջերս նույն ընկ. Ելիստրատովը, Աղբրեջանի կոմկուսի կենտկոմի նախագահության նիստի ժամանակ, մետաքսագործության վերաբերյալ հարցը քննարկելու ընթացքում, մեր մարզի ղեկավարներին հանդիմանեց նրանում, որ Լեոնային Ղարաբաղը հանրապետության վճի վրա է նստած, ոչինչ չի տալիս և խժռում ու խժռում է (այս մասին պատմեցին մեր ղեկավարները):

Ինչու է նա գայլանում, երբ ցանկանում են Աղբրեջանին զրկել այդպիսի «ծանր լուծից»՝ մարզից, որը ոչ մի բան չի տալիս, այլ միայն խժռում և խժռում է:

— Իսկ ի՞նչ, եթե ապստամբի աղբրեջանական ժողովուրդը, — հարցրեց ընկ. Ելիստրատովը:

— Ինչո՞ւ պետք է աղբրեջանական ժողովուրդը ապստամբի:

Մեր մարզի Մարտունիի շրջանի կենտրոնում աղբրեջանական փոքրիկ Վեյսալու գյուղակ կա, ենթարկվում է հարևան աղբրեջանական Ֆիզուլիի շրջանին: Հայկական հՄԿ Գորխի շրջանի խորքում նույնպես աղբրեջանական մի գյուղ կա: Եվ այդ գյուղը սարե-թով բաժանված և հանրապետության սահմաններից փոխ Աղբրեջանին է հպատակվում: Առեփանակելուի շրջանի կենտրոնում Մալիբեյի գյուղը ենթարկվում է Շուշիի շրջանին: Ինչո՞ւ է այդպես: Քանի որ աղբրեջանական բնակչությունը դեպավարելը հեշտ է աղբրեջանցիներին: Նույնիսկ անհարմար է բացատրել ինչո՞ւ:

Սակայն մեկ այլ «ինչո՞ւ»-ին ոչ մեկը չի ցանկանում պատասխանել:

Ինչո՞ւ Լեոնային Ղարաբաղի հայկական ինքնավար մարզը չի կարող իր սեփական հիմնական ժողովրդի հանրապետության հետ լինել՝ խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության, հենց կողքում բարգավաճող:

Իչնո՞ւ այս օրինական, միակ արդարացի պահանջը վիրավորում է ոմանց շահերը, իսկ ոմանց ազգայնականություն է թվում: 1920 թվականին Լեոնային Ղարաբաղի Հայաստանի հետ վերամիավորումը խորհրդային կառավարության և կոմունիստական կուսակցության կողմից ընկալվեց որպես հսկայական նշանակության ինտերնացիոնալ միջոցառում, հայերի և աղբրեջանցիների միջև բարեկամությունը և գործակցությունը հաստատելու համար: Ինչո՞ւ մարքսիստ-լենինյան Գ.Կ. Օրշոնիկիծեն պնդեց, որ դա «մեծագույն կարևորության քայլ է, պատմական մի ակտ, որը մարդկության պատմությունում իր կրկնօրինակը չունի»:

ևույնպիսի կարծիքի էր նարինամուղը, հորհրդային Ադրբեջանի առաջին ղեկավարը:

Ինչո՞ւ ներկայումս պատմական, քաղաքական և ինտերնացիոնալ արդարությունը վերականգնելու մասին խոսող մարդիկ դատապարտվում և հետապնդվում են:

Լեռնային Ղարաբաղում ազգայնականությունը չկա: Ազգայնականությունը պետք է որոնել այնտեղ, որտեղ դա կա: Ազգայնականությունը մեր իրավունքների, ազգային իրավունքների և արժանապատվության ունակոխումն է: Ազգայնականությունը դա Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի կողմից 25 հազար տպաքանակով հայ ժողովրդի մասին նոդկալի լուտառնքի հրատարակությունն է, ինչը բնորոշվում է այսպես. «Անգործունյա, նվաստ, գող, նախանձոտ, վախկոտ, օրենքին չհպատակվող, անտեղի աղաղակ և իրարանցում բարձրացնող, անհավատարիմ, կեղծավոր, հայիոյանքներ սիրող, չար, իր տիրոջ՝ թշնամի:

Շնդհանուր առմամբ, նրանք ուղքից մինչև գլուխ շատ ավելի բացասականի են մոտ, քան դրականի...»: (1963 թ. հրատարակություն, էջ 121):

Իսկ երբ մենք հարց, «ճի՞նք է այդ գրպարտանքը հրատարակվել», Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի բաժնի վարիչ ընկ. Ռաջաբովը պատասխանեց. «Մենք հրատարակել ենք համաշխարհային մշակույթի հուշարձան»:

Միա համառոտ կերպով այն ամենի մասին, ինչ պատահեց մեր նամակից հետո: Մենք գրեցինք Լեռնային Ղարաբաղի տազնապալից վիճակի մասին ԽՍՀՄ կենտկոմին: Սակայն մեր նամակի քննարկումով զբաղվեցին նրանք, ովքեր պետք է պատասխանատվության կանչվեին:

Մենք հավատում ենք ԽՍՀՄ կենտկոմին և հույսով սպասում ենք մեր մարդի հարցի արդարացի քննարկմանը:

Նամակի հեղինակների անունից.
**Բ.Ա. Ուլուբաբյան, Լ.Գ. Գասպարյան, Գ.Ս. Ստեփանյան,
 Ա.Ս. Շաքարյան:**

Թարգմանություն ուսերենից:

ԽՍՀՄ ԿԵՆՏՐԱԿՈՄԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ Լ.Ի. ԲՐԵՄԵԿԻՆ
 ԽՍՀՄ ԿԵՆՏՐԱԿՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ Վ.ՅՈւ. ԱՆՈՒՆԴՈՎԻՆ
 ԳԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ Ա.Ե. ՔՈՉԻՆՅԱՆԻՆ՝

Մեզ հետ ուս ուսի մեր միավելու ազգային մշակույթը, գիտությունն ու տնտեսական կյանքը զարգացնելու, Լեռնային Ղարաբաղի մեր ազգակիցներին Չայկական ԽՍՀ կազմում տեսնելու հայ ժողովրդի նվիրական, խոր ու անկեղծ երազանքը՝ լիովին համընկնում է լեռնիցյան մեծ սկզբունքների հետ:

Ղարաբաղը Չայաստան է տարածքով և ազգային կազմով, Չայաստան է՝ կենսածնով, հոգևոր կերտվածքով ու կենցաղով:

Ղարաբաղի պատմությունը՝ Չայաստանի պատմությունն է՝ հայկական է Ղարաբաղի լեզուն, արվեստը և գրականությունը: Եվ քանի որ գոյություն ունի հայկական ԽՍՀ, նպատակահարմար չէ նրա անբաժանելի մասը արհեստականորեն կտրել հորհրդային Չայաստանից:

Չավատում ենք, որ Դուք կդառնաք այս հարցի լուծման նախաձեռնողները:

Մենք համոզված ենք, որ այս հարցի վճռումը էլ ավելի կամրապակի մեր ժողովուրդների համազործակցությունը, իսկ սահմանների անհրաժեշտ ճշտումը մեկ անգամ ևս կպայացուցի մեր ժողովուրդների եղբայրությունը և կապիտալիստական աշխարհին ցույց կտա, որ սոցիալիզմի երկնակամարի տակ իշխում է փոխընթերցման ոգին, որ ազգամիջյան բոլոր հարցերը վճռվում են կոմունիստական բարձր գիտակցությամբ:

Մենք երկուդատությամբ ենք փայտայում մեր լինելության հիմքերի հիմքը, մեր բարեկամությունը:

Մեր երկու ժողովուրդները հոգեբանորեն վաղուց են հասունացել հարցի նման լուծման համար: Դեռ ավելին, մենք վստահ ենք, որ յուրաքանչյուր ադրբեջանցի հոգու խորքում համոզված է հայ եղբայրների պահանջների արդարացիության մեջ: Մեր երկու ժողովուրդները հոգեբանորեն պատրաստ են հարցի նման լուծմանը, քանի որ խորհրդային կարգերի 50 տարիների ընթացքում մենք

* Փաստաթղթի բովանդակությունից երևում է, որ այն գրվել է 1966 թ.:

դաստիարակվել ենք ինտերնացիոնալիզմի ոգով, եղբայրության ոգով:

Մենք արձատախիլ ենք արել ազգամիջյան հակակրանքներն ու նախախորհրդային շրջանի բացասական տրամադրությունները, և նման հարցերի վճռման ժամանակ պետք է հենվենք ոչ թե ինչ-որ մտացածին տարածայնությունների, այլ մեր կոմունիստական փոխըմբռնման և անկեղծ համագործակցության վրա:

Մենք առավել բան համոզված ենք, որ այս հարցի լուծումը վստահելի ձեռքերում է և խիստ ցանկալի կլիներ, որ այն համընկներ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման տարելիցին:

Ծանոթագրություն. Կցվում են ԳԱ, Երևանի պետիամալսարանի, հայկական մանկավարժական, ռուսական մանկավարժական, պոլիտեխնիկական, անասնաբուժական և անասնաբուժական ինստիտուտների, ուսուցիչների կատարելագործման ինստիտուտի, գրողների և նկարիչների միությունների, «Հայաստան» և «Լույս» հրատարակչությունների, ռադիոյի, Պոլիմերների գիտատեխնոլոգիական և նախագծային ինստիտուտների կոլեկտիվների անդամների ստորագրությունները:

Հավելված - 1906 անձանց՝ ստորագրությունների քննադրերը 106 էջի վրա և պատճենները 47 էջի վրա ուղարկվում են ընկ. ընկ. Ախունդովին և Քոչինյանին:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 46, գ. 65բ, ք. 1-2:

* Ստորագրողների թվում են Ասրտիոս Ասրյանը, Երվանդ Քոչարը, Համն Ասիյանը, Պարույր Սևակը և այլք:

30 сентября, 1966 г.

В соответствии с поручением Секретариата ЦК КПСС нами рассмотрено письмо группы деятелей науки и культуры Армянской ССР, адресованное XXIII съезду КПСС.

В письме ставится вопрос о возвращении Нагорного Карабаха и Нахичеванской АССР Армянской ССР. Авторы письма ссылаются на исторические факты и свое предложение обосновывают экономическими, политическими и этническими факторами.

В письме указывается общеизвестный исторический факт о том, что 46 лет тому назад правительство Азербайджанской ССР огласило декларацию о признании этих территорий нераздельными частями Армянской ССР, однако их фактическое присоединение затянулось.

По мнению авторов, возвращение вышеуказанных земель Армянской ССР будет способствовать дальнейшему укреплению братства и дружбы между народами, еще раз продемонстрирует торжество ленинской национальной политики.

Вопросы, поднятые в письме группой деятелей науки и культуры Армянской ССР, ставятся не впервые. С многочисленными аналогичными заявлениями и письмами в ЦК КПСС и ЦК КП Армении, особенно за последние годы, обращались большие группы ученых, творческих работников, представителей интеллигенции, рабочих, работников сельского хозяйства, студенчества и другие. Постановка этих вопросов получила широкий отклик и одобрение среди общественности республики. Разделяя подобные настроения, подавляющая часть населения Армянской ССР как в письменной, так и в устной форме активно ставят вопрос о возвращении Карабаха и Нахичевани Армянской ССР.

К этому следует добавить, что подобные настроения широко распространены и среди населения Нагорной Карабахской Автономной области, о чем свидетельствуют многочисленные письма, поступающие в ЦК КП Армении от различных групп трудящихся НКАО.

Внимательно изучая все аспекты этих вопросов и проанализировав сложившееся сейчас в республике положение, считаем необходимым доложить ЦК КПСС о следующем.

Для армянского народа, как и для других народов, территориальные вопросы всегда имели жизненно-важное значение. Для него было

величайшей национальной трагедией отторжение Турцией западных областей Армении, составивших более 2/3 территории Армении, которое в период Первой мировой войны сопровождалось массовым истреблением полутора миллионов армян. Именно этим следует объяснить болезненную реакцию населения республики на коварство турецкой дипломатии, пытающейся фальсифицировать историю и уйти от ответственности за геноцид и отторжение армянских земель.

На протяжении длительного времени Компартия Армении ведет большую разъяснительную работу среди народа, объясняя внешнюю политику нашей партии и правительства, направленную на претворение в жизнь принципа мирного сосуществования между государствами и укрепление мира и дружбы между народами.

Настроение трудящихся свидетельствует о понимании ими правильности и мудрости внешней политики, проводимой Советским Правительством и Центральным Комитетом Коммунистической партии.

Однако, если доводы о нецелесообразности постановки вопросов об отторгнутых Турцией территориях в настоящее время воспринимаются народом с пониманием, то по вопросам, связанным с возвращением Карабаха и Нахичевани Армянской ССР, мы испытываем серьезные трудности.

Дело в том, что действительно территории Нагорного Карабаха и Нахичевани с древних времен были составными частями Армении.

Принадлежность Нагорного Карабаха и Нахичевани к Армении в прошлом никем под сомнение не ставилась. Лишь в 1918–1920 годах в период образования буржуазных государств Армении и Азербайджана и господства в них националистических партий дашнаков и мусаватистов земли Нахичевани и Нагорного Карабаха стали объектами провокаций империалистических держав Запада и реакционных правящих кругов Турции.

После установления Советской власти в Азербайджане и в Армении, возникают реальные условия и возможности для справедливого разрешения этого, искусственно созданного, территориального вопроса и предпринимаются практические шаги в этом направлении.

* Выделенный абзац документа свидетельствует, что власти Советской Армении продолжали выступать и в защиту Армянского вопроса. Выдвигая проблему Геноцида армян в Османской империи и захвата Турцией Западной Армении, руководство Армянской ССР смело ставит вопрос об ответственности Турции, по сути – вопрос возмещения последствий Геноцида.

Действительно, 1 декабря 1920 года, т.е. через день после установления Советской власти в Армении на торжественном заседании Бакинского Совета, приветствуя победу Советской власти в Армении, председатель Азербайджанского ревкома, видный революционный деятель т. Н. Нариманов огласил Декларацию Правительства Советского Азербайджана, в которой было сказано: "Правительства Мусават и дашнаков, продавшись Антанте, превратили народ в слепое орудие в руках последней и в своих империалистических вождениях натравливали один народ на другой, создав Карабахский, Зангезурский, Нахичеванский и другие территориальные вопросы, которые не могли быть разрешены усилиями дашнако-мусаватистской реакции.

Советский Азербайджан [...] объявляет, что отныне территориальные вопросы не могут стать причиной взаимного кровопускания двух вековых соседних народов: армян и мусульман; территории Зангезурского и Нахичеванского уездов являются нераздельной частью Советской Армении, а трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставляется полное право самоопределения [...]" (газета "Коммунист" - орган Центрального и Бакинского Комитетов Азербайджанской Коммунистической партии большевиков, от 2 декабря 1920 г.).

В резолюции, принятой на этом заседании указывается: "Торжественное заседание Бакинского Совета, Азревкома со всеми рабочими и Красноармейскими организациями, с чувством неподдельной пролетарской радости, отмечая факт победы Советской революции в Армении, приветствует и целиком одобряет историческую декларацию, оглашенную т. Н. Наримановым, которая, устраняя раз и навсегда вековые межнациональные распри и кровопролитные войны между Арменией и мусульманским миром открывает новую страницу счастливой жизни в истории народов Закавказья и всего Востока" (там же).

Как известно из этой Декларации, территории Нахичеванского уезда была безоговорочно признана нераздельной частью Советской Армении. Что касается Нагорного Карабаха, то передача этой территории Армении была впоследствии закреплена правительственным декретом 12 июня 1921 года, опубликованным за подписью председателя Совнаркома Армянской ССР А. Мясникова, в котором было сказано, что на основании Декларации Ревкома Советской Социалистической Республики Азербайджана объявляется, что Нагорный Карабах отныне является неотъемлемой частью Советской Социалистической Республики Армении.

Декларация Азербайджанского Ревкома встретила самое горячее одобрение трудящихся Закавказья, Компартии Армении и особенно армянского народа.

Эти решения были широко обнародованы в печати и провозглашены перед всем миром, как образец блестящего решения национального вопроса, возможного только в условиях социализма.

Многие видные деятели Коммунистической партии Советского Союза, С.М. Киров, Г.К. Орджоникидзе и другие неоднократно как в публичных выступлениях, так и на заседаниях Кавбюро РКП (б) одобрили декларацию Азербайджанского Ревкома и безоговорочно высказывались за оставление Нахичевани и Карабаха в составе Армении.

В дальнейшем эти решения остались невыполненными.

Что касается Нахичевани, то это произошло по настоянию Турции, правящие круги которой преследовали в Закавказье свои собственные пантюркистские цели, направленные против интересов народов Советских республик.

Именно в результате вмешательства Турции в дела советских республик и вопреки позиции Советского Азербайджана и Советской России, Нахичеванская область не была включена в состав Армянской ССР.

В тот период, в 1921 году молодая Советская Россия, в силу ряда обстоятельств внутреннего и международного порядка (Кронштадтский мятеж эсеров, опасность перехода Турции в лагерь западного империализма, опасность высадки нового десанта Антанты в Багуми и т.д.) вынуждена была согласиться с настоянием Турции о передаче Нахичеванской области под протекторат Азербайджана.

Однако следует отметить, что даже по этому договору юридически Нахичеванская область не была включена в состав Азербайджана, а лишь передана в качестве автономной территории "под покровительство" Азербайджана, ибо и тогда было совершенно очевидно, что территориально и экономически Нахичеванская область, находясь в центре Армении и составляя ее неразрывную часть, не могла быть включена в состав Азербайджана.

Что касается включения Нагорного Карабаха в состав Армянской ССР, то это также не было осуществлено и Нагорный Карабах, несмотря на свое преобладающее армянское население (по данным сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1924 г. армяне в НКАО составляли 94,4% населения), был односторонне включен в состав

Азербайджана на основе единственного довода, а именно, довода об экономическом тяготении населения Нагорного Карабаха к городу Баку.

После передачи Нагорного Карабаха Азербайджанской ССР прошло более 40 лет. В момент принятия решения не было никаких правовых и политических сомнений насчет принадлежности Нагорного Карабаха Армении. В условиях тогдашней крайней экономической отсталости Армении такой вопрос, как экономическое тяготение к Баку, мог бы быть поставлен, но не мог быть главным при решении этого вопроса, ибо не только Нагорный Карабах, но и вся Армения тогда экономически тяготела к Баку и Тбилиси, ввиду ее крайней экономической отсталости.

Ныне этот единственный довод снят: во первых, потому что Советская Армения за годы Советской власти, благодаря бескорыстной помощи великого русского народа, стала одной из передовых индустриальных республик Советского Союза и теперь вполне в состоянии обеспечить успешное экономическое развитие Нагорного Карабаха; во-вторых, потому что сороклетнее пребывание Нагорного Карабаха в составе Азербайджана дает право говорить о том, что это не обеспечило должного экономического и культурного развития этого края.

Статистика указывает, что за эти годы население Карабаха не увеличилось. Более того, армянское население области в течение последних тридцати трех лет (1926 и 1959 гг.) уменьшилось. Если в 1926 году в Нагорном Карабахе насчитывалось 111.694 армянина, то в 1959 году насчитывалось 110.053 армянина.

Население Карабаха и ныне состоит на 85% из армян и именно на этом основании за ним признана национальная автономия. Территориально область примыкает к Армении, являясь ее органическим продолжением.

Таким образом, основные доводы при решении любого территориального вопроса говорят о правомерности постановки вопроса о присоединении Нагорного Карабаха к Армянской ССР.

Мнение о том, что не стоит ставить вопроса о передаче Карабаха от Азербайджана к Армении, так как обе территории советские, нельзя считать обоснованным, поскольку если в политическом отношении это действительно все равно, то не все равно насколько успешно в культурном и экономическом отношении развивается тот или иной советский

край, в котором живут советские люди. С передачей Карабаха Армении решается и ряд других важнейших вопросов:

а) вполне понятно, что армянская социалистическая культура, т.е. культура коренного населения Карабаха может значительно лучше развиваться в общей системе культуры Армянской ССР. Искусство, печать, радио, культурно-просветительные учреждения, художественная самодеятельность Карабаха развивались бы более полноценно в общении с армянской культурой, тогда как ныне даже отдельные гастрольные группы из Армении в Карабахе являются редким явлением;

б) для развития среднего и высшего образования населения Карабаха Армения имеет больше возможностей в смысле обеспечения учительскими и другими кадрами. Юношам и девушкам Карабаха, окончившим средние школы получат больше возможности продолжать образование на родном языке.

Передача Нагорного Карабаха устранил ненормальность создавшегося положения, когда малочисленный армянский народ в условиях Советского Союза имеет две государственности – одну Союзную Армянскую республику и одну, прилегающую к ней же автономную национальную область, но в составе другой союзной республики.

На основе вышеизложенного и учитывая нынешнюю обстановку в республике, считаем крайне необходимым рассмотреть вопросы, связанные с возвращением Нахичевани и Нагорного Карабаха Армянской ССР.

При рассмотрении поднятых вопросов, мы исходим из основной главной задачи обеспечения дальнейшего укрепления братской дружбы между народами Советского Союза и, в частности, между армянским и азербайджанским народами.

Нерешенность этого вопроса создаст серьезные затруднения в деятельности партийных органов и проведении политико-воспитательной работы среди широких слоев населения республики.

По нашему мнению, было бы целесообразно рассмотреть и решить положительно вопрос передачи Нахичевани и Нагорного Карабаха Армянской ССР, при этом Нахичеванская АССР могла бы сохранить свою автономию в составе Армянской ССР, на территории которой она находится.

Однако, если возвращение Нахичевани Армянской ССР на современном этапе будет сопряжено с известными сложностями, то возвращение Нагорного Карабаха Армянской ССР не связано с какими-либо трудностями и может быть осуществлено безболезненно.

Опасения возможной нежелательной реакции лишены основания, так как вопрос ставится не об отторжении какой-либо части территории Азербайджанской ССР, а о слиянии автономной национальной области с союзной республикой, коренное население в которых однородно – армянское.

Положительное решение этого вопроса будет иметь исключительно важное политическое значение и явится новым свидетельством торжества мудрой национальной политики нашей партии, Ленинского Центрального Комитета и Политбюро ЦК КПСС.

Секретарь ЦК КП Армении *А. Кочинян*
Председатель Совета Министров Армянской ССР *Б. Мурадян*

НАА, ф. 1, оп. 46, д. 65а, л. 1-9. Машинописк.

№ 10¹

ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆ

30 սեպտեմբերի, 1966 թ.

ԽՄԿԿ կենտրոնի քարտուղարության համընդարարությամբ քննարկվել է Հայկական ԽՍՀ գիտության և մշակույթի մի խումբ գործիչների՝ ԽՄԿԿ XXIII համագումարին հասցեագրված նամակը:

Նամակում քարծրացվում է Լեոնային Ղարաբաղը և Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերադարձնելու հարցը: Նամակի հեղինակները հենվում են պատմական փաստերի վրա և իրենց առաջարկությունը հիմնավորում տնտեսական, քաղաքական և էթնիկական գործոններով:

Նամակում նշվում է հանրահայտ պատմական փաստն այն մասին, որ 46 տարի առաջ Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունը հռչակեց այդ տարածքները Հայկական ԽՍՀ անբաժանելի մաս ճանաչելու մասին ղեկավարացիան, սակայն դրանց փաստացի միացումը ձգձգվեց:

Հեղինակների կարծիքով, վերոհիշյալ հողատարածությունների վերադարձը Հայկական ԽՍՀ-ին կնպաստի ժողովուրդների եղբայրության և բարեկամության հետագա ամրապնդմանը, մեկ անգամ ևս կցուցադրի լեռնիյան ազգային քաղաքականության հարթանակը:

Հայկական խՆՄ գիտության և մշակույթի մի խումբ գործիչների նաեմակում շոշափված հարցերն առաջին անգամ չէ, որ առաջադրվում են: Համանման բազմաթիվ նամակներով ու դիմումներով, հատկապես վերջին տարիներին, խՆԿԿ կենտկոմ և ՀԿԿ կենտկոմ են դիմել մեծ խումբ գիտնականներ, ստեղծագործողներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ, բանվորներ, գյուղատնտեսության աշխատողներ, ուսանողներ և ուրիշներ: Այդ հարցերի առաջադրումը լայն արծագանք է գտել և արժանացել հանրապետության հասարակության հավանությանը: Բաժանելով նման տրամադրությունները, Հայկական խՆՄ բնակչության ճնշող մեծամասնությունն ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր ակտիվորեն առաջադրում են Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայկական խՆՄ-ի վերադարձնելու հարցը: Արան հարկ է ավելացնել, որ նման տրամադրությունները լայնորեն տարածվում են նաև Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչության շրջանում, ինչի մասին են վկայում ԼՂԻՄ-ի աշխատավորության աղբյուր խմբերից ՀԿԿ կենտկոմում ստացվող բազմաթիվ նամակները:

Ուշադրությամբ ուսումնասիրելով այս հարցերի բոլոր ապակետները և վերլուծելով ներկայումս հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակը, անհրաժեշտ ենք համարում խՆԿԿ կենտկոմին տեղեկացնել հետևյալի մասին.

Չայ ժողովրդի, ինչպես և մյուս ժողովուրդների համար տարածքային հարցերը միշտ էլ կենսական կարևոր նշանակություն են ունեցել: Մեր ժողովրդի համար ազգային մեծագույն ողբերգություն է եղել Թուրքիայի կողմից Հայաստանի տարածքի ավելի քան 2/3 կազմող Արևմտյան մարզերի բռնազավթումը, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ուղեկցվել է մեկ և կես միլիոն հայերի զանգվածային կոտորածներով: Հենց սրանով պետք է բացատրել հանրապետության բնակչության հիվանդագին արձագանքը բուրքական դիվանագիտության խարդավածքների, որը փորձում է նենգափոխել պատմությունը և խուսափել եղեռնի և հայկական հողերի բռնազավթման պատասխանատվությունից:

Փաստաթղթի ընդգծված այս հատվածը վկայում է, որ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները շարունակում էին հանդես գալ նաև Հայկական հարցի պաշտպանության դիրքերից: Առաջատարվող Հայոց ցեղասպանության և Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքների խնդիր մասին, ՀԽՄԴ ղեկավարությունը համարձակորեն դնում է Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը, փաստորեն՝ հանդես է գալիս պահանջատիրության դիրքերից:

Հայաստանի կոմկուլուց երկար ժամանակ է, ինչ բացատրական մեծ աշխատանք է տանում ժողովրդի շրջանում, պարզաբանելով մեր կուսակցության և կառավարության արտաքին քաղաքականությունը՝ որն ուղղված է պետությունների միջև խաղաղ գոյակցության սկզբունքների կենսագործմանը, ժողովուրդների միջև խաղաղության և բարեկամության ամրապնդմանը:

Այնպատվորների տրամադրությունները վկայում են, որ նրանք ըմբռնումով են ընկալում խորհրդային կառավարության և կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի վարած ճիշտ և իմաստուն արտաքին քաղաքականությունը:

Սակայն եթե Թուրքիայի կողմից բռնազավթված տարածքների մասին ներկայումս հարց բարձրացնելու աննպատակահարմարության փաստարկները ժողովուրդն ընդունում է ըմբռնումով, ապա Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայկական խՆՄ-ի վերադարձնելու հետ առնչվող հարցերում մենք լուրջ դժվարություններ ենք կրում:

Ինդիքն այն է, որ իրականում Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի տարածքները հնուց ի վեր հանդիսացել են Հայաստանի անբաժանելի մասը:

Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին պատկանելու հարցը անցյալում որևէ մեկի կողմից կասկածի չի ենթարկվել: Սիայն 1918–1920 թվականներին Հայաստանի և Ադրբեջանի բուրժուական պետությունների կազմավորման և դրանցում դաշնակցական և մուսավաթական ազգայնամոլական կուսակցությունների տիրապետության շրջանում Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի հողատարածքները սաղարանքների առարկա են դարձել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների և Թուրքիայի հետադեմ ղեկավար շրջանների համար:

Ադրբեջանում և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո իրական հնարավորություններ են ստեղծվում արհեստականորեն հրահրված տարածքային այդ հարցի արդարացի լուծման համար և ձեռնարկվում են գործունակ քայլեր:

Իսկպես, 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին, այսինքն Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման հաջորդ օրը, Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում, ողջունելով խորհրդային իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ, ակնամարտ հեղափոխական գործիչ և Նարիժանովը իրապարակել է խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության իրականացիքը, որում ասված է. «Անտամոտին ծախված մուսավաթի և դաշնակների կառավարությունները ժողովուրդներին կույր գործիք էին

դարձրել վերջիններիս ձեռքին և իրենց իմպերիալիստական նկրտումներով ժողովուրդներին հրահրում էին մեկ-մեկու դեմ, ստեղծելով Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջեանի և այլ տարածքային հարցերը, որոնք դաշնակ-մուսավաթական ռեակցիայի ջանքերով լուծվել չէին կարող:

Խորհրդային Ադրբեջանը [...] հայտարարում է, որ այսուհետև տարածքային հարցերը չեն կարող արյունահեղության պատճառ դառնալ երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների միջև, Ջանգեզուրի և Նախիջեանի գավառների տարածքները Խորհրդային Ֆայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը լիակատար ինքնորոշման իրավունք է տրվում [...]» (Ադրբեջանի կոմունիստական բուլշևիկյան կուսակցության կենտկոմի և Բաքվի կոմիտեի օրգան «Կոմունիստ» թերթ, 2 դեկտեմբերի 1920 թ., № 178):

Այդ նիստում ընդունված քանաձևում նշվում է. «Բաքվի խորհրդի, Ադրիեղկոմի հանդիսավոր նիստը քանկորական և կարմիրբանակային բոլոր կազմակերպությունների հետ, անկեղծ պրոլետարական զգացումով, նշելով խորհրդային հեղափոխության հաղթանակը Ֆայաստանում, ողջունում և ամբողջությամբ պաշտպանում է ընկ. և Նարիմանովի հրապարակած պատմական հռչակագիրը, որը մեկընդմիջ տ վերացնելով Ֆայաստանի և մուսուլմանական աշխարհի միջև դարավոր ազգամիջյան խժժուկություններն ու արյունահեղ պատերազմները, նոր երջանիկ կյանքի էջ է բացում Անդրկովկասի և ամբողջ Արևելքի ժողովուրդների պատմության մեջ» (նույն տեղում):

Ինչպես պարզ է դառնում այս հռչակագրից, Նախիջեանի գավառի տարածքն անառարկելիորեն ճանաչվում է որպես Խորհրդային Ֆայաստանի անբաժանելի մաս: Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղին, ապա այդ տարածքի հանձնումը Ֆայաստանին հետազայում վավերացված է 1921 թվականի հունիսի 12-ի դեկրետով, հրապարակված Ֆայակական ԽՍՀ ժողկոմխորի նախագահ Ա. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ, որում ասվում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը այսուհետև Ֆայակական Խորհրդային Սոցիալիստական Ազնրապետության անբաժանելի մասն է:

Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագիրը ջերմ հավանություն գտավ Անդրկովկասի աշխատավորների, Ֆայաստանի կոմկուսի և հատկապես հայ ժողովրդի կողմից:

Այդ որոշումները լայնորեն տարածվեցին մամուլում և աշխարհով մեկ հռչակվեցին որպես ազգային հարցի փայլուն լուծման օրինակ, որը հնարավոր էր միայն սոցիալիզմի պայմաններում:

Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության ակադեմիկոս շատ գործիչներ՝ Մ.Մ. Կիրովը, Գ.Կ. Օբշտինկովն և ուրիշներ բազմիցս, ինչպես հրապարակային ելույթներում, այնպես էլ ՌԿ(Բ)Կ կավբյուրոյի նիստերում հավանություն են տվել Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագրին և անվերապահորեն արտասայտվել Նախիջեանն ու Ղարաբաղը Ֆայաստանի կազմում թողնելու օգտին:

Ֆետազայում այդ որոշումները չիրականացվեցին: Ինչ վերաբերում է Նախիջեանին, ապա դա կատարվեց Թուրքիայի անդամը, որի ղեկավարող շրջաններն Անդրկովկասում հետապնդում էին իրենց սեփական պանթուրքական նպատակները՝ ընդդեմ խորհրդային հանրապետությունների շահերի:

Յենց խորհրդային հանրապետությունների գործերին Թուրքիայի միջամտության հետևանքով և հակառակ խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշման, Նախիջեանի մարզը չընդգրկվեց Ֆայակական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Այն ժամանակ՝ 1921 թվականին, երիտասարդ Խորհրդային Ռուսաստանը, ներքին և արտաքին բնույթի մի շարք հանգամանքների պատճառով (Եւեռների կրոնչտադայան խռովույունը, արևմտյան իմպերիալիզմի ճամբարին Թուրքիայի միասնալու վտանգը, Բաթումում Անտանտի հոր դեսանտի ափհանման վտանգը և այլն) հարկադրված եղավ նորանմայնել Նախիջեանի մարզն Ադրբեջանի հովանավորության ներքո թողնելու մասին Թուրքիայի պահանջի հետ:

Սակայն հարկ է ընգծել, որ անգամ այդ պայմաններում Նախիջեանի մարզը իրավաբանորեն չի ընդգրկվել Ադրբեջանի կազմում, այլ ստեղծվեցին և որպես ինքնավար տարածք՝ Ադրբեջանի «հովանավորության» ներքո, քանզի այն ժամանակ ակնհայտ էր, որ տարածքային և տնտեսական տեսակետից Նախիջեանի մարզը, գտնվելով Ֆայաստանի կենտրոնում և նրա անբաժանելի մասը կազմելով, չէր կարող միացվել Ադրբեջանին:

Ինչ վերաբերում է Լեռնային Ղարաբաղը Ֆայակական ԽՍՀ-ին միացնելուն, ապա այն ևս չիրականացվեց և Լեռնային Ղարաբաղը, չնայած հայ բնակչության գերակշռությանը (1924 թ. Ադրբեջանում անցկացված գյուղատնտեսական մարդահամարի տվյալներով ԼՂԻՄ-ում հայերը կազմում էին բնակչության 94,4 տոկոսը),

միակողմանիորեն մտցվեց Ադրբեջանի կազմի մեջ, հիմք ունենալով այն միակ փաստարկը՝ թե Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը տնտեսապես հակված է դեպի Բաքու:

Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին հանձնելուց անցել է 40 տարի: Որոշման ընդունման պահին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին պատկանելու վերաբերյալ իրավական և քաղաքական կասկածներ չկային: Այն ժամանակվա Հայաստանի տնտեսական ծայրահեղ հետամնացության պայմաններում կարող էր առաջադրվել դեպի Բաքու տնտեսական հակվածության հարցը, սակայն այդ խնդրի լուծման համար այն գլխավորը լինել չէր կարող, քանզի ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլև ամբողջ Հայաստանն այն ժամանակ տնտեսապես հակված էր դեպի Բաքու և Թբիլիսի, նկատի ունենալով նրա տնտեսական ծայրահեղ հետամնացությունը:

Ներկայումս այդ միակ փաստարկը վերացված է. նախ՝ որովհետև խորհրդային իշխանության տարիներին խորհրդային Հայաստանը ռուս մեծ ժողովրդի անշահախնդիր օգուտության շնորհիվ դարձել է խորհրդային Միության ամենաառաջավոր ինդուստրիալ հանրապետություններից մեկը և այժմ լիովին ի վիճակի է ապահովել Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական հաջող զարգացումը:

Երկրորդ՝ որովհետև Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի գտնվելու չորս տասնամյակների փորձ իրավունք են տալիս պնդելու, որ չի ապահովվել երկրամասի տնտեսական և մշակութային անհրաժեշտ զարգացումը:

Վիճակագրությունը փաստում է, որ այդ տարիներին Ղարաբաղի բնակչությունը չի աճել: Ավելին՝ մարզի հայ բնակչության թվաքանակը վերջին երեսուներեք տարիների (1926–1959 թթ.) ընթացքում նվազել է: Եթե 1926 թվականին Լեռնային Ղարաբաղում ապրում էին 111.694 հայեր, ապա 1959 թվականին նրանց թիվը 110.053 էր:

Ներկայումս էլ Ղարաբաղի բնակչության 85 տոկոսը հայեր են և հենց դրա հիման վրա է ճանաչվում նրանց ազգային ինքնավարությունը: Տարածքային առումով մարզը կից է Հայաստանին, կազմելով նրա օրգանական շարունակությունը:

Այսպիսով, տարածքային զանկացած հարցի լուծման հիմնական փաստարկները վկայում են՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցարժան օրինաչափության մասին:

Կարծիքներն այն մասին, որ չարժե առաջադրել Ղարաբաղը Ադրբեջանից Հայաստանին հանձնելու հարցը, քանի որ երկու

տարածքներն էլ խորհրդային են, հիմնավորված համարել չի կարելի, քանզի, եթե քաղաքական առումով դա իսկապես միևնույնն է, ապա միևնույնը չէ այն, թե մշակութային և տնտեսական առումով ինչպիսի հաջողությամբ է զարգանում այս կամ այն խորհրդային երկրամասը, որտեղ ապրում են խորհրդային մարդիկ: Ղարաբաղը Հայաստանին հանձնելով, լուծվում են նաև մի շարք այլ կարևորագույն հարցեր.

ա) Միանգամայն հասկանալի է, որ հայկական սոցիալիստական մշակույթը, այսինքն՝ Ղարաբաղի հիմնական բնակչության մշակույթը զգալիորեն ավելի լավ կարող է զարգանալ Հայկական ԽՍՀ մշակույթի ընդհանուր համակարգում: Ղարաբաղի արվեստը, մանուկը, շաղիհն, մշակութային-լուսավորական հիմնարկները, գեղարվեստական ինքնագործունեությունն առավել լիարժեք կզարգանային հայկական մշակույթի հետ շփվելով, այն դեպքում, երբ Հայաստանից Ղարաբաղ մեկնող առանձին հյուրախաղային խմբերն անգամ այժմ հազվագույն երևոյք են:

բ) Ղարաբաղի բնակչության միջնակարգ և բարձրագույն կրթության զարգացման համար Հայաստանն ավելի մեծ հնարավորություններ ունի՝ ուսուցչական և այլ կադրերով ապահովելու իմաստով: Միջնակարգ դպրոցներն ավարտած Ղարաբաղի պատանիներն ու աղջիկները մայրենի լեզվով կրթությունը շարունակելու ավելի լայն հնարավորություններ կստանան:

Լեռնային Ղարաբաղի համեմունքը կվերացնի այն անքնական իրավիճակը, երբ փոքրաքանակ հայ ժողովուրդը խորհրդային Միության պայմաններում ունի երկու պետականություն՝ մի միուրեքական Հայկական Հանրապետություն, մի՝ իրեն կից ինքնավար ազգային մարզ, սակայն արդեն մեկ այլ միութենական հանրապետության կազմում:

Վերոհիշյալի հիման վրա, և ի նկատի ունենալով հանրապետության ներկա իրավիճակը, անհրաժեշտ ենք համարում Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու հարցերի քննարկումը:

Բարձրացված հարցերի քննարկման ժամանակ մենք ելնում ենք խորհրդային Միության ժողովուրդների և, մասնավորապես՝ հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների եղբայրական բարեկամության հետազա ամրապնդման ապահովման գլխավոր հիմնարար խնդրին:

Այս հարցը չվճռելը լուրջ դժվարություններ է ստեղծում կուսակցական մարմինների գործունեության և հանրապետության

բնակչության լայն խավերի շրջանում քաղաքական դաստիարակչական աշխատանքների իրականացման համար:

Մեր կարծիքով, նպատակահարմար կլիներ ջննարկել և դրական լուծել Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին հանձնելու հարցը, ընդամենը, Նախիջևանի ԻԽՍՀ կարող է իր ինքնավարությունը պահպանել Հայկական ԽՍՀ կազմում, որի տարածքում էլ գտնվում է:

Սակայն, եթե ներկա փուլում Հայկական ԽՍՀ-ին Նախիջևանի վերադարձնելը կապված է հայտնի բարդությունների հետ, ապա Հայկական ԽՍՀ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերադարձնելը չի կապված որևէ դժվարությունների հետ և կարող է իրականացվել անցավագին:

Հնարավոր անցանկալի արժանագնքների մասին մտավախություններն հիմնազուրկ են, քանի որ հարց է դրվում ոչ թե Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքի ինչ-որ մասի օտարման, այլ ինքնավար ազգային մարզը միութենական հանրապետության հետ միաձուլելու մասին, որոնց հիմնական բնակչությունը միատարր՝ հայկական է:

Այս հարցի դրական լուծումը քաղաքական բացառիկ կարևոր նշանակություն կունենա և կդառնա մեր կուսակցության, լեռնային կենտրոնական կոմիտեի և ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղքյուրոլի իմաստուն ազգային քաղաքականության մի նոր վկայությունը:

ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար՝ *Ա. Քոչինյան*
ՀԽՍՀ Միճխտրների խորհրդի նախագահ՝ *Բ. Մուրադյան*

ՀԱՍ. Ֆ. 1, ց. 46, գ. 65ա, ք. 1-9: Թարգմանությունն ուսերնինից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՐԻՆ,
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ, ԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ,
ՀԱՄԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ՝

Թանկագին հայրենակիցներ.

Այս նամակով Ձեզ է դիմում Ղարաբաղի աղետյալ ժողովուրդը, որի վիճակն այժմ ավելի ծանր է, քան երբևիցե եղել է խամակա՛ն բռնակալների ու մուսավաթականների ժամանակ:

Մեզանից ոչ ոք տանհից ելնելիս վստահ չէ, որ երեկոյան տուն կվերադառնա: Անարգվում է մեր պատիվը, բռնադատվում են մեր իրավունքներն ու արժանապատվությունը: Ոչ ոք չի լսում մեր րուդոթի ձայնը, ոչ մեկը ակամա չի դնում մեր աղերսանքին: Հարյուրավոր դիմումներ ենք հղել Մոսկվա՝ կենտրոնական Կառավարությանը, Ադրբեջանի ղեկավարությանը և այդ բոլորի պատասխանը եղել է կամ քար լույսյունը, կամ մոլի հալածանքը մեր և մեր զավակների հանդեպ: Այսօր տասնյակներով դարաբաղցիներ ապօրինի բանտերն են լցված և կամ հեռացված աշխատանքից: Մեզ հասցրել են այնտեղ, որ մենք մեր ավանդական հողը լքել և դարձել ենք տարագիր և անհայրենիք մի ժողովուրդ: Հոշոտում են մեր զավակներին և հոշոտողները դրանով չեն բավականանում, պղծում և անարգում մեր դիակները և ստիպում են մեզ, որ մենք էլ դիմենք հանցագործության:

Տասնյակ դեպքերից միայն մի քանիսը թվենք, որպեսզի պատկերացնեք, թե ինչ է կատարվում Ղարաբաղում:

Երկու տարի առաջ Ադդամի կենտրոնում օրը ցերեկով սպանեցին մի երիտասարդի՝ Ավանեսյանին: Երբ չարագործ ադրբեջանցուն հարցրեցին, թե ինչու է զնդակ արձակել անմեղ անցորդի

* Արցախահայության այս տազնապալի կոչը եզակի է իր տեսակի մեջ: Սինչ այն աղախախայությունն ուղղակի խնդրանքով չի դիմել Խորհրդային Հայաստանի հայությանը:

Կոչը հրապարակվել է «Ցառաջ» (Փարիզ), 1967 թ. սեպտեմբերի 1, «Ազգակ» (Բեյրութ), 1967 թ. սեպտեմբերի 8, «Ազատ Օր» (Արևիք), 1967 թ. սեպտեմբերի 9, «Ալիք» (Թեհրան), 1967 թ. սեպտեմբերի 13: Կոչը ուսերեն բարգձմնությունը լույս է տեսել նաև Արևմտյան Գերմանիայի Մայնի Ֆրանկֆուրտի «Պոստ» չաբաբերքում, 1967 թ. սեպտեմբերի 20:

վրա, նա լկտիաբար պատասխանեց. «Ծոխի վրա էի նշան բռնել, գնդակս նրան առավ: Ինչքան է տուգանքը, կարող եմ վճարել»:

Տարի ու կես առաջ Շուշիի կուսակցական շրջկոմի շենքի առաջ երկու ադրբեջանցի կանցնում են դարաբաղցի կոմունիստ գյուղատնտեսի դիմաց և ասում. «Այս րոպեին մի հայի պիտի սպանեիք, դու ես հանդիպել»: Եվ տեղնուտեղը գնդակահարելով սպանում են: Մինչև այսօր դահիճն իր արժանի պատիժը չի տալու, որովհետև նա Ադրբեջանի դատախազի ազգականն է և Ղարաբաղի մարզսովետի գործկոմի նախագահի տեղակալ Բայալարուկի եղբայրը:

Մարտունու սովխոզի տեղամասի պետ Գրիշա Սողոմոնյանին սպանել, զցել են ճանապարհին:

Նորաշենի երկու երիտասարդ տրակտորիստների գիշերը վառի ժամանակ գնդակահարել են: Եվ այս բոլոր չարագործությունների հեղինակները չեն «հայտնաբերվել», որովհետև ադրբեջանցիներ են:

Մարտունու սովխոզի տեղամասի պետ Բենիկ Մովսիսյանի տասնամյա տղային սպանել են, զազանքներու բացեցրած և դիակը պղծել: Այս անգամ ևս հանցագործները «չէին հայտնաբերվի», եթե մարդկանց համբերությունն արդեն սպառված չլինեց, և եթե գոհի տներն իրենք բռնած չլինեին չարագործների հետքը:

Չարագործների ձերբակալության առաջին իսկ օրվանից սրանց հարազատները դատարանի դախլիճում ու քակում, մարգկոմի շենքի առաջ և քաղաքի փողոցներում բացեցրած, ամառափձ հայտարարում էին, որ իրենք ոսկով փակելու են դատավորների բերանները, իսկ գոհված երեխայի հարազատները խոսքով և զրով, մաճակներով ու հեռագրերով դատարանին ու մարզի ղեկավարությանը, Բաքվի ու Մոսկվայի ղեկավար բոլոր օղակներին հասկացնում էին, որ գլխավոր չարագործը պետք է դատապարտվի գնդակահարության, ապա թե ոչ՝ իրենք են կատարելու նրա դատաստանը: Այս հիմքի վրա քանի-քանի միջադեպեր են եղել դատարանի դախլիճում և շենքի քակում: Բաքվի ու մարզի ղեկավարությունը, գիտակցաբար չունկնդրելով այս ամենին, բանը հասցրեց կազմակերպված սադրանքի, կաշառված դատավորն իր կեղտերը ծածկելու ուրիշ ելք չգտավ, քան վճիռը դատարանի դախլիճից հանել հրապարակ, կարողալ բացթողալ, երկարատև քաշքշուկից հավասարակշռությունը կորցրած անբոխի առաջ, շիկացած մթնոլորտում: Եվ ինչ, չարագործության կազմակերպչին՝ մարզի անբող բնակչության զայրույթի և ատելության առարկա-

լին տաս, տարվա ազատազրկություն միայն և հինգ տարվա պայմանական [...]

Անարդարության դեմ զարյացած ժողովրդի վրա կեղտաջրի շիթեր ուղղեցին հրշեջ մեքենաներից: Անհույս կատաղությունից իրեն դեռ ու դեռ մետոդ տուժածի՝ զոհի հոր վրա կրակ բացեց կանակախումբը: Ապա մահաբեր գեներերից կրակներ տեղացին վիրավոր հորն օգնության հասնող հարազատների վրա, 12 հոգի մահացու վիրավորվեցին և այժմ հայտնի էլ չէ, թե որտեղ են և կա՞ն արդյոք: Եվ այսքանից հետո միայն զայրույթից եռացող ամբողջ հարձակվեց չարագործների վրա, սպանեց նրանց և դիակիցեց:

Ադրբեջանի շովինիստ ղեկավարները շատ լավ էին պլանավորել այս վախճանը և չուշացան վրա հասնել և եզրափակել ամեն ինչ: Մինիստրների խորհրդի նախագահ, Լեռնային Ղարաբաղի հայրենասերների հետ իր հատուկ հաշիվներն ունեցող Ալիխանովը Ստեփանակերտ հասնելու պես հավաքեց բոլոր ղեկավարներին, հայտարարեց, թե մարզում կա հակասովետական մացիոնախիտական կազմակերպություն և այդ կազմակերպության գործն է այդ ցեղակիցների դատաստանը, թե այս բոլորը մացիոնալիզմ է, հրահրված Սովետական Գայաստանի կողմից: Եվ մարզից հեռանալուց առաջ նա հասցրեց անձամբ, ազգային շուքով, մոլլաների ուղեկցությանը թաղել չարագործների դիակները: Ապա եկավ կուսակցական կենտկոմի քարտուղար Ախունդովը և միայն իրեն հատուկ խորամանկությամբ հասկացավ, որ Ալիխանովը մերկացրել է իրենք քաղաքական խաղը: Ինչու՞՝ մացիոնալիզմ, երբ նրա տուղը քաշելիս Մոսկվայից եկածները կարող են պարզել, թե որտեղից է գալիս իսկական մացիոնալիզմը:

«Այստեղ ոչ մի մացիոնալիզմ չկա, – մարզային կուսակցական ակտիվի առաջ հայտարարեց ելքը գտած Ախունդովը: – Սա միայն երկու ընտանիքների թշնամանք է»:

Եվ, այնուամենայնիվ, վերջում դախլիճի վրա բռունցք թափ տալով զգուշացրեց. «Սոռաքեք Գայաստանին միանալու ձեր պահանջը: Գիտցեք, որ Լեռնային Ղարաբաղը եղել է, կա ու կմնա Ադրբեջանի անբաժանելի մասը»:

Ոչ ոք գլխից ձեռք չի քաշել, որ վեր կենա ու հակառակ պնդի [...]: Ախունդովի գնալուց անմիջապես հետո սկսվեցին մարզի և հատկապես Ստեփանակերտի այն օրերը, որոնք հիշեցնում են 1918–1920 թթ. ասիավոր ժամանակները:

Բաքվից անմիջապես եկող միլիցիայով և պետական անվտանգության այլազգի զինվորներով լցվել, պաշարվել է մարզի կենտրոնը, չղաղարող հարցաքննությունների ու հետապնդումների միջոցով ստորացվում են նրա բնակիչները: Ամեն օր քանտ են քշվում ազնիվներն ու համարձակները: Պաշտոնագրկվում ու հալածվում են կամայականությունների դեմ քողոքողները: Մարզի հայության ճակատագրի տնօրեններ են կարգվում հին ու նոր դավաճանները, ուրացողներն ու մատնիչները: Այս բոլորի վերջը չի երևում: Իսկ եթե երևում է, ապա՝ դա վերջն է ամեն հայկականի, որ կենաց ու մահու գոտեմարտերում պաշտպանվել ու պահպանվել է մինչև այսօր:

Աղբրեցանի շովինիստ ղեկավարների և դարաբաղյան նրանց ձեռնածուների երազած օրն է սա: Նրանք հիմա ձեռք-ձեռքի գործելով սպանում են հայության ոգին, ցեխի մեջ են թաղում նրա ազնիվ ու արդար դատը, որպեսզի հետագայում այլևս ոչ մի զնով հնարավոր չլինի բարձրացնել:

Հայ ժողովուրդ՝ ջո հատվածներից մեկը, որ դարերի մռայլ ու դաժան ճանապարհին միշտ բարձր է պահել ջո անունը և անեղձ՝ իր ինքնությունը, հիմա օրհասական վտանգի տակ է:

Լեռնային Ղարաբաղը՝ արդեն անուժ ու անօգնական, կորցրել է ամեն ապավեն: Մայր ժողովուրդ, որտեղ էլ որ կաս, քեզ ենք դիմում: Դու ես մեր հույսն ու ապավենը: Դու սեփական կառավարություն ունես, ունես կուսակցական կենտկոմ: Նրանք ձայնը չեն կարող չլսել: Դու ունես զավակներ, որոնք անուններն աստղերին է հասել, որոնք աշխարհի մեծամեծների հետ են մտառում, քննում են երկրագնդի ու ժողովուրդների ճակատագիրը: Չի կարող պատահել, որ նրանց ձայնը չհասնի Կրեմլին, երկրի ղեկավարներին չհասնի փոքրիկ Լեռնային Ղարաբաղի մեծ ողբերգությունը: [...]

«Յառաք», Փարիզ, 1 սեպտեմբերի, 1967 թ.:

ИЗ ЗАПИСКИ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КГБ АЗЕРБАЙДЖАНА Г. АЛИЕВА
В КОМИТЕТ ПАРТИЙНОГО КОНТРОЛЯ ПРИ ЦК КПСС
О «НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТАХ»,
ДОБИВАЮЩИХСЯ ВЫХОДА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ
ОБЛАСТИ ИЗ СОСТАВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР И
ПРИСОЕДИНЕНИЯ К АРМЕНИИ

Апрель, 1969 г.

„Проявления националистического характера имеют место в Нагорно-Карабахской автономной области. В последние годы националистические элементы проживающие в этой области, а также некоторые жители Армянской ССР предпринимают попытки к разжиганию среди населения тенденции к выходу области из Азербайджана и присоединению ее к Армении.

Под влияние националистических элементов попадает определенная часть молодежи, в том числе и комсомольцы... Националистические проявления молодежи в НКАО имели место и в 1968 году“.

Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий. Составитель, ответственный редактор Ю.В. Барсегов, Москва, 2008, том 1, с. 658.

ՆՈՐ ՕՐԵՐՈՒ «ՎԵՐԻ ԴԱՅԱՍՏԱՆԻ»

«ՃԱՆՆՐ, ՅՈՒՍԱԿԱՏ ՎԻՃԱԿ ԵՎ ԿՐԻՐՈՒՄ ԴԱՅՈՑ ԴԱՐՔԱՐԱՐ»

Արցախ, փոքր Սիւնիք, Լեռնային Դարաքաղ: Զին ու հնաւանդ անուններ, հայ հող, Դայաստան: Բայց եղաւ այնպէս, որ այդ հողը պոկեցին, կտրեցին մայր Դայաստանից: Դա մի անարդարութիւն էր, որ կատարուեց արդարութեան յաղթանակից յետոյ... Այսուհանդերձ, յոյս կար, մարդիկ հաւատում էին, որ անջատուած մասնիկը, հայ Դարաքաղը երբեւէ կը միանայ ամբողջին իր մայր Դայաստանին: Յոյս կար եւ յուսալով էլ սպասում էր զարաբաղցին: Շատ դաժանութիւններ եղան զարաբաղցի հայից այդ յոյսը խլելու համար: Երբ Ադրբեջանական Դանդաղեւտութեան ղեկն ու իրաւունքը դժմայիշատակ Բաղիրովի ձեռքին էր, զարաբաղցին ճյուղիկ չէր կարող ստել, որ ինքը հայ է, Դայաստան աշխարհի որդի: Այդպիսի ամէն մի մարդ դատապարտուում էր հրապարակով: Վարձը՝ կարօտալի ճակատին խարանում էին «նացիոնալիստ» բառը եւ տանում այնտեղ, որտեղից վերադարձը հրաշքով կարող էր լինել:

Դարաքաղի այս փիճակը մի բաց երես էր դարձել, որ կուլ էր տալիս բոլոր նրանց, ովքեր արդարացիօրէն չէին ուզում այդ արհեստական բաժանումը [...]

Երկար սպասումներից յետոյ վերջապէս եկան աւելի քարայրաջող օրեր. մթնոլորտը թթեւացավ, աղը վերացաւ, մարդկանց կործնող ճանրութիւնը կարծես այլեւ չկար: Դարաբաղցին սկսեց իրեն ավելի ամուր զգալ պապեճնական հողի վրայ, սկսեց աւելի ազատ արտայայտել իր իղծերը մայր Դայաստանի նկատմամբ: Գնալ-գալը շատացավ, հեշտացավ: Եւ նա այլեւս վտանգ չուներ իր հայ լինելը, իր ազգային արժանապատուութիւնը ցոյց տալուց: Դանարձակուեց նաեւ օրինական պահանջներ ներկա-

յացնել Լեռնային Դարաքաղի մարզային կենտրոնը՝ Ստեփանակերտը, որ տարիներ շարունակ հողին էր կպել եւ հողից վեր բարձրացնելու ուժ ու հնարաւորութիւն չուներ, միանգամից բացեց թեւերը, կառուցման շունչ ու թափ առաւ, ծաւալուեց, մեծացաւ, գեղեցկացաւ: Այստեղ էլ հաւաքուեցին, կենտրոնացան, աճեցին մտաւորականներ, որոնք կարող էին մարզի հայութեան անունից խօսել, ներկայացնել նրա խոհերն ու պահանջները: Լեռնային Դարաքաղը արդէն ուներ իր գրողները, դերասանները, երգիչները, իր գիտնականները, մշակոյթի օջախները: Ազգային կեանքը մի տեսակ աշխուժացաւ, վերելք ապրեց: Սակայն եւ այնպէս մարզի հայութիւնը դժգոհ էր վիճակից, որովհետեւ այդպէս էլ մնում էր հատուած, բաժանուած մայր Դայաստանից:

Այս բանը զգում էին Ադրբեջանի նոր ղեկավարները, որոնք չէին ազատուել ու չէին էլ ուզում ազատուել իրենց նախորդների մտայնութիւնից ու չար ծրագրերից: Նրանք զգում էին, որ փոխել են ժամանակները, եւ իրենց հայախալած քաղաքականութեան դէմ բողոքողներին այլեւ չեն կարող քանտ ու քքտը քշել: Ուրեմն, պէտք է ուրիշ կերպ գործել, հին «մեղաւորներին» վնասագործելու նոր եղանակներ գտնել: Գտան այդ եղանակները: Սովորական դարձան աշխատանքից հեռացնելու, կուսակցական տղայք ապստիժ տալու փաստերը: Իսկ մարզին հանդէպ տնտեսական օջախի ճնշումներ գործադրուեցին, որ մարդիկ սկսեցին այնպիսի Բաղիրովի ժամանակներին: Չուշացան նաեւ արդրեջանական ազգամուրթեան զաղափարախոսները: Նրանք իրենց մամուլն ու գրքերը լցրեցին անմեաքազմազան անհեթեթութիւններով, որոնցից մէկի համաձայն՝ Դարաքաղի հայերը խճճ եկուորներ են համարուում իրենց հողի վրայ, միսի կարծիքով՝ յոյս այդ հայերը ոչ թէ իսկական հայեր են, այլ բռնութեամբ հայացուած արուաններ կամ թուրքեր: Իսկ մի երրորդը Դարաքաղի, այսպէս կոչւած, ինքնավարութեան 40-ամեակը «ողջունեց» հետեւեալ քարքայաքնքով. «եղել է Շուշին, եղել է Աղզամը բայց նրանց միջեւ ընկած Ստեփանակերտ քաղաքը չի եղել»: Իբր հայկականը 40 տարուայ մէջ է, որ ընկել է արդրեջանական երկու քաղաքների արանքը: Շուշուայ փառահեղ մասը, որ հայկական է եղել, կործանել են 1920 թուականին, վերջերս էլ աւերակները ջնջել գետնի երեսից, որպէսզի չարագործութիւնը վկայող ոչինչ չմնայ: Եւ հիմա էլ օրը ցերեկով կոչ են անում վերացնել Շուշուայ հայկական գերեզմանոցները՝

Եւ այսպէս սկսուել է մի նոր արշաւ՝ Դարաքաղի հայութեան դէմ՝ սկզբում խիստ զգուշաւոր, իսկ յետոյ՝ քցապայտ ու անմարմակ:

* Այս խորագրի ներքո տպագրելով արցախահայության կացութիւնը պարզող նյութը, Բելրոսի «Ազգայն» օրաթերթի խմբագրութիւնն այն ուղեկցել է խմբագրական այսպիսի ծանոթագրութեամբ. «Դայաստանէն (Յրանսիայի մամրով) մեր պաշտոնակից «Դայերներ»-ից հասցուած է ստորեւ հրատարակուած եղբարշեշտ գրութիւնը՝ իրեն պատկերացում Դարց Դարաքաղի մերօրեայ կացութեան, տիրող իրազմեակին եւ ազգայնական իշխանութեան ստեղծած դաժան պայմաններուն»:

Սկզբում խօսում էին միայն, յետոյ սկսեցին գործել: Գրագէտով, խուլիզամի դանակով եւ ճահագու այլեւայլ միջոցներով: Դարաբաղի տարբեր վայրերում հայեր սպանուեցին: Օրերից մի օր սպանուեց... ոչ յօշոտուեց, խոշտանգուեց 8-ամեայ մի տղայ: Մարդասպաններին գտան. երեք արդրեջանցի էին, որոնցից մէկը՝ այն դպրոցի դիրեկտորը, որտեղ սովորում էր նաեւ 8-ամեայ տղան: Մարդասպաններին դատեցին և դատավճիռը կարդացին Ստեփանակերտի քաղաքային այգում, բացօթեայ: Դատական որոշումը մեղմ էր ու անարդար: Ժողովուրդը, որ այլեւս չէր կարող համոզուել, գայրացաւ, պոթեկաց, դիմեց ինքնադատաստանի. վառեց երեք մարդասպաններին: Դրան հետեւեց մի անհեղ հաշվեյարդար, որը ահա վեց տարի է չի արտաւում ու չի մեղմանում: Բանտերը լեցուեցին դարաբաղի հայերով, որոնցից շատերը տանջեամա հեղան հենց բանտի մէջ: Մարափը տարածուեց ամենուր, սպանութիւններ կատարուեցին մարզի տարբեր վայրերում: Ստեփանակերտի շրջանի Քոսանի գիւղում աղրեջանցի զինուորականները մորթեցին մի հայ գեղջկուի եւ մնացին անապատի: Մարտակերտում ոչնչացրին կոլխոզային պահակի ամբողջ ընտանիքը. ոճրագործները մինչեւ օրս էլ «չեն յայտնաբերուել»: «Չեն յայտնաբերուել» նաեւ այն գիշերահէնները, որոնք Լոր-Շենի դաշտում սպանեցին երկու հայ տրակտորիստներ: Իսկ Շուշուայ մասին խօսելն աւելորդ է, քանի որ այնտեղ անսական մի հայ է սպանւում՝ դանակով, ատրճանակի գնդակով կամ մահաղեղով:

Սպանութիւնների, սահաբելումների այս շարքը վերջ չունի, քանի որ ամէն շաբաթ մի նոր ու առավել ահաւորն է կատարում: Վերջերս էլ ատուվթաղի կազմակերպումով սպանել են մարզի գլխավոր վիրաբոյժ Շառէն Դանիլեանին, եւ մարզի վարկուտ ղեկավարները քանում են այդ ստոր յանցագործութիւնը ներկայացնել որպէս պատահական աղէտ:

Աղրեջանի ազգամուլ ղեկավարները Դարաբաղը նուաճելու ամենայուսալի միջոցներից մէկն են համարում մարզի աչքբաքց ու համարձակ մտաւորականների ղէմ ճիւթուղ հալածանքները: Մարզում ստեղծուել է այնպիսի վիճակ, արդարութեան խօսք ասող եւ ընդվզող մտաւորականների շուրջը կրակի այնպիսի օղակ են ստեղծել, որ նրանք թողել են տուն-տեղ, պապեճական հող ու քնակավայր եւ ապաստան փնտրել ուրիշ վայրերում: Նրանց ետեւից էլ Դարաբաղից հեռանում են արհեստաւորներն ու մասնագէտները: Նրանք ուրիշ ելք չեն տեսնում այն վիճակից, որ աղրեջանի հայատեաց ղեկավարները եւ նրանց սպանուալիք

տակ էլ՝ մարզի ապիկար պաշտօնեաներն են ստեղծել Դարաբաղի անպաշտպան հայութեան համար: Որպէսզի պարզ լինի, թե Դարաբաղի աղրեջանացումն էլ ինչպիսի միջոցներով է կատարվում, բաւական է յիշել Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի չարաբաստիկ օրինակը:

Տարիներ շարունակ դարաբաղցիները պահանջել են, որ մարզում բացուի որեւէ ինստիտուտ: Վերջապէս չորս տարի առաջ կատարուեց այդ պահանջը, բայց այնպէս նենգօրէն, որ դարաբաղցիներն այս անգամ էլ խնդրեցին՝ ինստիտուտ չտալ իրենց: Ինչո՞ւ: Որովհետև Ստեփանակերտում ստեղծուեց մանկավարժական ինստիտուտ, որի կէը աղրեջանական է, աղրեջանցիների համար, Դարաբաղում չընակուող աղրեջանցիների: Բայց Ստեփանակերտում ինչ անելիք ունի աղրեջանական բաժանմունքը: Դարզուեց, որ մեծ անելիք ունի, այն դարձաւ իւրայատուկ հարուած, որ իջեցուց ուղիղ հայկական Դարաբաղի կոծքի վրայ [...]

Յիմա օրջատօրէ բազմապատկւում է այդ տարրը, իր ձեռքն է առնում վարչական օղակներ ու պաշտօններ: Բաւական է ասել, որ բաղաբի միլիցիայի աշխատողներն արդէն հիմնականում աղրեջանցիներ են, եւ նրանք փոխի «պաշտպանեն» հայ աշխատաւորների իրաւունքները...

Ծանր, յուսահատ վիճակ է ապրում հայոց Դարաբաղը: Դարաբաղցին շատ է բողոքել, եղել է՝ ընդվզել է իր արդար իրաւունքները պաշտպանելու համար, բայց մնացել է միշտ անպաշտպան: Եւ ինչո՞ւ, մինչեւ ե՞րբ... Ոչ մի համրապետութիւնում այնքան շատ չեն խօսում եղբայրութեան մասին, որքան Աղրեջանում: Ո՞ր է այդ եղբայրութիւնը, ո՞ր են Դարաբաղի հայութեան եղբայրները:

Եթէ չեն ցաւում ուրիշների սրտերը, եթէ այսպիսին են նրա հետ եղբայրացածները, ապա ի՞նչ են մտածում արիւնակից եղբայրները, հայ եղբայրները:

«Ազգակ», Բեյրութ, թիվ 221, 27 նոյեմբերի, 1972 թ.:»

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. Л.И. БРЕЖНЕВУ*

Многоуважаемый Леонид Ильич!

Мы, члены КПСС, научные работники, писатели, художники и артисты Армянской ССР обращаемся к Вам по следующему вопросу:

Основное население Нагорного Карабаха – армяне. Язык – армянский. Исторически, культурной жизнью, бытом и образом жизни связаны с Арменией. Если существует Армянская ССР, нецелесообразно в Советском Союзе разъединение армянской Автономной Области Нагорного Карабаха от Армянской Советской Социалистической Республики (территориально они отделены всего тремя километрами со стороны города Гориса).

Воссоединение Нагорного Карабаха с Советской Арменией даст широкие возможности для быстрого развития экономики нашей республики.

1-го декабря 1920 года Советский Азербайджан объявил (см. декларацию Н. Нариманова и речь С. Орджоникидзе на заседании Бакинского Совета) о передаче Нагорного Карабаха, Нахичевана и Зангезура Советской Армении.

В июне 1921 года по согласию правительств Советского Азербайджана и Советской Армении Нагорный Карабах был объявлен неотъемлемой частью Советской Армении (см. газету “Коммунист”, издаваемую в г. Ереване на арм. языке) от 14 июня 1921 г.).

Но противники наших коммунистических стремлений – Зиновьев, Багиров, Берия и др. помешали осуществлению этих справедливых решений.

Выполнение этого, давно назревшего вопроса не помешает братской дружбе наших народов, и это маленькое изменение республиканских границ еще раз подтвердит дружбу наших народов и еще раз покажет капиталистическому миру, что в социалистическом обществе действует дух солидарности, и все межнациональные вопросы разрешаются

коммунистической высокой сознательностью, исходя из национальных интересов народов.

Не может быть разговора о том, что наши народы психологически еще не готовы к таким пограничным изменениям, что якобы, это может вызвать недоверие и подозрительность среди народов. В течение пятидесяти пяти лет Советской власти наши народы воспитывались в духе интернационализма, в духе братства, и ничто не может встревожить нашу искреннюю дружбу.

Правильность и своевременность нашего предложения доказывают и Указы Президиума Верховного Совета СССР от 28 января 1972 года “О частичном изменении границы между Узбекской ССР и Киргизской ССР” и 25 февраля 1972 года “О частичном изменении границы между Таджикской ССР и Узбекской ССР”, которые разрешают национальные, экономические и другие вопросы, исходя из всеобщего развития братских народов.

Просим Вас, накануне 50-летия образования Советского Союза, разрешить вопрос воссоединения Нагорного Карабаха с Советской Арменией.

Подпись

НАА, ф. 1159, оп. 3, д. 143, л. 91-93.

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. БРЕЖНЕВУ Л.И.

Копия ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КОМПАРТИИ АРМЕНИИ
Тов. КОЧИНЯНУ А.Е.*

Мы просим Ваше внимание!

Просим - во имя спасения целой области от угрозы постепенного, но неотвратимого исчезновения!

* Ամանկը, որի ստորագրողների քվեով են Գովհանես Շիրազը, երվանդ Քոչարը, Գուրգեն Ձանիրբեկյանը և այլք, ստացվել է ԽՄԿԿ կենտրոնի Ընդհանուր բաժնում 1972 թ. դեկտեմբերի 19-ին:

* Ամանկը ստացվել է Գլխատմնի կոմիտեի կենտրոնում 1973 թ. հունվարի 22-ին:

Просим - исходя от обиды неза заслуженного оскорбления нанесенного нашему мужественному, доверчивому и преданному своему большому русскому другу народу.

Мы просим Ваше внимание! Просим - от имени тысячи наших соплеменников. Просим мы от имени десятка тысяч и миллионов советских людей. Наконец, просим мы - от имени сотни миссионеров справедливо думающих людей Мира.

Просим мы - от имени всего прогрессивного человечества.

Пусть Вас не удивит необычный тон нашего обращения. Возможно, что руководители самого мощного социалистического государства мира на пятидесятом году его существования не привыкли к подобным крикам отчаяния своих подопечных.

Но факт остается фактом, а закрыть глаза на факты, даже неприятные, никто из наших вождей не учил.

Чтобы убедиться, достаточно припомнить, что знаменитый в прошлом своей мужественной историей и непоборимым свободолюбием Карабах два века тому назад, в условиях беспрерывных битв с кровавыми владьями Азии, имел в два раза больше земли и населения нежели сейчас.

Чтобы убедиться в этом факте, достаточно признать, что жизненный уровень населения этого, одного из самых богатых в нашей Великой Стране, края стоит на одной из самых низких ступеней сравнения.

Простите наш смелый тон, но это так. Именно так!

Мы не должны обманывать себя. В конце концов - какая выгода с того, что Вы, обходя действительность, своим равнодушием обрекаете наше племя на моральный паралич и духовное вымирание.

Вы, конечно, простите подобное выражение национальных чувств. Любой на нашем месте сказал бы то же, будь он русский, немец, татарин или кто либо другой. Никто из них не выдержал бы те урезания, ограничения и притеснения, которым так неза заслуженно подвергается Карабах.

Сами судите, за многовековую историю, полную истребительными и кровавыми войнами, наш край не потерял отдельно земли и право на духовное существование, сколько он потерял после Октября.

Именно после Революции отделили от Карабаха и передали в непосредственное административное подчинение Азербайджана бывшие Гюлистанское меликство, часть Дарабердского и Дизакского меликств, т.е. больше чем оставили для самого Карабаха. Мало того, включили - Карабах в административное подчинение Азербайджана, фактически

свели на нет автономии области и всякие шансы на самостоятельность решения внутренних вопросов. Пользуясь доверием и невмешательством Москвы, руководство республики всячески старается урезать не только территорию, но и правовые возможности Карабаха на нормальное развитие.

К отчаянию карабахцев, в связи с увеличением в последние времена правового полномочия союзных республик на самостоятельность в действиях, все чаще и явнее становятся примеры грубого попрания принципов пролетарского интернационализма и ленинских законов сосуществования наций. Все чаще и явнее становятся досадные примеры морального угнетения и экономического урезания, примеры, применяемые в отношении - к Карабаху, скорее к армянскому населению Карабаха.

Это не общие слова.

Оставленные Карабаху скудные земли, путем так сказать укорочивания и выпрямления границ, а то и просто перемещением границ, медленно, но планомерно урезаясь присоединяются к обширным равнинам соседних районов Азербайджана.

Так обстоит дело с селениями Джангатаг, Марага, Талин, Джраберд, Нахчиваник, Шушикенд, Ваназур и прочими.

Завиленная кровавыми битвами земля теперь отбирается беспушно и безвозвратно. Почти по всем границам Карабаха, проходящим по обрабатываемым угодиям, проходит упорное проникновение и захват земли соседними районами республики.

Даже реки и ручейки области несправе орошать земли Карабаха. Только незначительная часть водных ресурсов области могут пропитать ее землю. Досадно и горестно смотреть как водопроводный канал, проходящий из реки Тертер по орошаемым другим каналам территории соседнего Агдамского района, как нарочно уклоняется от проникновения в крайне нуждающиеся в воде и неорошаемые ничем голодные степи Карабаха, и преодолевая широкую впадину, убегает в другой, тоже ненуждающийся в воде Агджабелинский район республики.

В то время, когда сады и посевы Карабаха гибнут от засухи, на дворах у населения соседних районов республики настоящий рай. И от их каприза зависит снабжение Карабаха овощами, фруктами, зерном, бахчевыми и прочими.

Мало того, в последние времена усиливается заселение области азербайджанцами. Пройдет еще пара десятилетий и руководство республики, исходя из отсутствия предусмотренного по Конституции

необходимого большинства армян в области, поднимет вопрос о ликвидации ее автономии.

Понятно, что после этого резко ускорится процесс вынужденной эмиграции армянского населения Карабаха по всему Союзу.

Принцип этот и ныне привнял угрожающие размеры. Оставляя свою древнюю землю и вековой дом, народ все больше и больше уходит из области.

А уходит он потому, что ему очень трудно достать пропитание для своей семьи. Да и не только пропитание. Торговый товарооборот области гораздо меньше, чем в любом соседнем районе Азербайджана. В небольшом райцентре соседнего Агдамского района республики больше сбережений населения в сберкассах, чем во всей области. Это, когда третья часть сбережений в столице области принадлежит населению того же района.

В любом райцентре соседних районов республики больше индивидуальных автомашин, чем во всей области.

Мы просим не сомневаться в достоверности наших данных. Они взяты не с потолка. Мы не хотим также, чтобы Вы нас считали бездельниками и поэтому впадаем в подробности. Какая от этого польза, когда карабаховец продолжает уходить?

А уходит он потому, что во всей республике, включая Карабах, имеется всего один филиал высшего учебного заведения на 75 мест и два филиала техникумов. Это когда 19% населения республики составляют армяне, а для азербайджанского населения республики открыты 183 высших учебных заведений и техникумов на родном языке.

А уходит он потому, что закрыты все армянские театры и журналы, кроме одного, оставленного на хозрасчет в столице области.

Уходит он потому, что единственной армянской газете республиканского масштаба в случае нерентабельности угрожает опасность ликвидации.

Уходит он потому, что, к сожалению, чем дальше - тем явнее выражение недолюбивания и презрения господствующей нации к нему.

Он уходит потому, что, как ни странно, но чем дальше - тем труднее говорить на своем родном языке и тем меньше приятностей от такого разговора.

Уходит он потому, что чем дальше - тем труднее сохранить свой язык и нравы. Сейчас в области обучение детей на родном языке стоит на первом плане и эти дети составляют меньше половины всех учащихся.

Наконец, он уходит потому, что ему все труднее становится быть карабахцем и никто не вправе убедить его не только в том, что нужно, но и в том, что можно оставаться карабахцем.

А, впрочем, какая разница между тем, что люди защищали интересы своего народа в бывшие времена и тем, что защищать приходится сейчас? Разве только в том, что тогда можно было это сделать более свободнее и смелее нежели сейчас.

Нам никак не хочется верить, что так указал Ленин. Мы более чем уверены в обратном. Великий вождь пролетариата ни за что не согласился бы с тем, что сейчас делается с нашей областью.

Не будет преувеличением, если скажем, что над автономией и существованием Карабаха нависли грозные тучи.

А спрашивается, за что эти притеснения?

За что такое неравноправие Карабаха в большой семье народов подчиненных России?

За то, что он так преданно и самоотверженно боролся в течение веков ради торжества дела России?

За то, что только в последние две мировые войны ради защиты России от иностранного вмешательства, карабахцы гораздо больше сложили головы, чем они это сделали ради защиты собственной родины за остальные тридцать веков их кровавой истории?

Может за то, что по числу верных советников и соратников Ленина, по числу героев Отечественной Войны, героев труда, генералов и ученых на душу населения Карабах стоит выше всех остальных народов Союза, в том числе и самого русского народа?

Ну за что? Почему так должно быть?

Конечно мы понимаем, что никто искренне не ответит на этот наш вопрос.

И вполне осознаем трагедно равнодушия Москвы к крикам отчаяния нашего народа.

Мы понимаем также, что все это возможно происходит ради незначительных и коротковременных формировок отношений с мусульманским миром Ближнего Востока.

Но не слишком ли верит Москва дружеским прощеньям мусульманского Востока? История доказывает, что мусульманский мир дружит лишь тогда, когда он не в силах поступить иначе. Что дружит он, пока не может не дружить. Что здесь только уважают и боятся силы. Что всякая доброта, всякое обилие морали и всякая уступчивость рождает здесь скорее презрение, нежели уважение и дружбу.

В ЦК КП АРМЕНИИ

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК
Тов. ДЕМИРЧЯНУ К.С.

Стоит ли за это пожертвовать вековой дружбой хоть и маленького, но преданного и доверчивого народа?

Конечно нет. Тем более, что наш народ по своей природе справедливый и ни за что не станет помехой дружественных отношений с соседями.

Однако, к великому огорчению и большой досаде, наша маленькая родина обречена на исчезновение [...]

А могло ли быть иначе?

Конечно, могло бы!

Попробуйте править ею по ленинским принципам равноправия. Пройдет некоторое время и заживет край. Что только не создаст здесь талантливый и трудолюбивый народ! Потекут по долинам и степям реки. Зацветут земли бесконечными садами. Заработают фабрики и заводы переработки прекрасных фруктов, плодов и ягод. Раскроются перед людьми залежи ископаемых области. Постучат молоты по шахтам и загремит тяжелая металлургия.

Соберется народ обратно в свой дом. Почувствует он гордость своей родиной, и тогда не закроются газеты, журналы, школы, театры [...]

И пойдет наш народ большими шагами по своей солнечной, богатой родине вперед к коммунизму.

Вы, наверное, спросите мнение местных руководителей. Конечно, они понимают все это, но им кажется, что самое лучшее, что можно сделать сейчас для Карабаха, это молчать и примириться с положением.

Что же, винить их в отсутствии смелости, инициативы не приходится. Слишком горьки воспоминания об исходах подобных проявлений смелости в прошлом.

Только Вы можете спасти Карабах от падения. И только к Вам обращены наши взоры.

И мы уверены, что вы не оставите наш народ в беде.

От имени всего карабахского народа:

*Арустамян А., Шинакян Р., Хачатурян Р., Григорян А.,
Казарян А., Петросян Э., Саркисян Ш., Даниелян А.,
Акопян С., Исраелиян В., Багдасарян Н., Асриян Г.*

НАА, ф. 1159, оп. 3, д. 143, л. 94-96.

Многоуважаемый Карен Серобович!

Персылаю Вам копию телеграммы, которую я направил на имя Генерального секретаря ЦК КПСС тов. Брежнева Л.И. по поводу передовой "Правды" от 29 мая 1975 года, которая по сути дела, поставила все точки на "и", оправдала и, если можно так выразиться, узаконила преступление Кеворкова.

Сразу же после печально известного доклада Кеворкова я счел необходимым дать телеграмму товарищу Брежневу и предупредить, что налицо имеем факт явной провокации против всего армянского народа и его исторических ценностей. После этого я был приглашен в ЦК КП Армении, где в беседе со мной секретарь ЦК тов. Товмасян успокаивающе дал знать, что все будет хорошо, что "да, проблема есть и ею заниматься будут" и выразил законное беспокойство, чтобы кто-либо вдруг каким-нибудь неосторожным шагом не помешал положительному решению вопроса. Теперь уже можно догадаться, что, судя по всему, ЦК КПСС на этот счет оставил Вам какие-то надежды и Вы успокоились.

Я сомневаюсь, что кто-либо собирался сделать этот самый неосторожный шаг и тем помешать делу. Напротив, я глубоко убежден, политика отмалчивания, отмахивания, проявления излишней осторожности и интеллигентности по отношению к правонарушителям, к такому явлению, как доклад Кеворкова, всегда приводила к развязыванию рук самих провокаторов. Наглость авторов карабахской провокации теперь не будет иметь предела. Они прикроются "Правдой", как щитом.

Мне идет седьмой десяток и я далек от мысли льстить человеку. Но честно признаюсь, что по-настоящему горжусь, что Вы мой современник. Сейчас Вы пользуетесь чистой любовью и искренним уважением армянского народа. Вас любят и в Вас верят. Любят и верят за один процент уже сделанного и авансом за все 99 процентов. Таким об-

* См. док. № 17.

разом, Вы, хотели того или нет, стали наложкой для народа. Трудно Вам, сомнений нет. Трудно наводить нужный порядок и дисциплину в республике, где многое запущено. Трудно осуществить замыслы, о которых говорилось на январском пленуме и в Постановлении ЦК КПСС по Армении. Я несколько не сомневаюсь, что “карабахская провокация”, кроме всего прочего направлена и против Вас лично, чтобы Вам было еще труднее. Но, не дай бог, если неимоверная занятость Ваша, вдруг помешает Вам, как говорить, за деревьями увидеть леса, если титанический груз, взваленный судьбой на Ваши плечи, Вам помешает думать о всем народе в целом.

Хорошо известно, что геноцид – это не только массовое уничтожение народа, но и изгнание из родных мест навсегда. В этом отношении вся история человечества не знала такого чудовищного прецедента, как нынешняя так называемая Нахичеванская АССР, где на протяжении веков преобладало армянское население, теперь живет всего лишь два процента. Такого “успеха” и млатотурки не могли добиться в Западной Армении даже с помощью ятагана. Теперь мы, известные своим реализмом, вынуждены признать, что Нахичеван потеряна. Ничего, мол, не поделаешь. А само название “Автономная” – прямо как плевок в душу, как откровенное циничное издевательство. Таким образом своеобразный трагический день 24 апреля в Нахичеване был длиною в 50 лет.

Сейчас взялись за Карабах. Вернее его никогда не оставляли в покое, а нынче просто решили ускорить все процессы. Кто знает, что будет завтра, что решит будущая конституция? И это делается с такой активностью, с таким рвением не только потому, что Карабах оказался слишком уж твердым орешком, а потому что это уж больно чистой воды армянский вопрос. Думаю, что Вы не хуже моего знаете историю и понимаете значение Карабаха для истории нашего народа, для будущего нашего народа. И, если Вы вдруг, не дай бог, после всего того, что сейчас произошло, после очередного /в который уже раз/ обмана и надувательства посчитаете, что все равно, мол, и этот край потерян для нас, что, мол, нам хоть справиться с грузом, взваленным на наши плечи судьбой, то, значит, в будущем мы потеряем и саму Армению, которая по существу разместилась в одном городе.

Самая маленькая территория из всех 15 республик и даже имеющейся из этой малости менее 10 процентов пригодны для жизни. Вся так называемая “жизненная территория” Армении чуть больше, чем территория Нагорного Карабаха, считающийся настоящей житницей.

Когда-то там жили около 700 тысяч армян. В 1913 году осталось 176 тысяч. Сейчас всего 150 тысяч. Это единственная область в нашей стране, где население не только не повысилось, но упало. А известно, что при коэффициенте рождаемости, смертности и естественном приросте Карабах за последние 50 лет мог бы иметь около подумлиона жителей.

И если после всего этого кое-кто, прикрываясь демагогической фразой, считает, что вопрос Карабаха – это дело “другой республики”, то, позвольте положить руку на сердце, честно признаться в том, что мы не борясь с этим “тезисом”, попустительством провокаторам и националистам продолжать геноцид по отношению к собственному народу теперь уже другими, более изощренными методами и средствами. Позвольте также не поверить в объективность политики, которая может зависеть от того, кто быстрее успеет в Москву, чтобы протолкнуть свой вопрос, если она может зависеть от того, кто сумеет использовать родственные связи между отдельными руководителями, кто с восточной хитростью и алчностью сумеет омуричь даже “Правду” и протащить свою гнусную провокацию против целого народа. Позвольте признаться и в том, что Вас просто обманул.

Именно поэтому я уже не могу молчать. Я постараюсь сделать все, чтобы начатое Вами дело по наведению порядка в республике, не пострадало из-за меня. Поймите и меня правильно: молчать – это значит спокойно смотреть на то, как на твоих глазах издеваются над твоей матерью в собственном доме. Поймите и тех людей, которые по ночам не спят после кеворковского доклада. Справедливости ради следует сказать, что многие из них не только не карабахцы, но и никогда не были там. Это говорит о том, что вопрос несколько не узкий, не географический, а целостный, армянский. Нельзя думать об одном из своих детей в упорб другому. Это и противостоит и чревата потенциальными трагедиями.

Я вынужден буду обращаться за помощью в Комитет по правам человека при ООН. У меня, как я вижу после передовой “Правды”, другого выхода нет. Я верю искренне и безоговорочно в вашу партию, в ленинизм: об этом можно судить, прочитав любую из моих 25 книг. Но я прожил большую жизнь и знаю, что от ошибок никто не гарантирован. За примерами далеко ходить не надо: они у нас свежи в памяти. И я боюсь, что когда вынуждены будем признать, что в решении карабахской проблемы допустили ошибку – то заодно и вынуждены будем признать, что что-либо предприняв фатально поздно. Как фатально

поздно уже что-либо предпринять с Нахичеваном, Гюлистаном, со всеми армянскими районами нынешней административной территории Азербайджана.

Письмо это напечатано в единственном экземпляре.

С искренним уважением,
Леонид Гуруци, писатель.

30 мая, 1975 г.

НАА, ф. 1, оп. 127, л. 240, л. 150-153.

№ 17

МОСКВА, ЦК КПСС

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. БРЕЖНЕВУ Л.И.

Дорогой Леонид Ильич!

Я автор более двадцати литературных произведений о Карабахе, которые выходили миллионным тиражом и переведены на многие языки. Каждая страница, каждая буква моих книг пронизаны мотивом дружбы между армянским и азербайджанским народами. Именно поэтому я обеспокоен и до глубины души возмущен докладом первого секретаря Карабахского обкома партии тов. Кеворкова, напечатанного в газете "Советакан Карабах" от 23 марта. Доклад насыщен откровенно провокационными идеями, ничего общего не имеющими с решениями 24 съезда партии об интернациональном воспитании трудящихся. Выступая от имени всей партии и по существу спекулируя этим святым именем, тов. Кеворков сознательно нанес непоправимый вред делу укрепления дружбы между армянским и азербайджанским народами. И это делается в армянской автономной области, где живут не только армяне, но и азербайджанцы, и русские. Читая доклад, можно подумать, что современные армянские художественные произведения и многие исторические памятники являются националистическими в Советской Армении. Дорогой Леонид Ильич, хорошо помнит Ваши слова о сочувствии духа патриотизма у армянского народа с интернационализмом. И вдруг такое кощунство, которое сотворил секретарь обкома с партийной

трибуны. Подобная антипартийная вредная линия проводилась задолго до пленума, о которой в свое время я писал тов. Капитунову. В преддверии шестидесятилетия со дня Геноцида армян в Османской империи неожиданно руководитель областной партийной организации публично осуждает добровольца Красной армии, народного мстителя Согомона Теблеряна, который после большой резни убил одного из ярых врагов советской республики, одного из организаторов геноцида, виновника гибели полтора миллиона армян – Таят пашу. Нам, конечно, нелегко забыть о той чудовищной по своим масштабам трагедии 1915 года, но для чего сегодня, спустя 60 лет, нужно было с партийной трибуны сыпать соль на раны многострадального народа, для чего нужно было сеять рознь между народами.

Дорогой Леонид Ильич! Только незамедлительное вмешательство с Вашей стороны в это шумевшее дело и только справедливое наказание виновного может предотвратить возможные драматические последствия, с которыми мы, умудренные жизненным опытом люди, в меру своих сил боремся сейчас.

С уважением,
Леонид Гуруци, писатель.

НАА, ф. 1, оп. 127, л. 240, л. 59.

№ 18

МОСКВА, ЦК КПСС

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. БРЕЖНЕВУ Л.И.

Копии: Редакция газеты "Правда".
Бюро ЦК КП Армении.

Многоуважаемый Леонид Ильич!

Упоминание в передовой "Правды" от 29 мая 1975 года о Нагорном Карабахе – автономной армянской области в Азербайджане – вызвало недоумение. В течение последних месяцев на Ваше имя, на имя товари-

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. ЛЕОНИДУ ИЛЬИЧУ БРЕЖНЕВУ

ша Алиева и в другие инстанции были направлены многочисленные письма и телеграммы, в которых говорилось о ряде вредных высказываний, имевших место в докладе секретаря обкома Кеворкова на марттовском пленуме обкома, нанесшие большой вред дружбе между армянским и азербайджанским народами. Лично я отправила обстоятельное письмо товарищу Алиеву, а копии – в Политбюро ЦК КПСС, Бюро ЦК Армении, редакцию “Правды”.

ЦК КП Армении осудил публичные проявления протестов на наших собраниях, полагая, что вопрос настолько серьезен, что им займется Москва. Казалось, что для многостороннего объективного ознакомления с делом, было бы логично кого-либо из авторов писем пригласить в Москву и выслушать. Однако этого не было сделано. Позднее появилась передовая “Правды”, в которой к очень верным установкам об усилении борьбы за коммунистические идеалы, к сожалению, в результате односторонней информации, как положительный пример приводится вышеупомянутый пленум Карабахского обкома.

Вопрос не только в том, что проявлено невнимание к гражданскому беспокойству уважаемых людей, старых коммунистов, ученых, писателей, ветеранов войны, но прежде всего в том, что сегодняшнее положение в Карабахе столь серьезно и сложно, что его невозможно определить несколькими строками передовой “Правды”. Поэтому, многуважаемый Леонид Ильич, просим уделить неотлагательное внимание к создавшейся проблеме Нагорного Карабаха.

Речь идет не о якобы идеализации старины и прославлении патриархальщины, как говорится в передовой “Правды”, а о насущных проблемах края, о попрании прав его более чем восьмидесятипроцентного армянского населения, о национальном достоинстве всего армянского народа.

Сильва Капутикян,

Писательница, член КПСС с 1945 года,
Лауреат Государственной премии СССР,
Член Правления Союза писателей СССР и
Президиума Союза писателей Армении.

5 июня, 1975 г.

НАА. ф. 1, оп. 127, д. 240, л. 154-155.

23 марта 1975 года в газете “Советакан Карабах” прочитал доклад первого секретаря Нагорно-Карабахского обкома компартии Азербайджана Кеворкова Б.С. Трудно было поверить, что такой президент действительно мог иметь место в наши дни. Речь идет о таком страшном факте, что я подумал о невероятной ошибке, которую вышестоящие партийные органы исправят незамедлительно. Однако, к моему удивлению, в течение длительного времени после вышеназванного доклада та же газета “Советакан Карабах” регулярно печатала материалы с комсомольских, профсоюзных, колхозных, производственных собраний в духе доклада Кеворкова [...]

Со всей ответственностью заявляю, что еще не встречал такого сверхвадного антиармянского “литературного памятника”, каким является вышеуказанный доклад Кеворкова.

Чем наш народ провинился перед Кеворковым? Чем вызвано такое воинственное глобальное наступление против армянского народа, его литературных ценностей, древних каменных исторических памятников, даже против национальной одежды наших предков, его честных и весьма порядочных людей, против весьма уважаемых представителей интеллигенции – совершенно непонятно.

Непонятна также цель, преследуемая Кеворковым.

Если бы это была научная, дискуссионная статья или научный труд, мы взяли бы за дело и доказали бы всю несостоятельность, ложность и провокационность всех доводов этого новоявленного лжештерационалиста, прикрывающегося под общеизвестными фразами марксизма-ленинизма. К сожалению, это не научная статья. Это – официальный документ и судя по обширности и многогранности разбирасмых в этом докладе проблем, нетрудно убедиться, что эту грязную кашу заварили в такой кухне, где шеф-повором был не один человек.

Поскольку это официальный документ, и я тоже не случайный человек для нашей партии и государства, считаю своим партийным и гражданским долгом доложить в Главный Штаб нашей Партии, что основное политическое, стратегическое направление и дух этого доклада вполне устроил бы тех турецких историков и военно-политических деятелей, у которых истоки вдохновения идут от воинственного

панпоркизма и панисламизма. Данный доклад может служить ценным оружием в руках антисоветских буржуазных идеологов за рубежом. Собственно говоря такой материал неплохая находка и для эмигрантов-мусаватистов.

Ведь впервые во всей истории Советского Союза с партийной трибуны кровожадный вдохновитель и организатор истребления полутарамиллионов невинных армян Талаат паша характеризуется не больше и не меньше, как только "неприятная личность".

Неопровержимым является и тот факт, что подобное демагогическое выступление разжигает никому не нужные враждебные страсти между двумя соседними братскими народами.

Я неплохо знаю родную республику и родной народ, который очень и очень далек от националистических замашек. Не мало у меня друзей-азербайджанцев как в Армении, так и в Азербайджане, и могу заверить, что никаких поводов и оснований не имел Кеворков выступать в роли "основателя" Советской власти в Карабахе. Это уже не просто нескромность.

Политические и моральные отрицательные последствия данного доклада на настроение и умы армянского населения, особенно на молодежь, неоспоримы.

Это из тех принципиальных и крупных вопросов, рассмотрение которых может только Центральный Комитет Коммунистической Партии Советского Союза.

Такое мое глубокое убеждение.

Арутюнян А.О.,

Начальник архивного управления при
Совете Министров Армянской ССР.

1975 г.

НАА, ф. 1, оп. 127, л. 240, л. 122.

№ 20

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС
Тов. БРЕЖНЕВУ ЛЕОНИДУ ИЛЬИЧУ¹

Дорогой Леонид Ильич.

На днях двое юношей, родители которых подписывают настоящее письмо, направившись в Москву, чтобы сжечь себя на Красной площади. К счастью, трагедия не случилась. Родителей вовремя оповестили и они успели вернуть сыновей с полутьги. Успели предотвратить намеченный юными безумцами акт самопожизнения. Нелегко родителям, чьи дети решились на такой страшный и отчаянный шаг. Но еще труднее слышать от них упрек о трусости, беспомощности и нерешительности отцов, которые якобы примирились с непрекращающимися оскорблениями в адрес своего народа.

Считаем своим партийным и гражданским долгом довести до сведения ЦК и лично до Вашего сведения факт, который предшествовал этой едва ли не случившейся трагедии, факт, который в настоящее время, как говорится, накалил до предела страсти в Нагорном Карабахе.

Все началось с доклада первого секретаря обкома тов. Кеворкова на пленуме обкома, посвященном интернациональному воспитанию трудящихся области. В течение четырех часов он говорил о некоем национализме армян, который якобы в одностороннем порядке существует в Нагорном Карабахе.

Нам непонятно для чего нужно было вдруг в 1975 году вытаскивать на свет божий цитату из А.И. Микояна, который писал в 1919 году В. И. Ленину, что революционный Карабах ориентируется на Баку и ничего общего не хочет иметь с Ереваном. Разве не ясно, что А.И. Микоян имел в виду тогда революционный Баку – родину 26 бакинских комиссаров, и говоря о Ереване, имел в виду Дашнакскую Армению. Кому не известно, что Советская власть в Азербайджане и в Армении была установлена только через год после вышеуказанного высказывания А.И. Микояна. Но обо всем этом в докладе предусмотрительно умалчивается и мысль подается так, что речь идет о сегодняшнем Баку и сегодняшнем Ереване, которые, конечно, ассоциируются с Азербайджанской ССР и Армянской ССР. Для чего это нужно было делать?

¹ Ասանի քովանդակությունից երևում է, որ այն գրվել է 1975 թ.:

Мы не собираемся приводить многочисленные примеры из доклада, которые говорят о политической близорукости первого секретаря обкома, о его откровенной и опасной тенденциозности, которая выражается в том, что он, беспрерывно говоря о так называемом национализме армян, ни слова не говорит о том, что речь идет не об отношениях, а о взаимоотношениях между двумя народами. Но все же приведем пример, который, как убедитесь сами, оскорбляет достоинство не только каждого армянина, но каждого гражданина, каждого коммуниста. Как известно, после трагических событий 1915 года молодой армянин Согомон Тейлерян в Берлине убил одного из главарей младотурков, виновников армянской резни в Османской империи, Таят-пашу. Известно и то, что международный суд оправдал народного мстителя. Мы, разумеется, против всякого террора и поэтому ни в советской армянской литературе и публицистике не пропагандируется поступок Согомона Тейлеряна. Факт этот всего лишь является достойным историей. Об этом не упоминается еще и потому, чтобы лишний раз не разжигать национальные страсти, особенно среди отдельных незрелых элементов населения, как армянского, так и азербайджанского. Но для чего нужно было вдруг с высокой трибуны партийного пленума говорить об этом драматическом случае. Для чего нужно было поступок Согомона Тейлеряна перед лицом всего зала, где сидели и армяне и азербайджанцы, называть "геройством" в кавычках. Но на этом не остановился докладчик. Не скрывая вины главаря младотурков, виновника гибели полтора миллиона армян Таят-паша, секретарь обкома партии говорит о тех трагических событиях, как о явлении всего лишь "неприятном".

Никто не требует, чтобы высокую партийную трибуну использовать местом, где нужно крепкими эпитетами клеймить позором виновников геноцида армян. Да и нужно ли обо всем этом говорить, проводя параллель между турками и азербайджанцами. Кто просил докладчика делать такие намеки. И это в предверии 60-летия со дня резни армян.

Неужели свой постоянный "боевой" лозунг — "Я вытравлю национализм армян в Карабахе", секретарь обкома хочет начать с того, чтобы прежде сеять этот национализм. И разве не ясно, что толкуя об этом односторонне, он невольно насаждает другой национализм, "национализм азербайджанцев".

Абсурд дошел до того, что т. Кеворков буквально набросился на армянские памятники старины, даже на монастырь Гандзасар, ставший, как известно, колыбелью русско-армянской дружбы. Ведь именно из

Гандзасара впервые поплыли письма к Петру Первому с просьбой о присоединении Армении к России, 150-летие которого скоро будут праздновать все народы нашей страны. Набросился докладчик и на невинную скульптуру "Карабахы", который был представлен на соискание Государственной премии и который вошел в многочисленные советские и международные каталоги. Скульптура представляет собой стилизованные портреты старика и старухи, символы долголетия и мудрости.

Докладчик не мог отказать себе в удовольствии и оскорбить журнал "Дружба народов", который, недавно напечатал очерк о Карабахе. В очерке указывалось на ряд проблем области и вместо того, чтобы принять критику, в докладе говорится о вредной линии, которая проводится в очерке, о том, что журнал не способствует развитию дружбы народов. Вот какие сходу делаются обобщения в ответ на критику.

Весь доклад насыщен антиармянским настроением. Нисколько не скрывая своей ненависти к Армении, докладчик непонятно с какой целью противопоставляет ей Азербайджанскую ССР. Нужно ли делать такие противопоставления в армянской автономной области, находящейся в Азербайджане, в то время, когда рядом находится другая равноправная республика — Армянская ССР. И вообще, кто уполномочивал т. Кеворкова вдруг ни с того ни с сего поднять проблему Карабаха, ставить этот давно известный сложный вопрос сейчас под таким страшным углом? Ведь секретарь обкома лицо не частное. Он говорит от имени партии. Как же можно быть столь, скажем мягко, неосторожным.

Подобает ли партийному руководителю и вообще нормальному человеку то и дело повторять, что он лично женился на азербайджанке, потому что является интернационалистом. Но этого мало, он подобный намек делает даже в своем официальном докладе на пленуме. А разве не отдаст шипизмом то, что руководитель национальной автономной области заявляет, что он не обязан знать литературного армянского языка. И это, когда областная партийная газета выходит на армянском, и это когда в области имеется около 200 армянских школ. Разве не из-за такого далеко непартийного взгляда на вопросы национальные до сих пор жители Нагорно-Карабахской автономной области лишены возможности смотреть телепередачи из Армянской ССР.

В своем докладе секретарь обкома вспоминает случай, имевший место 8 лет назад, когда подожгли после суда милицейскую машину, в

которой находился шофер. Это был дикий акт, совершенный обезумевшими, разъяренными людьми в ответ на несправедливое решение суда по делу о варварском убийстве. Об этом сегодня уже можно было не говорить, ибо упоминание о подобном инциденте вряд ли принесет пользу интернациональному воспитанию трудящихся. Но уж если все таки вспомнил, то принципиальность требует, чтобы сказать и о том, что предшествовало этому преступлению. Ведь речь шла о суде, где осуждался азербайджанец, который убил маленького армянского мальчика и вбил гвозди в глаза и голову труп. Разве можно было такой вот суд проводить на открытой площадке?

Тот, кто слушал, а потом и читал доклад тов. Кеворкова не мог не обратить внимание на проявление откровенной демагогии: от начала и до конца докладчик говорит о следствиях, не упоминая о причинах. А ведь они есть, эти причины – лютки и убийства по делу об убийстве армянского мальчика, странное ведение дела об убийстве пожилого доктора, убийство армянской женщины из села Красное, убийство семьи мардакертского сторожа, убийство норнских трактористов, убийство русской женщины в Шуше, убийство сторожа шушинского училища и его сына. Все это было совсем недавно.

В своем докладе тов. Кеворков считает, что сейчас нет проявления национализма, который процветал лишь при прежнем руководстве. И обо всем этом он говорит, якобы для того, чтобы в будущем не было ничего подобного. Но почему тогда, вспоминая о прошлом, не вспомнить о многочисленных книгах, брошюрах, статьях, в которых фальсифицируется история Армении. Почему бы не вспомнить, как, непонятно для чего, республиканская печать то и дело подчеркивала, что Карабах неотделимая часть Азербайджана. Разве не в недавнем прошлом под лозунгом "Мертвые мешают живым", "Мертвые съели живых" – разгромили армянские кладбища и памятники старины в Шуше. Разве не в недавнем прошлом азербайджанцы, в поисках клада, взрывом динамита подняли в воздух могильник Св. Григориса – первого просветителя и распространителя христианства в Нагорном Карабахе. Взрывом повреждены и последние остатки монастырей Хотаванк и Амарас, где создатель армянского алфавита Месроп Маштоц открыл первые школы. И разве не два года назад один из руководителей области сорвал со стены монастыря Гандзасар портрет Католикоса Вагзена I, ударил о землю и стал топтать. Известно ли, что советское правительство наградило католикоса Вагзена I Орленом Трудового Красного Знамени за интернациональное воспитание верующих армян.

Нет, мы не настаиваем, чтобы обо всем этом говорилось с трибуны пленума. Но коль уж сказано одно, то нужно сказать и другое. Для чего нужно в советской печати писать о том, что азербайджанцы приютили в Карабахе бежавших братьев-армян? Наверное, для разжигания национальных страстей. Думается, что нас беспокоит другое: насаждение национализма в Карабахе привело к тому, что в нашей стране это единственная область где за время Советской власти население не только не увеличилось, но сократилось. А ведь нужно ответить на вопрос, почему это происходит на плодородной земле, славившейся своими долгожителями.

О том, почему это происходит, говорит само наличие доклада, сделанного первым секретарем на пленуме обкома, в котором со всей очевидностью прослеживается опасная линия игнорирования принципа национального равенства. Вы, дорогой Леонид Ильич, не раз осуждали подобную линию. В Нагорно-Карабахской автономной области национальные страсти так долго разжигаются и разжигаются так откровенно, наверное потому, что глубоко убеждены: голоса ее протеста не услышат. В области давно уже считают, что на любую тему о Карабахе паложено вето. Иначе как бы осмелился первый секретарь в наши дни сделать такой доклад.

Дорогой Леонид Ильич, мы, коммунисты и беспартийные жители Нагорно-Карабахской автономной области, приложим все силы, чтобы предотвратить любые возможные волнения в Карабахе, как это сделали недавно, вовремя остановив двух наших молодых людей от безумейшего шага. Однако, убедительно просим Вас помочь нам. Необходимо со всей партийной строгостью и принципиальностью разобраться в сложной ситуации, которая создана искусственно.

Мы просим разобрать доклад первого секретаря Карабахского обкома партии т. Кеворкова Б.С. на Политбюро ЦК КПСС. Доклад был прочитан на русском языке и напечатан на армянском языке в газете "Советакан Карабах" от 23 марта 1975 года.

С уважением,
Всего 14 подписей.

НАА, ф. 1, оп. 127, л. 240, л. 48-52.

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КП АРМЕНИИ
Тов. ДЕМИРЧЯНУ К.С.

Многоуважаемый Карен Серобович!

На имя генерального секретаря ЦК КПСС тов. Брежнева Л.И. я направил составленную мною экономическую справку о Нагорном Карабахе. Поводом к этому послужил доклад первого секретаря Карабахского обкома Б.С. Кеворкова на пленуме, в котором он затрагивает и экономическую сторону жизни области, стремясь показать "расцвет" Карабаха в составе Азербайджанской ССР.

Анализ статистических данных показывает обратное: социально-экономическую и культурно-духовную деградацию этого благодатного отрезка исторической территории Армении. Она прежде всего выразилась в неслыханном прецеденте - уменьшении численности коренного населения Карабаха за годы Советской власти. Да и глазами очевидца я в течение длительного времени убедился, что Нагорный Карабах рассматривался как поставщик сельскохозяйственных продуктов, воды и лесоматериалов. Труд и земля, вот единственные факторы экономического развития области, достижения определенного уровня благополучия населения Карабаха.

К сожалению, мы здесь в Армении допустили непростительные ошибки в деле размещения производительных сил, в частности - форсированного развития Сюникского экономического района. Поэтому я не смог привести убедительных данных для сравнения с районами Загсезура. Даже при таком улушении, Загсезур развивался более быстрыми темпами, чем Карабах, хотя природно-климатические условия Карабаха намного благодатнее, чем в Загсезуре и даже в Араратской долине [...]

Из приведенных мною статистических данных Вы увидите, что Азербайджанская ССР задерживала экономическое и культурное развитие Нагорного Карабаха и что ее показатели не могут быть эталоном для Карабаха. Это очень важно, и мы должны подчеркнуть и доказать примером нашей республики.

Справка показывает также, что социально-экономические проблемы Карабаха имеют непосредственное отношение к Армении. Фактор этот объективный, и с ним нельзя не считаться. Поэтому в конкретном случае не только в историческом, но и в современном экономическом и социальном плане мы не можем считать, что речь идет всего лишь

только о делах другой республики, и тем самым оправдывать свое так называемое невмешательство. У уже не говорю о том, что речь вообще идет обо всем армянском народе в целом.

Наконец, данные о миграционных потоках решительно отвергают клеветнические измышления об армянском национализме. Здесь прямо все валится "с большой головы на здоровую", да еще "мирный" захват Нагорного Карабаха узаконивается через газету "Правда".

Буду надеяться, что мой скромный труд поможет Вам в решении ставшей перед нашей республикой проблемы. По любому другому вопросу в этой связи могу дать нужную дополнительную справку.

С уважением,
Мирзоян Б.С.

Я З Ы К О М Ц И Ф Р

Ознакомившись с материалами Пленума Обкома партии Нагорно-Карабахской автономной области от 21 марта 1975 года, считаю необходимым дать следующую информацию**.

1. Об изменении численности и состава населения Нагорного Карабаха

Численность населения НКАО (тыс. чел.)

1913 г.	1923 г.	1940 г.	1974 г.
в совр. границах	на конец года	на 1 января	на 1 января
176,0	158,0	156,0	154,0

Итак, за 50 лет в составе Азербайджанской ССР Нагорный Карабах имел меньше населения, чем в год образования области. Такого не было в истории ни одной национальной области или республики. Так, Нахичеванская АССР образовалась в 1924 году, имея 90 тысяч чел., в начале 1974 г. численность ее населения составила 219 тыс., т. е. за 50 лет увеличилась в 2,4 раза. За годы Советской власти (1920-1973 гг.)

* Տպագրվում է Երևանում Երևրդը:

** Информация составлена по материалам статистических ежегодников СССР, Азерб. ССР, Арм. ССР за 1972 и 1973 гг. Использованы также материалы статуправления НКАО.

население Азербайджанской ССР увеличилось в 2,8 раза, Армянской ССР – в 3,7 раза.

При складывающемся коэффициенте рождаемости, смертности и естественного роста численность населения Карабаха за 50 лет образования области составила бы более 400 тыс. чел.

Изменение национального состава населения Карабаха

В довоенный период, хотя и миграционные процессы значительно замедлили рост населения Карабаха, но они почти не влияли на изменение соотношения численности армян и азербайджанцев. В послевоенный период происходило абсолютное и относительное уменьшение армянского, а также русского населения. По сравнению с 1939 г. в 1970 г. численность армян уменьшилась на 11,7 тыс. чел. (на 8,8%) между тем как численность азербайджанцев увеличилась на 13,1 тыс. чел. (на 93%). При этом, за последнее десятилетие рост азербайджанского населения происходил также за счет притока из других районов Аз. ССР. С начала же семидесятых годов снова наблюдается абсолютное сокращение армянского населения Карабаха (за 1971–1972 гг. из Карабаха ушли 1,5 тыс. человек).

Чтобы усилить эту тенденцию и окончательно похоронить “Карабахский вопрос”, на Пленуме теперь принимается решение о необходимости еще большего вовлечения представителей всех национальностей (читай азербайджанцев) на ответственные посты в партийных, государственных и общественных органах.

Армяне почти целиком ушли и из Нахичеванской АССР, где по переписи 1970 г. их удельный вес составил всего лишь 2,9% (5,8 тыс. чел.). Между двумя последними переписями имело место абсолютное уменьшение численности армян и в других крупнейших городах (Баку и Кировабад), что уже нельзя объяснить, скажем, различием в условиях жизни города и деревни.

Направления межреспубликанских миграционных потоков в данном случае является как бы барометром проявления недовольства и дискриминации. За 11 лет (1959–1969 гг.) в Аз. ССР численность азербайджанцев увеличилась на 51,4%, русских – 1,8%, армян – 9,4%. За этот же период в Арм. ССР численность армян увеличилась на 42,3%, азербайджанцев – 37,6%, русских – 17%.

Для сравнения укажем, что за указанный период естественный прирост составлял в стране: русских на 13,1%, армян – 27,7%, азербайджанцев – 49%. И хотя из всего прироста численности населения Арм. ССР 20% составлял механический прирост в основном за счет армян из соседних республик, доля азербайджанцев в общей численности населения Армении почти не уменьшилась (1959 г. – 6,1%, 1970 г. – 5,9%). В то же время доля армян, проживающих на территории Азербайджана, в том числе Карабахе, с 12% упала до 9,4%.

Таким образом, данные переписи об изменении численности и состава населения Карабаха и межреспубликанской миграции отнюдь не свидетельствуют о наличии армянского национализма, о котором говорилось на вышеуказанном Пленуме.

Наоборот, армянское население методически вытесняется из собственного очага и национального образования. В то же время в Армении азербайджанцы и другие национальные меньшинства не притесняются, хотя они не пользуются здесь правом автономии.

Очевидно, далее, что Баку давно перестал быть центром притяжения и источником жизни армянского населения Карабаха, да и остальных армян, проживающих в других районах Азербайджана, чем в свое время якобы “обосновалось” вхождение Карабаха в состав Азербайджанской ССР. Центром тяготения всех армян и их интеллектуального развития стал Ереван, где в начале 20-х годов проживало в 10 раз меньше, а в настоящее время столько же людей, что и в Баку (без пригородов).

Из приведенных данных вытекает также, что судьба армянского населения Карабаха (не только) непосредственно затрагивает социально-экономические и национальные интересы Армянской ССР. По примерным расчетам, в Армянскую ССР, и прежде всего в город Ереван, переселились больше карабахцев (с их детьми, внуками и правнуками), чем теперь составляет численность армянского населения Карабаха. И их, и остальных армян, приезжающих из других районов и городов, а также из зарубежных стран, необходимо обеспечить работой, квартирой и другими необходимыми условиями жизни [...]

2. Об экономическом развитии Нагорного Карабаха.

В докладе первого секретаря обкома Кеворкова Б.С. приводятся статистические данные об опережающих темпах развития народного хозяйства Карабаха по сравнению со средними показателями Азербайджанской ССР.

Приводя цифры, докладчик стремится показать “расцвет” Карабаха в составе Азербайджана и неустанную “заботу” его руководства о развитии экономики и культуры области, в повышении благосостояния ее населения. Ни слова о недостатках, упущениях и дискриминации хотя бы прошлых лет.

Было бы абсурдно утверждать, что экономика и культура Карабаха не развивались вообще. Народ его славится не только храбростью, но и трудолюбием. Но в данном случае речь идет о том, что были использованы природные и трудовые ресурсы этого благодатного края.

Уменьшение численности населения за 50 лет образования автономной области и снижение удельного веса трудоспособных в общей численности населения уже свидетельствует о деградации области, о неизбежности медленного развития ее экономики.

Промышленность. Сравним следующие данные:

Темпы роста промышленной продукции за период 1913–1973 гг. (1913 г. = 1)

	1913 г.	1940 г.	1960 г.	1972 г.
СССР	1	7,7	40	113
Азербайджанская ССР	1	5,9	17	40
Армянская ССР	1	8,7	68	221
НКАО	1	1,6	5	14

Большое отставание в темпах развития Аз. ССР в значительной мере объясняется наличием до революции бакинской мощной промышленности. Но чем же объяснить отставание темпов роста промышленной продукции Нагорного Карабаха от среднереспубликанских показателей в 3 раза?

Во всех ранее отсталых республиках, краях, областях темпы промышленного развития выше, по сравнению со среднесоюзными показателями. Иначе и не могло быть. Нагорный Карабах в 1913 г. был экономически крайне отсталым районом: значительная часть трудоспособного населения вынуждена была скитаться по городам в поисках средств существования. Все же население его росло и в 1913 г. Нагорный Карабах выпускал около 7%, а спустя 60 лет - всего лишь 2,4% промышленной продукции Азербайджана, при удельном весе численности населения соответственно 7,5 и 2,8 процентов.

Могут от нас требовать сравнения с 1923 г. Да, за 50 лет автономной области ее промышленная продукция возрасла чуть ли не в 400 раз. Но

этот “взлет” объясняется просто: накануне установления советской власти в Карабахе был организован массовый погром армянского народа и были уничтожены почти все промышленные объекты. В 1923 году промышленная продукция Карабаха составляла всего лишь 4% от уровня 1913 г. После этого нетрудно разгадывать об опережающих темпах промышленного развития Карабаха. Но по существу и этого нет [...]

Коренным вопросом для карабахцев является трудоустройство.

За 1961–1972 гг. промышленно-производственный персонал в промышленности Аз. ССР увеличился на 42,9%, а в НКАО – на 31,9%. За 12 лет открылись дополнительные рабочие места лишь на 1440 чел., что составило 1,5% прироста промышленно-производственного персонала республики.

В 1972 г. в промышленности Карабаха было занято около 6 тыс. человек (1,9% пром. производственного персонала республики). При сохранении удельного веса промышленного производства, хотя бы на уровне 1913 г., занятость в промышленности автономной республики была бы в 3–4 раза больше.

Крайне ограничена сфера приложения интеллектуального труда. Отсутствует научное обслуживание промышленности, слабо развита сфера услуг, нет необходимости значительного увеличения контингента учителей и врачей, ибо почти не растет население и число учащихся. Численность учащихся общеобразовательных школ (всех видов) и средних специальных учебных заведений в 1940 г. составляла 41,5 тыс., а в 1970 г. - 43,2 тыс. (в Нахичеванской ССР – соответственно - 31, 2 и 62,5 тыс.). Правда, в 60-ых годах имело место увеличение численности учащихся и, следовательно, учителей. Но после 1970 г. этот рост почти прекращается, в частности, в армянских школах. Поэтому открытие педагогического института в Степанакерте являлось как бы “горчицей после ужина”. Институт создан в 1971 году.

За 1970–1974 учебные годы число учителей увеличилось на 75 человек, а учащихся – на 1360 чел.

По переписи 1970 г. в Нагорном Карабахе насчитывалось всего лишь 3395 чел. с высшим образованием (2,3% населения, против 5,9% в среднем по стране). Карабахская молодежь, получая высшее образование, главным образом в городе Ереване, как правило, не возвращается в свой родной Карабах.

В 1971–1972 гг. капиталовложения в промышленность Карабаха составляли менее 0,5% от всего объема капиталовложений в промышленность республики, при 2,3% удельного веса промышленной

продукции. За это время госкапложения в промышленности, жилищно-коммунальном строительстве, просвещении и здравоохранении НКАО в расчете на одного жителя составляли всего лишь 36 руб. в год. Это в 4-5 раза меньше, чем в среднем по республике.

Таким образом, объем государственных капиталовложений на душу населения в Нагорном Карабахе остался на уровне 1961-1965 годов, а разрыв со средними показателями республики еще больше углубился (с 3-х до 4 раза).

Сельское хозяйство: Карабах был и остается аграрным придатком Азербайджана. Национальный доход здесь в основном создается в сельском хозяйстве и в первичной промышленной переработке сельскохозяйственных продуктов.

Уровень жизни: Приведенные на Пленуме статистические данные, вопреки воле докладчика, еще раз доказывают, что Нагорный Карабах производит намного больше материальных благ по сравнению со средними показателями республики, чем потребляет.

Из вышеизложенной краткой статистической информации вытекает, что исключается нормальное экономическое, культурное и духовное развитие армянского населения Карабаха в составе Азербайджанской ССР.

Место Карабаха определяют не отдельные личности и даже не группа людей, сколь высокие посты они не занимали бы в республике, а в соответствии с нашей Конституцией и политикой партии - его народ, в том числе и та его часть, которая вынуждена была в силу ряда причин оставить родной дом. Судьбу эту также невозможно решать без активного участия самого армянского народа, живущего в Советской Армении. Ибо у нас не только программа партии и Устав партии едины, но и в данном случае - едины история, культура и оценка национальных ценностей.

Все вышеизложенное еще раз подтверждает ленинскую мысль, что экономический и культурный расцвет невозможен без расцвета национального. А в данном случае мы имеем искусственно созданную оторванность основного, коренного армянского населения Нагорного Карабаха от Советской Армении, что само по себе тормозит национальный расцвет. "Ничто так не задерживает развития и упорочности пролетарской классовой солидарности, как национальная несправедливость". Так писал великий вождь пролетарской революции В.И. Ленин.

Пример Нагорного Карабаха на протяжении многих лет наглядно показывает, что невозможно укрепление дружбы между соседними

народами на основе несправедливости. Интересы пролетарского интернационализма также исключают примерение двух принципов (национального и территориального) в решении одного и того же вопроса во вред одной из республик. С точки зрения не только национальной, политической, но и развития и правильного размещения производительных сил, рационального использования трудовых и природных условий, повышения эффективности общественного производства, естественно, место Нагорного Карабаха должно быть в Армянской ССР.

Мирзоян Б.С.,

кандидат экономических наук.

24 мая, 1975 г.

НАА, ф. 1, оп. 127, д. 240, л. 125-148.

№ 22

ՍՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳԼԽԱԿՈՐ ԶԱՐԴՈՒՂԱՐ, ՄԱՅՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ԼՆԽԱԳԱՅՈՒԹՅԱՆ ԼՆԽԱԳԱԿ, ՍԱՅՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԼՆԽԱԳԱԿ Լ.Ի. ԲՐԵԺՆԵԿԻՆ՝

Թանկագին Լեոնիդ Իլյիչ.

Լեոնային Ղարաբաղի կուսակցական մարզկոմի մարտյան պլենումում (1975 թ.) ամեն ինչ արվեց, որպեսզի ցեխին հավա-

* Հայ անվանի գրող Սերո Խանգալյանի այս նամակը 1977 թ. աշնանը տպագրվել է 'Բյուրեխի' «Զարթոնք» և «Ազդակ», Փարիզի՝ «Հասար», ԱՄՆ-ի՝ «Պայքար», Արևելյան Օրո», Թեհրանի «Ալիք» և այլ թերթերում, արձագանք գտնելով նաև ամերիկյան մամուլում:

Խանգալյանի նամակի անմիջական ամփոք Պրազայում աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով լույս տեսնող «Պրորոնի միտա ի սոցիալիզմ» («Նաղաղության և սոցիալիզմի խնդիրներ») ամսագրի 1977 թ. հունիսյան (6-րդ) համարում տպագրված «Սենց տեսանք ազգերի եղբայրությունը» հոդվածն է: Հոդվածի հեղինակները՝ հնդկի Սարադա Միտրան և իրաքցի Ադել Խարան, հատուկ հանձնարարությամբ ու հրավերով գտնվել են Լեոնային Ղարաբաղում, և հոդվածում իրենց «տպավորություններն» են շարադրում՝ ակնհայտորեն յուրացնելով աղբյուրական համախալ «խասարկները»: Խանգալյանն ըստ էության պնդում է, որ օտար լրագրողներին Աղբյուրանում ուղղակի մոլորեցրել և է պետք տեղեկություններ հրամցրել: Պատասխան է հարցի լուրջ քննություն և արդար լուծում:

սարեցվեն սոցիալիստական Հայաստանի հաջողություններն ու նվաճումները: Բանը հասավ այնպիսի սրբապաժուխության, որ երիտասարդ Սովետական Ռուսաստանի կատաղի թշնամուն, միլիոնավոր հայերի, ռուսների, հույների, բուլղարների, ասորիների ճնշացմունքին՝ Թալեսթ փաշային, մեր սովետական մամուլում («Սովետական Ղարաբաղ», 23 մարտի 1975 թ.) անվանեցին ընդամենը «տիպան անձնավորություն»: Այդպիսի զնահատական տրվեց բազմաթիվ ժողովուրդների թշնամուն, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության կազմակերպողին ու ոգևորողին:

Այդ նույն ժամանակ վրդովված, իրենց մարդկային ու ազգային զգացմունքները վիրավորված Սովետական Հայաստանի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ դիմեցին անձամբ Ձեզ և այլ ինստանցիաներ, համառորեն խնդրելով դատապարտել Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզի ղեկավարության գործողություններն ու պատժել մեղավորին: Ու ինչպես հայտնի դարձավ մեզ, ՍՄԿԿ կենտկոմը ցուցում էր տվել ավտոնոմ մարզի կուսակցական կազմակերպության թույլ տված սխալների համար:

Կրքերը մեղմացան հատկապես այն բանից հետո, երբ Հայաստանի ԿԿ կենտրոնական կոմիտեն բացատրական աշխատանք տարավ կուսակցական սկզբնական կազմակերպություններում, դրանով իսկ կանխելով ամեն տիպի միջադեպերը:

Անձամբ ինքս պլենումինց հետո համոզիվում եմ ունեցել Ադրբեջանական ՍՄԿ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարության հետ, իմ առաքելության զխաժկո նպատակը համարելով կամխել ամեն տիպի անցանկալի ռեակցիաները, որ հնարավոր էր այդ ծայրահեղ շրջացած մթնոլորտում: Եվ մենք թուրքս համոզված էինք, որ Լեռնային Ղարաբաղում և Լեռնային Ղարաբաղի մասին այլևս նման բան չի կրկնվի:

Սակայն, որքան մեծ եղավ համընդհանուր զարմանքը, երբ նորից, այսօր «խաղաղության և սոցիալիզմի պրոբլեմները»՝ աշխարհիս ամենամասայական ամսագրում (համար 6, 1977 թ.), որը համարվում է մոլորակի կոմունիստական և բանվորական կուսակցությունների տեսանկյուն ու ինֆորմացիոն հրատարակությունը, լույս է տեսնում 32 լեռնների և տարածվում է աշխարհիս 145 երկրներում, խոսվեց Ղարաբաղի տեղի մասին և կրկին մարզի ղեկավարության անունից վիրավորանքներ բափվեցին Սովետական Հայաստանի հասցեին: Միանգամայն բնական հարցին՝ «Ինչու՞ և Լեռնային Ղարաբաղը գտնվում է Ադրբեջանի կազմի մեջ և

ոչ թե Սովետական Հայաստանի, որից այն բաժանված է միայն հողի նեղ շերտով», պատասխանում են, որ թեև հայկական ավտոնոմ մարզը մոտիկ է Հայկական միութենական Հանրապետությանը, սակայն նրան, իբր, բաժանված են բարձր սարերով: Անմա, թույլ տվեց ասել, փաստարկը, ոչ միայն անհեթեթ է տեխնիկայի մեր դարում, այլև անմեղս:

Դարերի ընթացքում երբեք Ղարաբաղի հայկական պատմական մարզը մայր Հայաստանից բաժանված չի եղել ինչ որ սարերով: Կովկասում սարեր ամեն տեղ կան: Բայց դա չի կարևորը: Այն հարցին, թե արդյո՞ք բոլորն են գիտակցաբար ընդունել այն փաստը, որ պատմական հայկական մարզը կտրված է մայր Հայաստանից և մտցված նոր գոյացող Ադրբեջանական ՍՄԿ-ի մեջ, պատասխանում են հետևյալ կերպ. «Եղան մարդիկ, որոնք հայտարարեցին՝ թող ես վատ ապրեմ, քայց կապված լինեմ Հայաստանի հետ»:

Ինչ կա որ, եթե այդ արտահայտության մեջ «Հայաստան» բառը փոխարինենք «Հայրենիք» բառով, ապա, կարծում եմ, որ դա կստեր յուրաքանչյուր հպարտություն ունեցող մարդ. ամեն մի ռուս, չեխ, սլովակ, ֆրանսիացի, ամեն մարդ ով սիրում է իր հայրենիքը: Ամեն մարդ հպարտությամբ կարող է հայտարարել, որ նա իր հայրենիքը չի ընտրել և որ նա համաձայն է ամեն բանի, միայն թե կապված լինի իր հայրենիքին: Սակայն նման մարդկանց Լեռնային Ղարաբաղի ավտոնոմ մարզի ղեկավարությունը համարում է «հետամնացներ» ու «անհասկացողներ»: Բայց դա չի դեռ ոչինչ: Վերջին հաշվով ամեն մարդ յուրովի է հասկանում և ըմբռնում հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերը: Չէ՞ որ այն արտահայտությունը, թե «Թող ես վատ ապրեմ, քայց կապված լինեմ Հայաստանի հետ» վերաբերում է Սովետական Հայաստանին: Դուրս է գալիս, որ հայի համար լավ է Ադրբեջանում և վատ կլինի Սովետական Հայաստանում: Եվ դա ասվում է այն բանից հետո, երբ Դուք, թանկագին Լեռնիդ Իլյիչ, ճշելով Սովետական Հայաստանի իսկապես ծաղկումն ու վերածնունդը, ասացիք. «Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը, կոմունիստներն ու անկուսակցականները, բանվորներն ու գյուղացիները և ինտելիգենցիան հրաշալի զուգակցում են պատրիտիզմի ոգին սովետական մարդուն յուրախատուկ մեկ այլ, ոչ պակաս արժեքավոր հատկության՝ ինտերնացիոնալիզմի հետ»:

Ես խորապես համոզված եմ, որ «խաղաղության և սոցիալիզմի պրոբլեմները» ամսագրի խմբագրական կոլեկտիվին, որի մեջ

մտնում են 53 երկրների կոմունիստական և բանվորական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, մոլորության մեջ են գցել, ինչպես մոլորության մեջ են գցել նաև «Մենք տեսանք ազգերի եղբայրությունը» հրապարակված հոդվածի հարգելի հեղինակներին: Մի բան է միայն անհասկանալի. ու՞մ է ձեռնտու այդպես բացեիքաց պրոպագանդել մեր երկրին և մեր հասարակարգին խորք պանիսլամական գաղափարները: Անհասկանալի է, թե ինչպես կարելի է սովետական իշխանության 60-ամյակի տոնակատարության նախօրեին ի լուր ամբողջ աշխարհի ասել. «Թող են վատ ապրեն, բայց կապված լինեն սովետական Հայաստանի հետ»: Մի՞թե հարցի այդպիսի դրու՞մը համապատասխանում է հարգելի ամսագրում հրապարակված «Մենք տեսանք ազգերի եղբայրությունը» հոդվածի վերնագրին:

Ինչպե՞ս կարելի է այն օրերին, երբ քննարկվում է ՍՄՄ-ի նոր Սահմանադրության նախագիծը, գրել և 32 լեզուներով և աշխարհի 145 երկրներում տարածել, թե «Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը պետականություն է ձեռք բերել Ադրբեջանում ու այդ բախտը ընդունել է կամովին»: Դա պատմական փաստերի կուպիտ աղավաղում է և կրկնակի աղավաղում:

Նախ չի կարելի ասել, առավել ևս մարքսիստական ամսագրում, «Լեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը: Գոյություն ունի Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչություն, որտեղ դեռևս 180 տարի առաջ առաջին անգամ սկիզբ դրվեց հայերի ռուսական օրինատացիային: «Հայ ժողովուրդը» հասկացողությունը միասնական է, ամոռըական, ինչպես ռուս ժողովուրդը, ինչպես ուկրաինական ժողովուրդը:

Երկրորդն էլ, Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը երբեք կամովին չի ընդունել այսօրվա «բախտը», համաձայն որի իրականում կտրված է հայերնիթից: Ու մնան «բախտը» ինքնին անարդարացիություն է, որը պետք է լիկվիդացվի, որովհետև, ինչպես մեծ Լեռնին է ասել. «Միջին այնպես չի խաթարում պրոլետարական դասակարգային համերաշխության գաղափարն ու ամրապնդմանը, ինչպես ազգային անարդարությունը»:

Թանկագին Լեռնիդ Իլյիչ, սա առաջին անգամը չէ, որ Ղարաբաղի չլուծված պրոբլեմը խանգարում է երկու ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող բարեկամությանը: Ամբողջ հուլյսը Չեզվրա է, որ Դուք կվճռեք, վերջապես, մի հարց, որը ավելի քան կես դար մարմնավորում է անարդարությունը:

Մեր միասնական հզոր պետության սահմաններում գտնվող զուտ հայկական մարզը ավելի քան ութսուն տոկոս հայկական բնակչությամբ, հայկական դարոցներով, պետական հայերեն լեզվով, պետք է գտնվի Սովետական Սոցիալիստական Հայաստանի կազմում:

Այս հարցի արդարացի լուծումը ժողովուրդների կողմից կզնահատվի որպես Լեռնիայան ազգային քաղաքականության նոր հաղթանակ:

Անկեղծ հարգանքներով՝

Սերո Խանգաղյան,

ՍՄՄ Գրողների միության վարչության անդամ:

«Չարոնք», Բելյուր, 1977 թ.:

№ 23

Выписка из протокола заседания Президиума Совета Министров СССР от 23 ноября 1977 г., № 61 (11-4133)
(Письма из Арм. ССР, Груз. ССР, Нах. АССР, НКАО.
Предложения и замечания трудящихся)

“Вследствие ряда исторических обстоятельств несколько десятилетий назад Нагорный Карабах искусственно был присоединен к Азербайджану. При этом не были учтены историческое прошлое области, ее национальный состав, желание народа и экономические интересы. Прошли десятилетия и вопрос о Карабахе продолжает склоняться, вызывать беспокойство и моменты недоброжелательности между двумя соседними народами, связанными вековой дружбой. Надо присоединить Нагорный Карабах (“Ариах” по-армянски) к Армянской ССР. Тогда все станет на свои законные места”.

В БЮРО ЦК КП АРМЕНИИ*

10 июня на пленуме ЦК КП Армении я вам предложил одобрить проект новой Конституции не "целиком и полностью", а "в основном". Я исходил из того, что пленум ЦК КПСС одобрил проект Конституции "в основном".

Первый секретарь ЦК КП Армении т. Демирчян, проявив неуважение к слову члена ЦК КП Армении, принципам демократического централизма, не поставил внесенное предложение на голосование.

Такое отношение я считаю неэтичным и неправильным. Мы собрались обсудить важный вопрос, и должен был быть проявлен максимум внимания к каждому слову, к каждому предложению. Мы совершили юридический акт – одобрили проект новой Конституции Союза ССР. В этом проекте есть статьи, которые являются положениями ныне действующей Конституции. Не секрет, что ныне действующий статус Карабаха и Нахичевана всегда считался спорным, в течение десятилетий вызывал споры, оспаривался как в самом Карабахе, так и в Советской Армении. Этот вопрос неоднократно поднимался на собраниях партийных организаций республики, многочисленные обращения и петиции посылались в союзные инстанции, доказывающие необходимость пересмотра существующего административного деления Карабаха и Нахичевана.

Непосредственно после Отечественной войны, а также в 1966 г. данный вопрос официально ставился ЦК КП Армении перед ЦК КПСС, Верховным Советом СССР и Союзным правительством, однако он не получал своего решения. Решение вопроса связывалось с трудностью пересмотра положений действующей Конституции, и многим заявителям отвечали, что их предложения будут переданы комиссии по разработке новой Конституции, будут рассмотрены и учтены.

Мне, как члену ЦК КП Армении, министру иностранных дел Армянской ССР необходимо знать, какую позицию заняли представители ЦК КП Армении и Советской Армении на заседаниях комиссии по разработке новой Конституции, «целиком и полностью» одобрили статьи проекта Конституции Союза ССР о том, что «Карабахская автономная область» и «Нахичеванская автономная республика» состоят в Азербайджанской ССР, специально по этому вопросу встречались

ли с председателем комиссии – Генеральным секретарем ЦК КПСС т. Брежневим, пытались ли внести ясность в этот наиболее важный вопрос? Ведь новая Конституция принимается не на год и два, а на длительный период времени, и будут продолжаться не соответствующие интересам Союза ССР нездоровые явления вокруг этой серьезной проблемы.

Джон Киракосян,

член ЦК КП Армении, депутат
Верховного Совета Армянской ССР,
министр иностранных дел Армении.

„Голос Армении“, Ереван, 17 января, 1991 г.

ՍՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՂԵԽԱԿՈՐ ԶԱՐՏՈՒՐԱՐ
Լ.Ի. ԲՆԵՏԵՆԿԻՆ

Մենք՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի Լեոնային Դարբարդի Ինքնավար Մարզի Հարդուքի շրջանի Արվազադուկ (Քարինգ), Պետրոսաշեն, Խժաբերդ, Հին Դուլանլար, Աղաբենդ (Խանձաձոր), Շամ-ձոր, Բանագուր, Մյուլքուդարա (Ջրաբերդ), Ցոր և մյուս գյուղերի անասնապահներս, մեխանիզատորներս, այգեգործներս մեր ծըրված ճակատագիրն ուղղելու հարցով դիմում ենք Ձեզ:

Ադրբեջանի ԽՍՀ ղեկավար մարմինների կողմից ցուցաբերվող անտարբերության, անհոգության և խտրական վերաբերմունքի հետևանքով մեր երեքմեկ շեն գյուղերը վերածվել են ավերակների, պետական և կոլեկտիվ տնտեսություններն ետադիմելով քայքայման եզրին են հասցվել:

Թեև բնակչության մեկ շնչի հաշվով մեր հայկական շրջանում 10–20 անգամ ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ են արտադրվում, քան հարևան ադրբեջանական շրջաններում, բայց մենք 100–1000 անգամ քիչ մյուսեր, հատկապես մեր, ֆոնդեր, կապիտալ ներդրումներ ենք ստանում, քան նրանք:

Ետպատերազմյան 35 տարվա ընթացքում հայկական բնակավայրերում չի ստեղծվել ոչ մի սոցիալական ինֆրաստրուկտուրա, չի ավելացել ոչ մի հեկտար ջրովի հող, կառուցվել ժամանակակից պահանջով անասնագոմ, քացվել արդյունաբերական ձեռնարկու-

* Նամակը գրվել է 1977 թ.:

թյուն, կամ մասնաճյուղ: Ավելի ծանր դրության մեջ են գտնվում լեռնային տնտեսությունները, գյուղերը: Ճանապարհագրով, տեխնիկա օգտագործելու հնարավորությունից զրկված, անհամեմատ պակաս աշխատուժ ունեցող տնտեսություններում աշխատանքները կատարվում են բացառապես նահապետական ձևով, որի պատճառով արտադրվող մթերքները թանկ են, մթերումներից ստացված եկամուտները չեն փակում արտադրական ծախսերը: Այդ ամենի պատճառով գյուղացիները իրենց լարված, ծանր աշխատանքների դիմաց ստանում են չնչին վարձատրություն՝ 10-15 անգամ քիչ, քան երկրի, հանրապետության գյուղացիների միջին աշխատավարձն է: Մարդիկ հարկադրված թողնում են հայրենի գյուղերը, փակվում են դպրոցները, վերանում են բնակավայրերը: Դա էլ իր հերթին հանգեցնում է այն բանին, որ հրաշալի արուսավայրերը վատ են օգտագործվում, հազարավոր հեկտար բերրի հողեր մնալով անմշակ խոպանի են վերածվում, այգիները վայրենանում են:

Երջանի, մարզի բնակավայրերի մեծ մասը տրանսպորտի՝ ավտոբուսային միջոցներով կապված չեն շրջկենտրոններին, և ոչ էլ մարզկենտրոնի հետ: Վերջին 30 տարում մեր բնակավայրերում չեն կառուցվել կուլտուր-կենցաղային բնույթի ոչ մի շենք, չի բարելավագվել ոչ մի կիլոմետր ճանապարհ, չեն ստեղծվել կապի ոչ մի նոր միջոցներ: Արտավայրերը, անասնապահական ֆերմաները էլեկտրաֆիկացված չեն: Վատ, շատ վատ է բնակչության բժշկական, կուլտուրային սպասարկումը: Ապրտի մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև շրջանի ոչ մի բնակավայրում չի ստեղծված տարրական պայմաններով մարզադահլիճ կամ հրապարակ: Մանրածախ ապրանքների վաճառքը կատարվում է ընդհատումներով: Հաճախակի խանութներում չեն գտնում առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ, մթերքներ: Հասարակական սննդի մասին նույնպես խոսք լինել չի կարող, որովհետև պատերազմից հետո այդ ուղղությամբ ոչինչ չի արվել: Տնտեսություններին չեն հատկացվում անհրաժեշտ շինանյութերի ֆոնդ: Հարկադրված, անթույլատրելի միջոցներով ու ճանապարհներով դրանք տասնապատիկ բարձր գներով ձեռք են բերվում հարևան արդրեջանական շրջաններից:

Մեծ չափերի են հասել անասնազոդության դեպքերը, ավտոմեքանիկաները, մթերքները հանձնելու հետ կապված տհաճ դեպքերը: Ամեն տարի տասնյակ ավտոմեքանիկաների հետևանքով մեռնում են տնտեսությունների ղեկավարներ, մասնագետներ, շարքային աշ-

խատողներ: Շարքից դուրս են գալիս ավտոմեքենաները, տրակտորները, փշանում են հազարավոր տոննա գյուղատնտեսական մթերքներ:

Մենք զրկված ենք մայրենի լեզվով հաղորդումներ դիտելու հնարավորությունից: Մեզ չեն թողնում, որպեսզի շփման մեջ լինենք մեր ժողովրդի նշանավոր արվեստագետների հետ: Դեռ ավելին, հաճախակի են մեզ հրամցնում այնպիսի գրականություն, ռադիոհեռուստահաղորդումներ, որոնցում բացեփառ նենգափոխում են մեր պատմությունը, պղծում մշակույթի հուշարձանները, դրանով իսկ կոպիտ, թուրքավարի վիրավորում մեր ազգային արժանապատվությունը: Պարզ ասած, մեր հանդեպ կատարվող ազգահալած գործողությունները հակասում են լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքներին:

Բոլորովին չի զգացվում, թե այստեղ հոգ է տարվում տեղերում ամրապնդելու կադրերը, զարգացնելու տնտեսությունները, բարեկարգելու ճանապարհները, բնակավայրերը, այլ ամեն կերպ ձգտում են, որպեսզի մենք՝ արձատական հայ բնակիչներս, թողնենք, հեռանանք մեր պապենական օջախներից:

Ահա թե ինչու, մենք թախանձազին խնդրում ենք Ձեզ, որպեսզի դրական մի լուծում տաք մեր պահանջին՝ Լեռնային Դարբասը միավորեք Հայկական ԽՍՀ-ին, ղարմավ իսկ վերջ կորվի մեր տառապանքներին, կհաղթանակի բանակաճյուղերը, ազգերի հավասար ծաղկման լենինյան քաղաքականությունը:

Սույն նամակը նշված գյուղերի բնակիչների անունից գրեց
Շահեն Սկրտչյանը:

Նամակի Քաղ դրված է 103 ստորագրություններ՝ *Գրիգորյան, Մանասյան, Բաղդասարյան, Հակոբյան, Ալթունյան, Ջախարյան, Ղահրամանյան, Գասպարյան, Ավալերյան, Սարգսյան, Գրիգորյան, Եզանյան* և այլք:

23 փետրվարի, 1980 թ.:

Գ. Արրահամյան, Ե. Սկրտչյան, Արցախի համար զոհված ղիզակցիները, Երևան, 2000, էջ 18-20:

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС,
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
Тов. ЛЕОНИДУ ИЛЬИЧУ БРЕЖНЕВУ

Выступая на XXI съезде КПСС Вы указали на то, что необходимо обратить особое внимание нерешенным проблемам. В том числе, в сфере национальных отношений. "Единство советских наций сегодня прочно, как никогда, — отметили Вы. — Но это не значит, конечно, что все вопросы в сфере национальных отношений уже решены. Динамика развития такого крупного многонационального государства, как наше, рождает немало проблем, требующих чуткого внимания партии".

Мы, группа ветеранов партии, бывшие работники Закавказья, обращаемся к Вам с убедительной просьбой рассмотреть одну из нерешенных проблем в сфере национальных отношений и территориального размежевания между Азербайджаном и Арменией, которая возникла в результате нашествия германо-турецких оккупантов в Закавказье, и хозяйничанья буржуазии националистов в 1918–1920 годах, и вот уже более 60 лет остается нерешенной, вызывает межнациональные трения и недовольства, мешает нормальному ходу коммунистического строительства в Закавказье.

Национально-территориальное размежевание в Закавказье было проведено до победы Советской власти в крае буржуазными националистами под диктовку германо-турецких империалистов, которые преследовали цель — отделение Закавказья от революционной России и создания в крае зависимых от себя вассальных государств. Все это осуществлялось путем грубого нарушения принципа свободного волеизъявления и самоопределения наций, без строгого учета национального состава районов, которые насильственно включались в пределы этого или иного буржуазного государства.

На первом съезде большевиков Кавказа (октябрь 1917 г.) такой знаток национальной проблемы и национального состава районов Закавказья как верный ленивец, член ЦК РСДРП(б) Степан Шаумян, руководствуясь принципами самоопределения наций, выдвигал единственно справедливый план административного деления края на три автономные национальные области. В состав Азербайджана он включал Бакинскую область, часть Елизаветпольской и Дагестанскую области. В

состав же Армении — Эриванскую область, часть Тифлисской, Карсскую и часть Елизаветпольской губернии, в том числе и Нагорный Карабах (см. С.Г. Шаумян. Избр. произв. Москва, 1978, т. 2, стр. 139).

Однако захват националистами власти в Закавказье и нашествие германо-турецких империалистов изменили обстановку в крае, привели к межнациональным войнам, к насильственному и несправедливому решению национально-территориального вопроса в крае.

1. Так, мусаватисты Азербайджана с помощью турецких захватчиков создали зависимое от Турции мусаватистское государство, вместе с ними проводили в Закавказье широко практикуемую в Турецкой Армении политику геноцида армян и силой оружия подчинили себе ряд исконно армянских районов. Только в одном городе Баку после свержения Бакинской коммуны турками и мусаватистами было вырезано 30 тысяч армян. В Нахичеванском уезде в годы Первой мировой войны погибло более 25 тысяч армян. Истребление армян происходило и в других армянских районах Азербайджана, в том числе и Нагорном Карабахе.

Оккупировав Азербайджан, турецкие войска подошли к Нагорному Карабаху и находившийся в районе Агдла командир 2-ой турецкой дивизии Джаалид Джахад в ультимативной форме потребовал от сил обороны Армянского Нагорного Карабаха подчинения мусаватистскому Азербайджану. 25 сентября (8 октября) 1918 г. турецкие войска, руководимые Нури пашой, в сопровождении уполномоченного мусаватистского правительства, крупного помещика Зиятханова ворвались в столицу Нагорного Карабаха в город Шуши и предали армянскую часть города огню и мечу. За все время господства мусаватистов в Азербайджане армянское население преследовалось и уничтожалось. Особенно усилились зверства мусаватистов в Нагорном Карабахе [...]

После создания Закавказской федерации Нагорный Карабах получил областную автономию и все это смягчило остроту возникших в крае территориальных споров. Тогда предполагалось, что оставление части армянских районов в составе Азербайджанской ССР, которая вместе с другими республиками края входила в Закавказскую федерацию, не будет препятствовать их равноправному с азербайджанскими районами развитию.

Но, к сожалению, эти ожидания не оправдались. Армянское население этих районов, особенно после ликвидации Закавказской федерации, было по существу лишено возможности широко развивать свою экономику и культуру. Больше того, армянское население указанных

районов из-за невнимательного отношения к их национальным интересам стало тысячами и десятками тысяч покидать свои родные земли и переезжать в Советскую Армению, на Северный Кавказ или в другие районы СССР. В отношении же ряда деятелей Нагорного Карабаха, в том числе и видных писателей области, которые ставили (и ставят) вопрос о присоединении Нагорного Карабаха к Армении были приняты репрессивные меры.

6. Объективное изучение причин ухода армян из армянских районов Азербайджана показывает, что в этих районах проводится ничем не прикрытая политика создания азербайджанского большинства и вытеснения армян, что коренным образом противоречит ленинской национальной политике.

Так, если в 1923 году население Нагорного Карабаха состояло на 95 процентов из армян, то по переписи последующих лет этот процент снизился и продолжает снижаться. Процент же азербайджанского населения в армянском Нагорном Карабахе неуклонно растет. Например, если в 1923 г. в Нагорном Карабахе проживало 142 тыс. армян, в 1939 г. - 150.837, то в 1979 г. это число, несмотря на высокий процент естественного прироста населения, снизилось до 123 тыс. Если же азербайджанцев в Нагорном Карабахе в 1926 г. было 12 тысяч человек, то в 1979 г. их стало 37,2 тысячи человек (см. "Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет", Баку, 1980, стр. 350).

В процентном же отношении, если азербайджанцев в 1923 г. в Нагорном Карабахе было 4%, то в 1979 г. их стало 18%, и этот процент продолжает расти быстрыми темпами увеличиваться. Причем, все это происходит не столь за счет естественного прироста населения, а за счет организованного переселения азербайджанцев из других районов края в Нагорный Карабах.

7. Взятый в Азербайджане курс на создание в армянских районах республики азербайджанского большинства уже дает свои реальные результаты. Так, в бывшей столице Нагорного Карабаха - в городе Шуши, до победы октябрьской революции проживало 22.936 армянина. После разрушения мусаватистами и турецкими варварами города Шуши армянское население города было ими вырезано или изгнано. С победой же советской власти в Азербайджане, древняя столица Нагорного Карабаха - город Шуши - не был восстановлен как административный центр области. Столицей Нагорного Карабаха было объявлено село Ханкенди (ныне Степанакерт), а город Шуши стал восстанавливаться уже как город с азербайджанским большинством.

До победы советской власти в бывшей Елизаветпольской губернии проживало 372.988 армянина. В городе Елизаветполе (ныне Кировабад) было 35,5 процента армян, а ныне этот процент снизился до 18,6. Армяне Кировабада и других армянских районов бывшей Елизаветпольской губернии стали сотнями и тысячами оставлять свои родные места и уезжать в другие районы СССР.

8. Объективный анализ такого изменения национального состава ряда районов Азербайджана, где раньше проживала компактная масса армян, приводит нас к следующему выводу: если такая тенденция будет продолжаться и дальше, то в скором времени как в Нагорном Карабахе, так и в других районах Азербайджана будет преобладать азербайджанское население, и исконо армянские районы перестанут быть армянскими, как это произошло с древней армянской областью Нахичеваль, где в течение длительного периода времени армяне вырезались или вытеснялись, и теперь прежнее армянская область почти полностью стала азербайджанской. Так, если до Первой мировой войны в Нахичеванском уезде проживало 33.500 армян, то после войны там осталось лишь 11.276. В 1970 г. их уже было 5.828 человек, а в 1979 г. стало 3.800 человек.

9. Административная оторванность Нагорного Карабаха и других армянских районов Азербайджана от Армении весьма отрицательно отражается на росте их экономики и культуры. Достигнутые этими районами успехи несомненно были бы еще более значительными, если бы они были в составе Армении. Разобщенность же армянских районов Азербайджана от Армении, искусственная оторванность от культуры родного народа отрицательно сказывается и на образовании и воспитании молодого поколения этих районов. В Азербайджане нет широко развитой сети армянских средних школ и техникумов, а количество имеющихся школ и техникумов, и состав учащихся в них, сокращаются. Многие армянские юноши и девушки Азербайджана вынуждены выезжать в Армению и там получать образование, а по окончании учебы они не возвращаются к себе в родные районы, так как здесь их не ждут и не предоставляют работу. Так, например, в 1970 г. в Нагорном Карабахе было 226 общеобразовательных армянских школ, в которых обучалось 43 тысячи учеников, а в 1978 г. осталось 179 школ, в которых обучалось уже 34.900 учеников. В Бакинском пединституте имелись армянские сектора, а теперь они закрыты. В Кировабаде закрыты армянские педагогический и сельскохозяйственный техникумы. Закрыты также армянские театры в Баку и в Кировабаде.

10. Кадровая же политика в армянских районах Азербайджана такова, что всюду – в райкомах, райисполкомах, в административном аппарате – неизменно выдвигаются на работу, главным образом, азербайджанцы. Многочисленная армянская интеллигенция не находит работы в своих районах и уходит в другие республики СССР. По существу – в Азербайджане неуклонно осуществляется негласный лозунг: “Азербайджан для азербайджанцев”.

11. Административное же деление в армянских районах проводится таким образом, чтобы не было самостоятельных армянских районов. Так, в Дашкесанском районе достаточно армянских сел, чтобы иметь армянский район, как это было раньше. Но теперь эти села объединены с азербайджанскими, чтобы руководство районом полностью было азербайджанским. В армянской части города Кировабад (город делится рекой на две части) раньше существовали два армянских района, теперь армянские районы ликвидированы. В крупном армянском селе Баян (Дашкесанский район) создан совхоз, подавляющее большинство работников которого состоит из армян. Но к совхозу армянского села присоединили небольшое азербайджанское село и руководство совхозом стало почти целиком азербайджанским (из более чем 20-ти работников управления лишь четыре армянина).

12. В Азербайджане не обращается должного внимания к древним памятникам армянской культуры, которые постепенно разрушаются и гибнут, в то время как памятники азербайджанцев бережно охраняются и реставрируются. Так, на территории Нагорного Карабаха находится древний уникальный памятник армянской культуры монастырь “Гандзасар” (начало XIII века). В городе Шуши имеется древняя армянская церковь, копия Кафедрального собора исторической столицы Армении – Ани (теперь Ани в Турции). В селении Куши (Дашкесанского района) сохранились монастыри-памятники пятого века, в селении Баян в ущелье “Дзорнивер” сохранился древний полуразрушенный монастырь “Банк” и т. д. Однако все они теперь обречены на гибель, так как ими как следует не занимаются и они не реставрируются. В Нахичеванской же области, в связи с истреблением армянского населения и ухода остатков армян из области, памятники армянской культуры, в том числе и сотни древних “Хачкаров” (“Крест-Камни”) безжалостно уничтожаются.

Дело дошло до того, что когда в армянском селе Баян был установлен памятник в честь погибших в годы Великой Отечественной войны воинов, когда памятник был готов к открытию – 16 июля 1965 г.

секретарь Дашкесанского райкома партии Сулейманов ночью прибыл с отрядом милиции и автокраном в село Баян и разрушил памятник. Мотивом этого вандализма служило то, что памятник в этом селе был выполнен в армянском стиле – “Орел с опущенными крыльями, как символ скорби”. По мнению Сулейманова, в Азербайджане такой памятник существовать не может. Когда об этом стало известно в ЦК КПСС, было предложено ЦК Компартии Азербайджана восстановить памятник в Баяне, но он не был восстановлен в прежнем виде, и секретарь райкома не был привлечен к строгой ответственности.

13. Как известно, после победы Великой Октябрьской революции все народы советской страны получили возможность объединять свои национальные территории, консолидировать свои нации, образовывать свои национальные государства, добровольно объединяться в великом Советском союзе и свободно развивать свою экономику и культуру. В.И. Ленин был за свободный, добровольный союз советских народов и всякое насильственное включение одного народа в состав государства другой нации он считал недопустимой аннексией, ущемляющей их права на самоопределение. Он считал, что при определении границ между государствами нужно учесть “симпатии” населения и выступать против установления границ вопреки воле населения. Ленин был также против создания привилегии для одной нации в ущерб интересам другой нации.

Однако эти ленинские принципы по отношению к армянскому населению Нагорного Карабаха, Нахичевани и ряда других армянских районов Азербайджана были нарушены, и против воли их населения были включены в состав мусаватистского Азербайджана, и теперь остаются в пределах Советского Азербайджана.

14. В этом году наша многонациональная родина торжественно отмечает 60-летие со дня образования СССР – этого величайшего достижения советских народов и дитища Великой Октябрьской социальной революции. Нам кажется, что строгое соблюдение ленинских принципов добровольного объединения советских народов в единой семье, и исправление допущенных ранее в этом деле нарушений основ ленинской национальной политики может лишь укрепить дружбу и сотрудничество советских народов.

Воссоединение некоторых армянских районов Азербайджана с Советской Арменией, как это было декларировано Ревкомом Азербайджана и зафиксировано в решении Кавбюро ЦК РКП (б), как это намечалось в выступлении С.Г. Шаумяна на первом съезде большевиков Кавказа (октябрь 1917 г.), не нанесло бы никакого ущерба азербайджан-

анскому народу и его советской республике, которая и после этого останется вдове большей, чем Советская Армения. Передача части нынешней территории Азербайджана Армении несколько не уменьшит его земельные богатства, ибо здесь имеются сотни тысяч гектаров невоенных земель, а земельный голод в Армении не дает возможности продолжать прием возвращающихся на родину зарубежных армян.

Положительное же решение изложенной нами проблемы может лишь ликвидировать проклятое наследие нашествия турецких захватчиков и хозяйствования буржуазных националистов в Закавказье и обеспечить последовательное проведение ленинской национальной политики в крае.

15. Сообщая обо всем этом Вам, дорогой Леонид Ильич, мы просим Вас разобраться в этой сложной и острой проблеме, ибо до сих пор широкие массы армян ждут ее справедливого решения. Мы просим об одном: превратить этот вопрос в предмет всестороннего научного изучения и рассмотрения авторитетной комиссией ЦК КПСС в свете ленинской национальной политики.

Ликвидация кровавого наследия турецкого нашествия в Закавказье и хозяйничанья буржуазных националистов в крае, воссоединение исконно армянских районов Азербайджана с Арменией явилось бы в жизни многострадального армянского народа поистине историческим событием. Это тем более было бы справедливо, если учесть, что именно в этих районах Закавказья, в частности в Нагорном Карабахе, развилось национально-освободительное движение армянского народа против господства персов и турок, и ценой огромных жертв армянский народ добился включения Восточной Армении в состав России, а под знаменем Великого Октября завоевал свою свободу, национальную и государственную независимость.

Мы знаем, что этот вопрос неоднократно поднимался перед ЦК КПСС, но, к сожалению, не нашел своего позитивного решения. Возможно, что он или не был доведен до Вашего сведения или вновь встречал сопротивление со стороны некоторых работников Азербайджана.

Против положительного решения этой проблемы обычно выдвигаются те же мотивы, о которых в свое время писал С.М. Киров Г.В. Чичерину. Противники пересмотра этого вопроса не учитывают, что речь по существу идет о том, сохранить ли навязанное мусаватистами и турецкими захватчиками нынешнее территориальное размежевание между Азербайджаном и Арменией или пересмотреть его с учетом ленинской национальной политики, считать ли с тем, что армянское

население указанных районов имеет такое же право на свободное волеизъявление и самоопределение, как и другие народы СССР, или под разными предлогами оправдать существующее ныне положение, оправдать кровавое наследие прошлого.

Мы убеждены, что Ваши указания на XXVI съезде КПСС о необходимости чуткого внимания партии к нерешенным проблемам и в сфере национальных отношений отвечает жизненным интересам наших народов и ленинскому подходу к этой сложной проблеме и следует строго руководствоваться ими.

16. Во всем мире наша партия выступает за право наций на самоопределение. Армянский народ перенес много бедствий и страданий и заслуживает того, чтобы уважались его справедливые национальные чаяния, его стремление к объединению своих исторических земель в соответствии с неизбывным принципом ленинской национальной политики.

С глубоким уважением,

Г.С. Аюбян, член КПСС с 1920 г.,
полковник в отставке, доктор исторических наук.

Т.Г. Григорян, член КПСС с 1932 г.,

бывший Первый секретарь Нагорно-Карабахского обкома.

А.А. Вартамян, член КПСС с 1917 г., генерал-лейтенант в отставке.

А.М. Аршаруни, член КПСС с 1920 г., заслуженный деятель искусств.

Э.Н. Бурджалов, член КПСС с 1926 г., полковник в отставке, доктор исторических наук, профессор.

Г.А. Епископосов, член КПСС с 1940 г., ветеран ВОВ, доктор философских наук, профессор.

Г.А. Арутюнов, член КПСС с 1932 г., ветеран ВОВ, доктор исторических наук, профессор.

О.Г. Шатуновская, член КПСС с 1916 г., персональный пенсионер союзного значения.

А.Г. Мхитарян, член КПСС с 1922 г., персональный пенсионер союзного значения.

М.А. Самвелова, член КПСС с 1920 г., кандидат экономических наук.

С.М. Саркисян, член КПСС с 1931 г., полковник в отставке, кандидат исторических наук.

16 августа, 1982 г.

НАА, ф. 1, оп. 127, д. 373, л. 1-12.

В ЦК КПСС

Москва, 13 февраля, 1988 г.

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС М.С. ГОРБАЧЕВУ
 СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС Е.К. ЛИГ'АЧЕВУ
 СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС А.Н. ЯКОВЛЕВУ
 ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
 А.А. ГРОМЫКО
 ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР Н.И. РЫЖКОВУ

Декларацией от 1 декабря 1920 г. Ревком Советского Азербайджана признал Нахичевань и Нагорный Карабах с прилегающими районами древне-армянской области Гардман неотъемлемой частью Армении. Выполнение Декларации было сорвано. В результате сохранились границы мусаватистского Азербайджана, установленные с помощью турецких интервентов. Естественно, эти границы не отвечают элементарной справедливости и ленинским принципам решения национального вопроса. Последствия трагичны.

Фактически идет геноцид армянского населения путем создания условий, вынуждающих армян покинуть свои тысячелетние очаги, разрушаются и оскверняются памятники армянской истории и культуры, ведется националистическая пропаганда, армянское население подвергается унижению, оскорблению, притеснению. Имеют место эксцессы, убийства и изнасилования на национальной почве, опустошаются армянские населенные пункты и заселяются азербайджанцами. Ярким примером служит то, что от армянского Нахичевана, где проживало около ста тысяч жителей-армян сегодня фактически осталось лишь одно армянское название. Эта судьба уготована Карабаху и Гардману.

Перестройка, гласность, демократизация открыли возможность для исправления допущенных ошибок прошлого. Вопрос воссоединения вышеуказанных районов с Советской Арменией был всегда в центре внимания армянской общественности. На сегодняшний день обращение в ЦК КПСС и Верховный Совет СССР подписали более ста тысяч карабахцев, что является единодушным выражением воли всего армянского народа.

Руководители предприятий, совхозов, партийные, советские, административные и хозяйственные органы области, исходя из вышеуказанного и руководствуясь партийной и гражданской совестью, своими правомочными действиями способствуют сохранению на местах общественного порядка и, выражая волю народа, в установленном порядке закрепляют резолюции и решения общих собраний по воссоединению, которые направляются в ЦК КПСС и Верховный Совет СССР.

Обо всем этом мы подробно информировали в отделе организационно-партийной работы ЦК КПСС, товарищу Михайлову В.А.. Однако, второй секретарь ЦК КП Азербайджана Коновалов и первый секретарь Обкома КП Нагорного Карабаха Кеворков, оставаясь в плену принципов периода застоя, своими действиями, идущими вразрез воле народа, принципам демократии и гласности, своими угрозами расправы в адрес общественности и нашей делегации, приехавшей в ЦК КПСС для информации, спровоцировали демонстрации по всему Нагорному Карабаху, участники которых единодушно требовали воссоединения НКАО с Арменией и освобождения Кеворкова от работы.

Ввиду того, что обстановка в области продолжает оставаться крайне напряженной, мы вновь убедительно просим Вас образовать правительственную комиссию для решения вопроса воссоединения Нагорного Карабаха и прилегающих к нему армянских районов с Армянской Советской Социалистической Республикой.

С глубоким уважением,
 члены делегации творческих работников Нагорно-Карабахской автономной области.

Сариян Гозр Багдасаровна, Герой Социалистического Труда

Акопян Вардан Саркисович, член Союза писателей ССР, председатель правления Союза писателей НКАО, депутат совета народных депутатов НКАО, член обкома КП Азерб. ССР.

Акопян Армен Владимирович, член Союза художников СССР, председатель Союза художников НКАО.

Газаров-Газарянц Эдуард Ермакович, член Союза композиторов СССР, председатель правления союза композиторов НКАО, заслуженный артист Азерб. ССР.

Габриелин Гурген Артемович, член Союза писателей СССР, заслуженный работник культуры Азерб. ССР.

Бегларян Грачья Мухомович, член Союза писателей СССР.

Овчян Беник Оганесович, член Союза театральных работников СССР, народный артист Азерб. ССР, депутат совета народных депутатов НКАО.

Галстян Жашна Георгиевна, заслуженная артистка Азерб. ССР.
Сарухляни Вячеслав Хачатурович, член Союза театральных работников СССР.

НАА, ф. 1159, оп. 3, д. 143, л. 100-101.

№ 28

РЕШЕНИЕ IV ВНЕОЧЕРЕДНОЙ СЕССИИ СТЕПАНАКЕРТСКОГО ГОРОДСКОГО СОВЕТА НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ XX СОЗЫВА

от 20 февраля 1988 года

О положении, создавшемся в г. Степанакерте в связи с требованием трудящихся о передаче Нагорно-Карабахской автономной области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР

Заслушав и обсудив выступления и предложения депутатов горсовета, четвертая внеочередная сессия Степанакертского городского Совета народных депутатов XX созыва отмечает, что в результате проведения неправильной политики со стороны отдельных руководителей ЦК КП Азербайджана и правительства республики в национальном вопросе за последние десятилетия наблюдается миграция граждан в другие регионы страны и относительное уменьшение численности коренной национальности области. Ущемляются права и языковые особенности граждан армянской национальности. В школах города и в других населенных пунктах ощущается нужда в учебниках на армянском языке. Годами не решается вопрос организации передач телевидения Армянской ССР в области.

Трудящиеся города и области не приобщены к культурным и духовным ценностям армянского народа, допускаются факты унижения национального достоинства.

130

Отдельные "ученые", пользуясь покровительством и поддержкой со стороны руководства республики, необъективно и в искаженном виде освещают науку историю, что наносит опутимый вред дружбе народов. В школах города не изучается история, Нагорного Карабаха и армянского народа.

Извращается кадровая политика. Зачастую министерства и ведомства республики направляют на работу лиц, не владеющих языком коренной национальности, без учета обычаев, традиций, языковых особенностей населения и принципов автономии. Это заметно особенно по отраслям правоохранительных органов и здравоохранения.

Вопросами интернационального воспитания трудящихся, подбором кадров недостаточно занимается Нагорно-Карабахский обком КП Азербайджана.

Крайне медленно решаются вопросы социальной сферы, особенно строительство жилья, объектов социально-культурного назначения, школ и дошкольных детских учреждений.

Все это и другие негативные явления привели к справедливому возмущению трудящихся и их требованию о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР, что исходит из коренных интересов армянского населения Нагорного Карабаха и не ущемляет права представителей других братских народов, проживающих в области.

Четвертая внеочередная сессия Совета народных депутатов XX созыва р е ш и л а:

1. Исполкому Степанакертского городского, его отделам и службам, руководителям предприятий, учреждений, организаций обеспечить четкую и ритмичную работу на всех участках, укрепить трудовую производственную и общественную дисциплину, выполнение производственных планов.

2. Выражая волю трудящихся, сессия горсовета поддерживает их требования о передаче Нагорно-Карабахской автономной области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР. Положительное решение этого вопроса исходит из Ленинской национальной политики и интересов трудящихся области, будет способствовать дальнейшему укреплению интернациональной дружбы между армянским, азербайджанским и другими братскими народами, проживающими в области и за ее пределами.

131

Сессия считает, что присоединение НКАО с Арменией исходит из коренных интересов армянского народа населения области, удовлетворения его культурных и духовных потребностей.

3. Просить облисполком НКАО на сессии областного Совета народных депутатов рассмотреть данный вопрос.

4. Просить Президиумы Верховных Советов Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Президиум Верховного Совета СССР рассмотреть и положительно решить вопрос передачи Нагорного Карабаха из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР.

*Зам. председателя горисполкома А. Абрамян
Секретарь горисполкома Э. Габриелян*

*Утверждено подписями председателя и секретаря, печатью
Степанакертского горсовета.*

Государственный архив НКР, ф.135, оп. 2, л. 186, л. 24-26.

№ 29

ԼՂԻՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՂԵՂՈՒՏԱՏՆԵՐԻ 20-ՐԴ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՏԱԳԵՐԹ ՆԱՏԱՇՐՋԱՆԻ
ՈՐՈՇՈՒՄԸ

20 փետրվարի 1988, Ստեփանակերտ

*ԼՂԻՍ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ
հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ
Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին*

Լսելով և քննարկելով ժողովրդական ղեպուտատների ԼՂԻՍ խորհրդի ղեպուտատների ելույթները «ԼՂԻՍ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին», ժողովրդական ղեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նատաշրջանը որոշում է.

132

Ընդառաջելով ԼՂԻՍ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իրձերին և լուծել ԼՂԻՍ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՍ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՍ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը:

«խորհրդային Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988 թ.:

№ 29¹

РЕШЕНИЕ
ВНЕОЧЕРЕДНОЙ СЕССИИ СОВЕТА НАРОДНЫХ
ДЕПУТАТОВ НКАО 20-ГО СОЗЫВА

Степанакерт, 20 февраля 1988 г.

*О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР
и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР
в состав Армянской ССР*

Заслушав и обсудив выступления депутатов областного Совета народных депутатов НКАО „О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР“, внеочередная сессия Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов решила: идти навстречу пожеланиям трудящихся НКАО, просить Верховный Совет Азербайджанской ССР и Верховный Совет Армянской ССР проявить чувство глубокого понимания чаяний армянского населения Нагорного Карабаха и решить вопрос о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР, одновременно ходатайствовать перед Верховным Советом Союза о положительном решении вопроса передачи НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР.

„Советский Карабах“, 21 февраля 1988 г.

133

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄՅ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՆԵԿՏԻԿԻ ԺՈՂՈՎԻ 1988 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 23-Ի
ՈՐՈՇՈՒՄԸ***

Ի պաշտպանություն ՉՍՄՀ ՊԱ պատմության ինստիտուտի կոլլեկտիվի՝ 1987 թ. ապրիլին կայացած ժողովի որոշման՝ սույն ժողովը ևս միաձայն որոշում է.

1. Հայկական ՍՄՀ ՊԱ պատմության ինստիտուտի կոլլեկտիվը հավանություն է տալիս Ղարաբաղի հայության պայքարին և գտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի՝ ՉՍՄՀ-ին միանալու նրա պահանջն արդարացի է:

2. Խնդրել ՍՄԿԿ կենտկոմին ստեղծելու հատուկ համընթացողով՝ ստեղծված իրավիճակը համակողմանի քննարկելու և միայն դրանից հետո համապատասխան որոշում ընդունելու համար:

3. Դատապարտել հանրապետության ղեկավարության վերաբերմունքը Ղարաբաղի աշխատավորության խնդրանքի առթիվ, գտնել, որ հանրապետության ղեկավարությունը ճիշտ տեղեկատվություն չի ներկայացրել ՍՄԿԿ կենտկոմ:

Դատապարտել հանրապետության մասսայական ինֆորմացիայի օրգանների վերաբերմունքը, պահանջել որպեսզի օբյեկտիվորեն լուսաբանվեն կատարվող իրադարձությունները:

4. Պահանջել, որպեսզի անհապաղ իրավիճակի ՉՍՄՀ ՉԵՐԱԳՈՒՆ տվե՛տի արտահերթ նստաշրջան և քննարկվի Լեռնային Ղարաբաղի մարզային սովետի դիմումը:

**Ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալ Վ. Բարխուդարյան
ժողովի քարտուղար Ա. Մելքոնյան**

ՀՀ ՊԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ:

* Սույն որոշման տեքստը, որը գրվել էր ինստիտուտի տնօրենի գիտական հարցերի գծով տեղակալ ՉՍՄՀ ՊԱ քրթակից անդամ Վախիժի Բարխուդարյանի կողմից, նույն օրը ինստիտուտի աշխատակից Աշոտ Մելքոնյանը իրավաբանից ՀԿԿ կենտկոմի շենքի առջև տեղի ունեցած բազմաձայարանոց հանրահավաքում:

РЕЗОЛЮЦИЯ

*Общего собрания коллектива Ереванского государственного
университета от 24 февраля 1988 года, посвященное положению,
создающемуся в Нагорно-Карабахской автономной области*

Сообщение ТАСС “К событиям в Нагорном Карабахе”, переданное по программе “Время” 23 февраля 1988 года, составлено, как мы уверены, на основе источников, искажающих истинную суть исторических корней и фона вопроса, а также сложившуюся в настоящее время ситуацию в Нагорно-Карабахской автономной области, в Азербайджанской ССР и Армянской ССР.

Собрание выражает возмущение и несогласие по поводу следующего утверждения ТАСС, которое предшествует изложению решения ЦК КПСС: “В результате безответственных призывов отдельных экстремистски настроенных лиц были спровоцированы нарушения общественного порядка”.

Собрание находит, что столь непродуманное и безответственное утверждение ТАСС спровоцировало новую волну многочисленных митингов и демонстраций.

Решение о включении НКАО в состав Армянской ССР было принято не “отдельными экстремистами” или “группой людей”, а на Сессии областного Совета народных депутатов. Таким образом информация ТАСС о решении ЦК КПСС вводит в заблуждение общественность страны.

Необходимо снять с депутатов областного Совета НКАО необоснованные обвинения в национализме и экстремизме, а партийным органам и правительству СССР вновь рассмотреть проблему включения НКАО в состав Армянской ССР.

Мы не можем согласиться и с тем, что принятое областным Советом решение не соответствует интернациональным интересам азербайджанского и армянского народов. Мы думаем, что положительное решение этого вопроса еще больше укрепит братскую дружбу между нашими народами. Уверены, что азербайджанский народ проявит глубокое понимание этого вопроса, трезвость и доброжелательность, тогда как резкий бюрократический отпор может вызвать эксцессы и нежелательные последствия.

Изменение границ союзных республик СССР предусмотрено Основным законом СССР, поэтому действия общественности НКАО полностью соответствуют положениям Конституции СССР.

Собрание находит, что вопрос, поднятый армянским населением Карабаха, не может быть закрыт, а должен рассматриваться в конституционном порядке. Это будет соответствовать духу перестройки, демократизации и гласности, которые мы полностью поддерживаем.

Собрание требует созвать внеочередную сессию Верховного совета Армянский ССР, которая бы определила свое отношение к возникшей проблеме. Находим, что в интересах гласности ход сессии должен передаваться в прямой трансляции по республиканскому телевидению и радио и освещаться в прессе. И это, несомненно, благотворно скажется на обстановке в республике в целом.

Собрание выражает недоумение по поводу отсутствия принципиальной позиции у ЦК КП Армении и Президиума Верховного Совета Армянской ССР, ведущих, по существу, политику лавирования.

Собрание коллектива Ереванского государственного университета рассчитывает на ленинскую объективность ЦК КПСС и заверяет его, что сохранит высокую дисциплинированность в учебе и труде, будет способствовать соблюдению порядка и спокойствия, и не будет поддаваться каким-либо провокациям.

Председатель собрания *Ф.Э. Молик-Адамян*
Секретарь *В.С. Магалин*

НАА, ф. 1, оп. 127, д. 676, л. 73-76.

№ 32

ՀԱՍՅ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

24 փետրվարի, 1988 թ.

1988 թ. փետրվարի երկրորդ կեսերից Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում տեղի են ունենում աշխատավորության մասսայական հուժկու ցույցեր և միտինգներ, որոնք զրավոր պահանջներ ու դիմումներ են ներկայացրել Սովետական Միության, Ադրբե-

ջանի և Հայաստանի սովետական հանրապետությունների անձնատարբեր օրգանների հասցեով ու խնդրել Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել ՀՍՄՀ-ի հետ, որը լիովին համապատասխանում է ՍՄԶՄ սահմանադրության ոգուն և արտահայտում ԼՂԻՄ-ի պատմական, ազգային ու սոցիալական արդի վիճակը: Այդ մասին համապատասխան որոշում է ընդունել ԼՂԻՄ-ի մարզային սովետը: Ղարաբաղի աշխատավորության որոշումը լիովին հավանության է արժանացել ՀՍՄՀ աշխատավորների կողմից, որի մասին են վկայում արդեն մի քանի օր Հայկական ՄՄՀ-ում տեղի ունեցող և շարունակվող մասսայական ցույցերը և միտինգները հօգուտ Ղարաբաղի աշխատավորության արդարացի ցանկության իրականացման:

Ելնելով ստեղծված իրադրությունից երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի կուլեկտիվի ընդհանուր ժողովը առաջարկում է հրավիրել ՀՍՄՀ Գերագույն սովետի արտահերթ նստաշրջան, որը լիովին համապատասխանում է ՀՍՄՀ - սահմանադրության սկզբունքներին, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային սովետի արդարացի որոշման նկատմամբ իր վերաբերմունքը արտահայտելու և պաշտպանելու համար:

*Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի կուլեկտիվ*

ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 44, գ. 6, ք. 56:

№ 33

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

Երևանի պետական համալսարանի ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի և կիրառական մաթեմատիկայի ֆակուլտետների պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի ընդհանուր ժողովի, կայացած 1988 թ. փետրվարի 24-ին

ժողովը քննարկեց՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորների դեպրտատմների մարզային սովետի նստաշրջանի որոշումը և մարզի աշխատավորության պահանջը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ՄՄՀ կազմում վերամիավորելու մասին:

ժողովում ելույթ ունեցան՝ ՉՍՄԳ ԳԱ ակադեմիկոս Գ.Ս. Սահակյանը, պրոֆ. դոկտորներ՝ Ա.Գ. Դուրգախյանը, Ա.Յ. Խուրավերոյանը, պրոֆ. դոկտորներ՝ պրոֆ. Լ.Ս. Կարապետյանը, Մ.Ա. Դավթյանը, դոցենտներ՝ Կ.Կ. Պապոյանը և շատ ուրիշներ՝ թվով 21 հոգի:

Ժողովը որոշում է՝

1. Միահամուռ հավանություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորների դեպուտատների սովետի նստաշրջանի որոշմանը՝ Լեռնային Ղարաբաղը ՉՍՄԳ հետ վերա միավորելու մասին:

2. Ժողովը գտնում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի կնճռոտ պրոբլեմը հետևանք է անհատի պաշտամունքի շրջանում լեմինյան ազգային քաղաքականության կոպիտ խեղաթյուրման:

3. Պատմական այս օրերին, երբ մեր կուսակցությունը ստրատեգիական կուրս է վերցրել վերակառուցելու մեր հասարակական կյանքի հարաբերությունների բոլոր ոլորտները, բնականաբար այս իր մեջ է ընդգրկում նաև ազգային հարաբերությունները: Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների ինտերնացիոնալ շահերը պահանջում են, լեմինյան ազգային քաղաքականության դիրքերից ելնելով, բավարարել Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորության ինքնորոշման արդարացի պահանջը:

4. Ժողովը ցավով է նշում, որ Կենտրոնական կոմիտեն անբավարար ինֆորմացիայի հիման վրա Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերը՝ աշխատավորության միտինգները և մարզային սովետի որոշումը, որակել է առանձին ազգային էքստրեմիստների գործունեության արգասիք:

5. Այն փաստը, որ տասնյակ հազարավոր ղարաբաղցիներ իրենց միտինգներում, երեք շրջանային սովետի նստաշրջաններում և, վերջապես, մարզային սովետի նստաշրջանում ծայրերի բացարձակ մեծամասնությամբ որոշում են ընդունել վերամիավորվելու ՉՍՄԳ-ի կազմի մեջ, որակել որպես էքստրեմիստական ձգտումներ, անհիմն է:

6. Ժողովը տարակուսանք է հայտնում, որ մեր ժողովրդի համար նվազագույն պահանջներն այս պահին սկզբունքային գործունեության փոխարեն Հայաստանի ղեկավարությունը վարում է խուսաճակելու քաղաքականություն:

7. Ժողովը Հայաստանի Գերագույն Սովետի նախագահությունից պահանջում է անհապաղ հրավիրել Գերագույն Սովետի արտահերթ նստաշրջան՝ քննարկելու Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի աշխատավորության խնդրանքը և մարզային սովետի

նստաշրջանի որոշումը՝ Լեռնային Ղարաբաղը ՉՍՄԳ կազմի մեջ վերամիավորելու մասին, ընդ որում՝ այդ նստաշրջանի աշխատանքները լիովին պետք է լուսաբանվեն հանրապետության հեռուստատեսությամբ և կենտրոնական մամուլում:

8. Ժողովը կոչ է անում ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի և կիրառական մաթեմատիկայի ֆակուլտետների ուսանողությանը, պրոֆեսորա-դասախոսական կազմին հանդես բերել բարձր քաղաքական հասունություն, աշխատանքային կարգապահություն, զսպվածություն՝ քաղաքական որևէ պրովոկացիայի տեղիք չտալու համար:

9. Հրապարակայնության այս ժամանակաշրջանում տարօրինակ է, որ հանրապետության ինֆորմացիայի օրգանները (մամուլ, ռադիո, հեռուստատեսություն) ըստ էության լռության են մատնել Ղարաբաղի ինքնավար մարզում և ՉՍՄԳ-ում տեղի ունեցող իրար թունդներով օբյեկտիվ լուսաբանումը:

Որոշումն ընդունվեց միաձայն:

ՉՍԱ, ֆ. 207, ց. 44, գ. 7, ք. 21-22:

№ 34

РЕЗОЛЮЦИЯ

Общего собрания коллектива Матенадара от 25 февраля 1988 г.

**ЦК КПСС, ВЕРХОВНОМУ СОВЕТУ СССР, ЦК КП АРМЕНИИ,
ВЕРХОВНОМУ СОВЕТУ АРМЯНСКОЙ ССР**

20-го февраля 1988 г. на многотысячном митинге трудящихся было зачитано официальное обращение коллектива Матенадара к Генеральному секретарю ЦК КПСС М.С. Горбачеву, в котором нашло отражение наша озабоченность по поводу событий, происходящих в Карабахе. Дальнейший ход событий полностью подтвердил это. Сессия областного Совета Нагорного Карабаха приняла историческое решение о воссоединении Карабаха с Советской Арменией. Официальная реакция на это решение, принятое в соответствии с конституцией, произвела тягостное впечатление на армянский народ.

Присоединение Карабаха и Нахичевана к Азербайджану в начале 20-ых годов явилось результатом преступного сговора между пантюркизмом и Сталиным, и одновременно противоречило ленинской национальной политике. Если проанализировать концепции историков и идеологов Азербайджана по их публичным выступлениям, а также печатным трудам, легко убедиться, что они образуют единый фронт с панисламистской идеологией Турции, направленной против нерушимого союза советских народов. Не замечать или недооценивать это обстоятельство – значит допустить непоправимую историческую ошибку.

25 февраля 1988 г. коллектив Матенадарана на общем собрании принял решение выразить свое отношение к сложившемуся положению:

1. Стихийно возникшее движение в Нагорном Карабахе отнюдь не носит случайного характера. Оно вызвано сложившимися в области национальными и социально-политическими условиями и не выходит за рамки конституционных требований.

2. Сообщение ТАСС является результатом ошибочной информации и содержит неправильные и оскорбительные формулировки, дезинформирующие широкую общественность. Трудно поверить, что оно выражает подлинное отношение советского правительства и высших партийных органов.

3. Движение в пользу воссоединения Карабаха – подлинное выражение развернувшегося во всей стране процесса демократизации и перестройки, его прямое следствие. Оно носит поистине народный характер. Невозможно отмахнуться от него или дискредитировать его.

4. До последнего времени информация, поступавшая в печать, была отрывочной, противоречивой и совершенно неудовлетворительной. Грандиозные демонстрации, в которых принимает участие практически все население республики, представлялись как выступления группы экстремистов. Это означает искажение идеи демократизации и гласности, провозглашенной Коммунистической партией Советского Союза.

5. Собрание требует созвать внеочередную сессию Верховного Совета Армянской ССР с повесткой дня о воссоединении Нагорного Карабаха с Советской Арменией.

Председатель собрания *Э.М. Багдасарян*
Секретарь *А.Б. Саргсян*

НАА, ф. 207, оп. 44, д. 7, л. 58–59.

ՀԱՄԴ ԳԱ Չնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 1988 թ. փետրվարի 29-ին կայացած կոլեկտիվի ժողովի որոշումից

1. Հավանություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական ղեկավարության մարզային սովետի 1988 թ. փետրվարի 20-ին կայացած արտահերթ նստաշրջանի որոշմանը՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ՍՄԴ կազմից ղուրս հանելու և Հայկական ՍՄԴ-ին վերամիավորվելու մասին: Հանդգնունք հայտնել, որ այդ պատմականորեն արդարացի պահանջը կզտնի իր դրական լուծումը:

2. Հավանություն տալ «Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ՍՄԴ-ին վերամիավորելուն ուղղված հասարակական շարժում» կազմկոմիտեի աշխատանքներին՝ ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդմանը և ԼՂԻՄ-ը Հայկական ՍՄԴ-ին վերամիավորվելուն ուղղված համաժողովրդական շարժումը ղեկավարելու համար: Խնդրել Հայկական ՍՄԴ Գերագույն Սովետին վավերացնել «Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ՍՄԴ-ին վերամիավորվելուն ուղղված շարժում» հասարակական կազմակերպությունը՝ ի դեմս ս. ք. փետրվարի 28-ին տարբեր հիմնարկ-ծեռնարկությունների և ուսումնական հաստատությունների լիազորների մասնակցությամբ ընտրված հանրապետական կոմիտեի:

Ժողովի նախագահ *Գ.Գ. Սարգսյան*
Քարտուղար *Դ.Լ. Պետրոսյան*

ՀԱՍ. ֆ. 207, ց. 44, գ. 7, ք. 86:

Ք Ա Ղ Վ Ա Ս Զ Ք

ՉՍՄ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի կուսակցական կազմակերպության 1988 թ. մարտի 1-ի դեմքաց ժողովի բիվ 18 արձանագրությունից*

ՕՐԱՎԱՐԳ. ՍՍԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ.Ս. Գորբաչովի՝ Ադրբեջանի և Չայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին դիմումի և ԳԿԿ կենտկոմի 1988 թ. փետրվարի 26-ի պլենումի որոշման քննարկումը:

ԼՄԵՑԻՆ. - Կուսյուրուլի քարտուղար ընկ. Վ. Ղազախեցյանի հաղորդումը՝ ՍՍԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ.Ս. Գորբաչովի՝ Ադրբեջանի և Չայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին դիմումի և ԳԿԿ կենտկոմի 1988 թ. փետրվարի 26-ի պլենումի որոշման մասին:

ԱՐՏԱԴԱՅՑՎԵՑԻՆ. - Ս. Երեմյան, Կ. Խուդավերդյան, Լ. Գևորգյան, Ռ. Խաչատրյան, Վ. Բարխուդարյան, Է. Կոստանդյան և այլք:

Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ (դիրեկտորի տեղակալ). - Ես գտնում եմ, որ այստեղ, նախորդ ընկերների ելույթներում հարցերը ճիշտ դրվեցին: Լեոնային Ղարաբաղի մարզային սովետի որոշումը ասած մանդրական պահանջների շրջանակներում կատարված վճիռ է: Ավելի, վերակառուցման ու դեմոկրատացման այժմ տարվող քաղաքականությանը համահնչուն քայլ: Դա ժամանակին թույլ տրված սխալն ուղղելու նպատակ ունի: Ցավոք, մասսայական ինֆորմացիայի միջոցները կամ լուրջում են պահպանում և չեն ներկայացնում կատարվող իրադարձությունների իրական պատկերը և կամ այդ եթե արվում է՝ ապա միակողմանի:

Դարյուր հազարների հասնող ցույցերն անցան բարձր կազմակերպվածությամբ, Լեոնային Ղարաբաղի աշխատավորության օրինական պահանջների լիակատար պաշտպանության ոգով: Որևէ անցանկալի երևույթ չնկատվեցին, ցույցերն անցան ինտեր-

նացիոնալիզմի, այդ թվում և ադրբեջանական ժողովրդի հետ բարեկամության նշանաբանով, որը կարող է ամրապնդվել վիճելի հարցերը սկզբունքային ճիշտ դիրքերից լուծելու շնորհիվ: [...]

Է. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ (ավագ գիտական աշխատող). - Ուզում եմ իմ կարծիքն արտահայտել այս մեկ շաբաթից ավել երևանում կայացած ինքնարևութի թագմահազարանոց ցույցերի մասին: Ես կարող եմ, որ պատկանում եմ այն ժողովրդին, որը նույնիսկ ամենաճշգրտաժամային պահերին բարձր է պահում մարդու վեհ կոչումը: Այս ցույցերը ցույց տվեցին մեր ժողովրդի հոգևոր արժեքները գնահատելու մեծ ունակությունը, նրա բարձր կազմակերպվածությունը, և նրա նվիրվածությունը սովետական կարգերին, վերակառուցմանը, ժողովուրդների բարեկամությանը և հրապարակայնությանը: Դրա հետ մեկտեղ ես վճռականորեն դատապարտում եմ կենտրոնական մամուլի, կենտրոնական հեռուստատեսության, ՏԱՍՍ-ի դիրքորոշումները և նրանց սխալ ինֆորմացիաները, որոնք ծուռ հայելու մեջ են ներկայացնում կատարվող ողջ դեպքերը: Ամեն օր կենտրոնական հեռուստատեսության «ժամանակ» հաղորդումը զրպարտություններ է հերյուրում մեր ժողովրդի մասին, ոտնահարում մեր ժողովրդի ազգային արժանապատվությունը, իրենց կողմից մեզ վերագրում հատկանիշներ, որոնք անհարկ են մեր ժողովրդին: Մենք էքստրեմիստներ և նացիոնալիստներ չենք, ավելին, քան պետք է, մենք ինտերնացիոնալիստներ ենք և այդ ֆոնի վրա շատ տեղ է դիտվում դեանտային գործի առկայությունը երևանում: Ու՛մ համար է բերված այդ գործը: Մի կարգապահ և կազմակերպված ժողովրդի դե՛մ: Երբ տեսնում ենք իրադարձությունների այդ աստիճան խեղաթյուրումը մեր կենտրոնական մամուլում, կորցնում ենք հավատը, առանց որի ապրելն անհնար է, իսկ երիտասարդ սերնդի դաստիարակությունն առավել ևս: Ես կոչ եմ անում իրադարձությունների ճիշտ նկարագիրն ուղարկել ռուս առաջավոր մտավորականության ներկայացուցիչներին, ՍՄԴՍ րոլը հանրապետությունների պատմության ինստիտուտների կոլեկտիվներին, որպեսզի նրանք թյուր պատկերացում չստանան մեր ցույցերի մասին: [...]

* ժողովի արձանագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս ԳԱ, ֆ. 1285, ց. 8, գ. 46, ք. 4-26:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ.-

1. Հավանություն տալ ՍՍԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Ս.Ա. Գորբաչովի՝ Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատակորմերին, ժողովուրդներին դիմումին:

2. Ղատապարտել կենտրոնական մասսայական ինֆորմացիայի միջոցների ոչ օրյեկտիվ ինֆորմացիան Ղարաբաղի և նրա շուրջը ծավալված իրադարձությունների հարցի վերաբերյալ և հանրապետության ինֆորմացիայի միջոցների անտարբեր վերաբերմունքը նույն հարցի կապակցությամբ:

3. Հավանություն տալ ՀԿԿ կենտկոմի 1988 թ. փետրվարի 26-ի պլենումի որոշման այն մասում, որով խնդրվում է ՍՍԿԿ կենտկոմին Լեռնային Ղարաբաղի մասին հարցը դարձնել առանձին ուսումնասիրության առարկա:

*ժողովի նախագահ Կ. Խուզավերդյան
Քարտուղար Ս. Մարաբյան*

ՀԱՍ, ֆ. 1285, ց. 8, գ. 46, ք. 4-26:

№ 37

РЕЗОЛЮЦИЯ

*Открытого собрания партийной организации Института истории АН
Армянской ССР, состоявшегося 1 марта 1988 года*

Собрание партийной организации Института истории Академии наук Армянской ССР, обсудив Обращение Генерального секретаря ЦК КПСС тов. М.С. Горбачева "К трудящимся, к народам Азербайджана и Армении" и изложение постановления Пленума ЦК КП Армении от 26 февраля 1988 г., постановляет:

1. Целиком и полностью одобрить Обращение Генерального секретаря ЦК КПСС тов. М.С. Горбачева "К трудящимся, к народам Азербайджана и Армении". Коммунисты Института истории АН Армянской ССР с чувством ответственности и пониманием восприняли этот важный документ, разделяют выраженную в нем озабоченность той остротой и драматичностью, которые приданы вопросу о переходе

Нагорно-Карабахской Автономной Области в состав Армянской ССР. Партийная организация полностью поддерживает заявление тов. М. Горбачева о том, что "мы не за то, чтобы уклоняться от откровенного обсуждения различных идей и предложений, но делать это надо спокойно, в рамках демократического процесса и законности, не допуская ни малейшего ущерба интернационалистской сплоченности наших народов".

2. Одобрить изложение постановления Пленума ЦК КП Армении от 26 февраля 1988 г., в частности, решение пленума – просить ЦК КПСС образовать соответствующую комиссию для рассмотрения проблемы Нагорного Карабаха.

Собрание считает, что на обсуждение первичных партийных организаций должно быть представлено не изложение постановления Пленума ЦК КП Армении, а полный текст этого постановления и поручает бюро партийной организации возбудить вопрос об этом перед ЦК КП Армении.

3. Коммунисты, весь коллектив Института истории Академии наук Армянской ССР выражают глубокое возмущение по поводу экизиссов, имевших место в Сумгаите, других местах Азербайджанской ССР и повлекших за собой человеческие жертвы. Собрание считает, что подобные явления стали возможны при попустительстве местных властей, преследуют провокационную цель и наносят ущерб дружбе народов. Собрание обращается к ЦК КПСС и правительству СССР с просьбой принять необходимые меры для предотвращения бесчинств и насилия в отношении армянского населения Азербайджанской ССР и строгого наказания виновных.

4. Собрание отмечает, что программа "Время" Центрального телевидения, другие средства массовой информации неверно освещали события, связанные с Нагорным Карабахом. Ни по телевидению, ни в других средствах массовой информации не обнаружено в полном соответствии с Конституцией СССР постановление сессии областного Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской Автономной области относительно перехода области в состав Армянской ССР. Утаивание этого важного факта вводит в заблуждение трудящихся страны, создает впечатление, что события, связанные с нагорным Карабахом, инспирированы безответственными элементами. Не получили освещения многочисленные митинги трудящихся Армянской ССР, в ходе которых не было допущено ни одного выпада против азербайджанского народа, каких-либо действий, могущих нанести ущерб дружбе народов СССР.

Собрание считает, что в условиях гласности и революционной перестройки средства массовой информации страны обязаны объективно освещать происходящие события.

5. Коммунисты Института истории АН Армянской ССР выражают готовность оказать партийным органам содействие в разъяснении мероприятий партии, ее национальной политики, в усилении работы по интернациональному воспитанию трудящихся, упрочению дружбы народов.

6. Поручить партийному бюро направить текст настоящей резолюции Центральному Комитету КПСС и Центральному Комитету КП Армении.

Принято единогласно.

Председатель собрания
д.и.н., профессор *Худавердян К.С.*

НАА, ф. 1, оп. 127, д. 668, л. 178-179.

№ 38

О НАГОРНОМ КАРАБАХЕ

Обращение Президиума АН Армянской ССР

Как известно, согласно решению, принятому в 1921 году, населенный армянами Нагорный Карабах был изъят из состава Советской Армении, а в 1923 году на переданной Азербайджану его территории была образована Нагорно-Карабахская автономная область. Уже тогда изъятие Нагорного Карабаха из состава Армянской ССР было воспринято всем армянским населением Закавказья как прямое нарушение ленинской национальной политики. Это ошибочное решение воспринималось с тем большей болью, что именно Нагорный Карабах был колыбелью, в которой оформилось спасительное для армянского народа стремление соединиться с Россией, приведшее к первому обращению карабахских меликов к русскому правительству во времена Петра Великого.

В результате вывода территории области из состава Армянской ССР экономическое развитие области длительное время отставало по сравнению с другими районами Азербайджана и Армении. Это привело к значительному оттоку аборигенного армянского населения. Молодежь уходила из Карабаха. В последние десятилетия эта молодежь стала больше направляться в Армению за образованием и работой.

Причиной сохранения отсталости Нагорного Карабаха явилась по-видимому, намеренная политика, осуществлявшаяся под руководством таких националистов, как, например, бывший первый секретарь ЦК КП Азербайджана Мир-Джафар Багиров. К тому же, непонимание со стороны правительства Азербайджана, того, что любое невнимание (а тем более перегибы), допускавшееся по отношению к коренному населению области, постоянно вызывало крайнее обострение отношений между двумя соседними народами Закавказья. Откровенным националистам нужен был именно исход из Карабаха возможно большего количества армянского населения. Осуществлению этой цели были посвящены мрачные для населения Нагорного Карабаха годы руководства первого секретаря обкома Кеворкова. После пресловутых слов Алиева о том, что "Нагорный Карабах был, есть и будет нераздельной частью Советского Азербайджана", произнесенных им на торжественном заседании, посвященном юбилею НКАО, чувство ущемленности у армянского населения усилилось. Этому способствовали и заявления некоторых тенденциозных азербайджанских историков, распространявших антиармянские утверждения о якобы неармянском происхождении армян Арцаха, фальсифицированных историческое прошлое этого края. Очевидно, однако, что такие заявления вызывали лишь ненужное обострение национальных чувств населения.

Все это показывает, что отход от принципов ленинской национальной политики, допущенный в начале 1920-х годов из-за предположившихся временных преимуществ, оказавшихся призрачными, сказался резко отрицательно на жизни и интересах населения Нагорно-Карабахской автономной области.

Мы совершенно убеждены, что бывшие руководители Азербайджана скрывали от руководства КПСС истинное положение дел в Карабахе. Этой же линии, по-видимому, придерживается и нынешнее руководство ЦК КП Азербайджана.

Свою часть ответственности несет и Центральный Комитет КП Армении, который, зная обо всем этом, своей пассивностью по

существо содействовал такому укрывательству, не представлял ЦК КПСС достаточно точной и достаточно полной информации, что только способствовало дальнейшему обострению отношений между армянами и азербайджанцами. Подобная позиция руководства ЦК КП Армении вызывала постоянное недовольство населения Армении. Это, несомненно, сказалось на масштабах происшедших в феврале с.г. в Ереване и других городах республики демонстраций и митингов, проходивших под лозунгами укрепления истинной дружбы между азербайджанским и армянским народами, справедливого решения вопроса о Нагорном Карабахе.

Следует отметить, что наши средства массовой информации не полностью, а иногда и неверно освещают события, связанные с Нагорным Карабахом. Им не обнародовано принятие в полном соответствии с законами постановление сессии Областного совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области, содержащее просьбу о возвращении области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР. Утаивание этого важного факта вводит в заблуждение трудящихся всей страны, создает впечатление что желания и требования об исправлении ошибки, допущенной в национальной политике, инспирированы безответственными элементами, являются проявлением какого-то "экстремизма". Не освещены средствами массовой информации многотысячные митинги трудящихся Армянской ССР, в ходе которых не было выпадов против азербайджанского народа, не были допущены какие-либо действия, могущие нанести ущерб дружбе народов. Молчанием нашей прессы не преминули воспользоваться иностранные "голоса".

Армения и армянский народ всегда стояли за незыблемую дружбу с Россией. Сотни тысяч армян, отдавая свою жизнь за нашу Родину, сознавали, что они следуют традиционной убежденности своих отцов в правильности русской и советской ориентации армянского народа. Только такая ориентация запитала нас от продолжения пантюркистской агрессии и политики истребления армян. Армения уже в начале этого века лишилась большей части своей исторической территории – Западной Армении, а население этой территории было истреблено. Затем в результате турецкой агрессии от Армении была отторгнута Карсская область – значительная часть оставшейся Восточной Армении. В 1921 году по настоянию правящих кругов Турции еще одна область Армении (Нахичеван) была отторгнута от Армении и передана Азербайджану. Было очевидным желание турок очистить от армян и эту

область. К сожалению, приходится признать, что цель пантюркистов достигнута: ныне армянское население Нахичеванской АССР составляет несколько более 1% от общей численности населения.

Недавно последовали новые действия азербайджанских властей в Нагорном Карабахе: ущемлены права армянского населения в вопросах образования, например, исключено из программ школ преподавание истории Армении, приостановлены работы по созданию радио-релейной связи между Ереваном и Степанакертом. Все эти действия привели к тому, что областной Совет народных депутатов НКАО, выражая волю населения области, принял решение ходатайствовать о возвращении ее в состав Армянской ССР.

На многотысячных митингах в Ереване и других городах население Армении единодушно высказалось за исполнение воли населения Нагорного Карабаха и принятие области в состав Армянской ССР, рассматривая подобное решение вопроса как осуществление ленинских принципов национальной политики.

Горький исторический опыт армянского народа обуславливает его отрицательное отношение к полумерам и обещаниям, которые затем нарушались. Политика частичных реформ и обещаний не даст нужных результатов.

Президиум Академии наук Армянской ССР целиком и полностью одобряет Обращение Генерального секретаря ЦК КПСС тов. М.С. Горбачева "К трудящимся, к народам Азербайджана и Армении", разделяет выраженную в нем озабоченность той остротой и драматичностью, которые приданы вопросу о переходе НКАО в состав Армянской ССР. Большое внимание, которое уделяется руководством КПСС событиям в Нагорном Карабахе и вокруг него, вселяют уверенность в том, что вопрос этот будет решен в полном соответствии с принципами ленинской национальной политики.

Ученые республики глубоко возмущены экспансиями, имевшими место в Сумгаите и других местах Азербайджанской ССР, приведшим к человеческим жертвам. Подобные явления стали возможны при пассивности местных властей, преследуют провокационную цель, наносят ущерб дружбе народов. Более того, мы совершенно убеждены, что эти действия противоречат желаниям и стремлениям азербайджанского народа, что они вызваны патривализмом из-за рубежа. Логика зарубежных пантюркистов проста: мы окончили здесь с армянами, почему вы не можете сделать тоже, использовать в качестве предлога вставший в порядок дня вопрос о Нагорном Карабахе. Мы убеждены,

что коммунисты Азербайджана найдут в себе силы решительно отвергнуть эту политику натравливания.

Президиум Академии наук Армянской ССР обращается с просьбой к Центральному Комитету КПСС о восстановлении в установленном конституционном порядке принципов ленинской национальной политики и осуществлении воли населения Нагорной Карабахской автономной области в состав Армянской Советской Социалистической Республики.

Настоящее Обращение принято на расширенном заседании Президиума Академии наук Армянской ССР от 4 марта 1988 г. (протокол N 8-1027). К Обращению прилагается Историческая справка о Нагорном Карабахе.

Со своей стороны ученые Армении обещают сосредоточить все свои силы на выполнении планов дальнейшего развития советской науки и техники.

Президент Академии наук Армянской ССР

В.А. Амбарцумян

Академик-секретарь Академии наук Армянской ССР

Д.М. Седракян

НАА, ф. 1, оп. 127, д. 672, л. 112-117.

№ 39

ԽՍԿԿ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ՂԵՆԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂՐ
ԸՆԿ. Ս.Ս. ԳՈՐԲԱԶՈՒԿԻՆ

Սեծարգո Սիխայիլ Սերգեևիչ

Վերջին օրերի իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցն անհապաղ լուծում է պահանջում: Այդ հիմնահարցն այսօր չի ծնվել, այն ունի երկար պատմություն և ճիշտ լուծում կարող է ընդունվել շատ գործոնների հաշվառումով: Կատարելապես ակնհայտ է, որ այդ հարցը հարյուրհազարավոր մարդկանց զգացմունքներին է դիպել և դրա հետ հաշվի չնստելն անթույլատրելի է: Մինչդեռ այն հաղորդագրությունները, որոնք տրվել են հեռուստատեսությամբ և իրապարակվել մամուլում, համարյա կատարելապես քամահրում են հասարակական լայն ռեզոնանսը, դարարալյան հիմնահարցի նշանակությունը: Պե՛տը

150

է արդյոք ասել, որ դա մեր ոչ վաղեմի անցյալն է հիշեցնում, երբ հիմնահարցի արմատական լուծման փոխարեն այն հանվել է որպես այդպիսին, ինչի հետևանքով իրադարձությունն ավելի է քարդացել:

Մենք խնդրում ենք ամենալուրջ կերպով, բարձր մակարդակով, քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի վարչական կարգավիճակի հարցը, քննարկել հեղինակավոր փորձագետ-պատմաբանների, տրնտեսագետների, ազգագրագետների մակարդակով, հրաժարվել հապենա եզրակացություններից և որոշում ընդունել այն հանգամանքի հաշվառումով, որ Լեռնային Ղարաբաղը հայերի ասքում իրենց պատմական հայրենիքի անկապտելի մասն է կազմում և որ ինքնավար մարզի հիմնական բնակչությունը հայերն են:

Չեզ հետ միասին մենք գտնում ենք, որ վերակառուցումը և մեր հասարակության ժողովրդավարացումը թելադրված է ժամանակի կողմից, նրա հետ է կապված մեր առաջընթացը:

Մենք սպասում ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը և ճիշտ լուծում կատանա այն հեղափոխական վերափոխությունների համաձայն, որոնք նշանավորում են մեր դարաշրջանը:

*ԽՍՀՄ ՊԱ և Չայկական ԽՍՀ ՊԱ իսկական անդամ
Ս.Ս. Թախտաջյան,
Բանաստեղծ, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս
Ս.Ա. Դուդին*

25 փետրվարի, 1988 թ.:

*Չրաչյա Բեգլարյան, Սրգայի-Նամե, երրորդ գիրք, Սրգայյան շարժում,
Ստեփանակերտ, 2006, էջ 226:*

№ 40

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ПЛЕНУМА НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО
ОБКОМА КП АЗЕРБАЙДЖАНА

Степанакерт, 17 марта, 1988 г.

*О поддержке требований населения автономной области относительно
присоединения НКАО к Армянской ССР*

Пленум Нагорно-Карабахского обкома КП Азербайджана
постановляет:

151

Выражая чаяния армянского населения автономной области, воле подавляющего большинства коммунистов Нагорного Карабаха, просить Политбюро ЦК КПСС рассмотреть и положительно решить вопрос присоединения Нагорно-Карабахской автономной области к Армянской ССР, исправив тем самым допущенную в начале 20-х годов историческую ошибку при определении территориальной принадлежности Карабаха.

„Советский Карабах“, 18 марта, 1988 г.

№ 41

ГОЛУБОВОУВАЖАЕМЫЙ МИХАИЛ СЕРГЕЕВИЧ!

Я решил обратиться к Вам по двум наиболее острым и настоящее время национальным вопросам: о возвращении крымских татар в Крым и о воссоединении Нагорного Карабаха и Армении. В каждом из этих случаев речь идет об исправлении несправедливости в отношении к одному из народов нашей страны. Автономная национальная область Нагорный Карабах была присоединена к Азербайджанской ССР в 1923 г. В настоящее время примерно 75 % составляют армяне, остальные - курды, русские, азербайджанцы. В 1923 году доля армян была еще выше - до 90 %. Исторически вся область Нагорный Карабах (Арцах) являлась частью Восточной Армении. Можно предполагать, что присоединение Нагорного Карабаха к Азербайджану было произведено

* Даже в обстановке провозглашенной гласности это письмо осталось неопубликованным, поскольку на вске не совпадающее с официальной точкой зрения упоминания о Карабахе и Сумгаите была наложен строжайший цензурный запрет. Хотя письмо получило широкое хождение в „самиздате“, лишь в наиболее либеральной в то время газете („Московские новости“, 3 апреля 1988) было опубликовано жгучее изложение письма Сахарова, причем даже в этом случае из публикации была исключена важнейшая для мировоззрения великого гуманиста мысль о том, что основанием для принятия конституционного решения должно стать „ясно выраженная воля большинства населения автономной области“. Подверглась цензуре и ключевые положения письма о гласности, судьбе перестройки, самой ситуации в Карабахе. Впрочем, даже эта небольшая публикация вплоть до ноября 1988 оставалась единственной из появившихся в центральной прессе, в которой была сделана попытка предложить конституционный путь решения проблемы. (Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, с. 8.)

по инициативе Сталина, в результате внутренних и внешнеполитических комбинаций того времени, вопреки воле населения Карабаха и вопреки предыдущим заявлениям Сталина и руководства Азербайджана, на протяжении последующих десятилетий оно явилось постоянным источником межэтнических трений. Вплоть до самого последнего времени имеют место многочисленные факты национальной дискриминации, диктата, угнетения армянской культуры. В обстановке перестройки у армянского населения Карабаха возникла надежда на конституционное решение вопроса. 20-го февраля на сессии областного Совета депутатов было принято решение о ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджана, СССР о передаче области в состав Армянской ССР. Ранее аналогичные решения были приняты на сессиях четырех из пяти районных советов депутатов. Решения районных и областных советов были поддержаны многотысячными мирными демонстрациями в области и в Армении. Несомненно, во всем проявились новые демократические возможности, связанные с перестройкой. Однако дальнейшее развитие событий не было благоприятным. Вместо нормального конституционного рассмотрения ходатайства органов Советской власти начались маневры и уговоры, обращенные преимущественно к армянам. Одновременно появились сообщения в прессе и по телевидению, в которых события излагались неполно и односторонне, а законные просьбы армянского населения объявлялись экстремистскими, и заранее как бы предопределялся негативный ответ. К сожалению, приходится констатировать, что уже не в первый раз в обострившейся ситуации гласность оказывается подавленной как раз тогда, когда она особенно нужна. Все это не могло не вызвать соответствующей реакции. В Ереване, в Нагорном Карабахе и в других местах произошли забастовки и новые демонстрации, которые носили законный и мирный характер. Но в Азербайджане в последние дни февраля произошли события совсем другого рода: трагические, кровавые, волюно или невольные напоминающие 1915 год. Я думаю, что события в Азербайджане, как и волнения 1986 г. в Алма-Ате, спровоцированы и, может, организованы силами местной антиперестроечной мафии в ее арьергардной борьбе. Так или иначе, перестройке брошен вызов. Я надеюсь, что руководство страны, Политбюро, ЦК КПСС, Верховный Совет найдут способ - соответствующий ситуации: решительный, демократический, конституционный.

Поднятые в этом письме проблемы стали пробным камнем для перестройки, ее способности преодолеть сопротивление и груз про-

шлого. Нельзя вновь на десятилетия откладывать справедливое решение этих вопросов и оставлять в стране постоянные зоны напряжения.

С глубоким уважением,
академик *Андрей Сахаров*
21 марта, 1988 г.

ДОПОЛНЕНИЕ

Это письмо передано Генеральному секретарю 21 марта. Я считаю важным сделать к нему следующее дополнение. Я призываю к решениям, основанным на спокойном и по возможности беспристрастном учете интересов каждого из народов нашей страны. Мне представляется необходимым в соответствии с Конституцией СССР рассмотреть ходатайство Областного Совета народных депутатов Нагорного Карабаха в Верховном Совете Азербайджанской ССР и в Верховном Совете Армянской ССР. В случае разногласия арбитражное решение должен вынести Верховный Совет СССР. Я призываю Верховные Советы Азербайджана, Армении и СССР учесть ясно выраженную волю большинства населения автономной области и областного совета как главное основание для принятия конституционного решения. В эти тяжелые дни я обращаюсь с просьбой и призывом к народам Азербайджана и Армении полностью исключить насилие. Было бы величайшей трагедией, если бы ответом на уже совершенные чудовишные преступления стали бы новые. 24-го марта опубликовано постановление Президиума Верховного Совета СССР о положении в Нагорном Карабахе. Однако, в этом постановлении не высказано отношение к решению областного Совета. Я надеюсь, что это еще не последнее слово Верховного Совета СССР и его Президиума.

Андрей Сахаров

Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, Ереван, 1986, с. 5-7.

*Ս.Ս. Ավերիցևսկին, Վ.Վ. Իվանովին,
Վ.Ա. Կավերինին, Ս.Ա. Ուլյանովին:
Գիտության, մշակույթի և մամուլի բոլոր ազնիվ գործիչներին*

Բարգելի բարեկամներ.

Մենք մեծազույն ուշադրությամբ կարդացինք «Իզվեստիա» քերթի մարտի 25-ի համարում տպագրված ձեր նամակը: Մենք զգացինք այն տազմապ, որ համակել է ձեզ՝ հեռվից-հեռու լսելով Լեռնային Ղարաբաղում, Հայաստանում և Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերի մասին: Իսկապես որ հեռվից-հեռու: Մեր մասսայական իմֆորմացիայի միջոցները, հատկապես կենտրոնական հեռուստատեսության «ժամանակ» ծրագիրը, միութենական օրգաններում տպագրված տեղեկություններն ու հարցազրույցները այնքան ազդվաղված են ներկայացրել իրականությունը, որ երևի պետք էր լինել շատ խորաթափանց, ինքնուրույն դատողության տեր մարդ, ինչպիսին դուք եք. որպեսզի վարպետորեն նյութած այդ թանձր ծխածածկույթի միջից ինչ-որ չափով գուշակեր իրողությունը և քիչ թե շատ մոտենար ճշմարտությանը: Մենք հասկանում ենք ձեր հումանիտարական մտահոգությունը՝ հավասարապես խաղաղեցնել՝ իբր թե իրար դեմ փոխադարձաբար ուղքի ելած երկու ժողովուրդների [...]

Եվ ահա ես որոշեցի գրել Ձեզ. սիրելի բարեկամներ, ձեր միջոցով դիմել գիտության և մշակույթի ազնիվ գործիչներին, մտածելով, որ դուք կհասկանաք և գուցե, ո՛վ իմանա, կօգնեք մեզ՝ դուրս գալ այս փակուղային վիճակից:

Երևանի Թատերական հրապարակում, միտինգներից մեկի ժամանակ, երբ ես՝ իմ ելույթի վերջում խնդրեցի բորբոքված բազմությանը համբերել մինչև խնդրի արդար լուծումը, առաջին շարքերում գտնվող լարված, մկանուտ դեմքով մի երիտասարդ պոռթկաց բարձրաձայն. «4-րդ դարից համբերում ենք, էլ մինչև ե՞րբ համբերենք» [...]

Հիրավի, հայ ժողովրդի համբերությունը ձգվում է հարյուրամյակներ: Մենք դեպի Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը եկանք 1915 թ. քեղասպանությունը տեսած, ժողովրդի կենը ու հայրենի հողերի մեծ մասը կորցրած, աշխարհով մեկ՝ սփռված, հոգեպես ու ֆիզիկապես՝ ջարդված: Եվ ահա կարծես հերիք չէր այս ամենը.

Հայաստանում Սովետական կարգեր հաստատելուց հետո էլ՝ մեզ մնացած այդ որբարածին հողից անգամ կտրեցին Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, մաս-մաս արած ժողովրդի՝ վերջին, քիչ քե շատ ամբողջական մնացած հատվածն էլ բաժանեցին երկուսի: Ամեն տեսակ արդարությունից, տրամաբանությունից, պատմական, աշխարհագրական, դեմոգրաֆիական փաստարկումներից դուրս գտնվող մի գործողություն էր դա, որ երկար տարիներ անբացատրելի մնալով, միայն հիմա՝ դառնում է հասկանալի [...]»

Ներշնչված հեղափոխության, դեմոկրատիզացիայի և հրապարակայնության գաղափարներով, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի՝ 1920 թվին՝ 93, իսկ ներկայումս 75 տոկոս կազմող հայ բնակչությունը՝ մայր ժողովրդին միանալու իր ցանկությունն այս անգամ անպայմանորեն ընթացք կտանա: 80 հազարի հաս-գող ստորագրություններով վավերացված ու հետագայում մարզ-գործկոմի սեփալով ու կուսակցական մարզկոմի պլենումով հաստատված որոշումով դիմեց Միութենական կառավարությանը՝ պահանջելով, որ ինքնավար մարզը հանեն Ադրբեջանի հանրապետության կազմից և վերամիացնեն Սովետական Հայաստանին:

Ադրբեջանում Լեռնային Ղարաբաղի՝ այս էլ 80 տարի տևող խնդրումները վերագրել ու հիմա էլ վերագրում են Հայաստանի մտավորականությանը, հատկապես գրողներին:

Ղարաբաղցիների դժգոհությունը հրահրում են ոչ քե դրսի մարդիկ, ոչ քե զանազան «նաղի ծայերն» և օտար գործակալությունները, այլ 1921 թ. գործված անարդարության և դրա հետևանքների մշտական ներկայությունը դարաբաղցու հոգուն և առօրյայում, այդ ինքնեցիկն օջախի առկայությունը, որը անընդ-հատ թունավորել է մարմինը, տվել անցանկալի երևույթներ: Այն է, մի կողմից՝ փրկավորվածություն, մայր ժողովրդից արհեստականորեն կտրված լինելու դառնություն և նրան միանալու անխախտելի ծգտում, խռով, լարվածություն, հուսահատ պոռկումներ, մյուս կողմից՝ համառ ու անհեթեթ քանքեթ՝ կտրտելու, ամեն կերպ խցելու ղարաբաղցիների հոգեկան կապերը Հայաստանի հետ՝ ընդհուպ մինչև երևանից հեռուստատեսային հաղորդումները դիտելու հետևողական խոչընդոտում: Եւրյեքան համառ ու անհեթեթ փորձեր՝ մխտելու հիմնավորց հայկական Արցախ աշխարհի, միայն 1388 թվականից, այսինք՝ թուրք-մոնղոլական ցեղերի արշավանքներից հետո, Ղարաբաղ կոչվող երկրամասի հայերին պատկանելու պատմական ճշմարտությունը, ամեն կերպ, թույլատրելի, քե անթույլատրելի միջոցներով՝ հայկական հուշար-

ծանճերի ավերում կամ սեփականում, զեղծարար գիտական աշխատությունների և պլեյմների հրատարակում, մամուլով ու օս-դիտեռուստատեսությանը տրվող տեղագրված քարոզչություն, հաստատել ադրբեջանցիների քնկությունը:

Մյուս ավելացրած Ղարաբաղի հայ բնակչության վրա պարբերաբար գործի դրվող տնտեսական, վարչական ու բարոյական ճնշումները, մարզի ադրբեջանականացումը և այս ամենը՝ միակ մի նպատակի հետապնդումով՝ հարկադրել հայերին թողնել իրենց պապենական հողերը և արտագաղթել դեպի Միջին Ասիա, Ռուսաստան, Հայաստան, ինչպես որ դա արվեց Նախիջևանում, որտեղ 1920 թ. 40% կազմող հայ բնակչությունն այժմ հասել է 1-2 %:

Դենց այս կացությունն էր, որ դարձյալ ոտքի հանեց Ղարաբաղի հայերին, որոնք Միութենական ղեկավարությանը պաշտոնապես դիմելուց հետո՝ բազմաթիվ նամակներ ու կոչեր ուղղեցին մեզ՝ Հայաստանի ժողովրդին՝ ստտար կանգնել իրենց: Այս անգամ արդեն մեր կողմից լրիվ դավաճանություն կլիներ, ամորալի մորթապաշտություն՝ չարձանազները մեզնից օգնություն խնդրող կանչերին [...]

Ինչպես հասկանային «Հուլյան և բանականություն» հոդվածի պատմիքատուները, որ այդ բազմապատկեր մարդկանց՝ մտավորականներին, բանվորներին, գյուղի աշխատավորներին տեղիչ հանողն ու մայրաքաղաքը բերող միայն Լեռնային Ղարաբաղ էին, ժողովրդի պատմական հիշողությունը զենքն էին, որ խլատում էր այդ զանգվածների հոգուն: Այնտեղ 1915 թ. ողբերգությունը կար, 70-75 տարի առաջ բնաջնջված գերդաստանների՝ հրաշքով փրկված որդիների, թոռների, ծոռների սրտերում վերածնարված ցասումն ու լքված բնաշխարհի կարոտը, որ վաղուց մարած աստղերի՝ դեռ երկար հեռարձակվող լույսի պեռ հասել էր ներկա սերունդներին ու մղում էր նրանց միանալ, միասնականանալ, իրար մեջ ու իրարով գտնել կրոնածո: Այդ հոգիներում նաև անբավականությունը կար, որ Սովետական կառավարությունը լիա-ծայն տեղ չի կանգնում հայ ժողովրդին ու հայկական դատին, իր վճռական մասնակցությունը չի բերում միացյալ ազգությունների կազմակերպություններում՝ այս էլ ցասն տարի քննարկվող ու լուծում չստացող հողվածի դրակած լուծմանը, որով պետք է դատապարտվի երիտթուրքերի կողմից 1915-1920 թվականներին հայերի վրա գործարկված ցեղասպանությունը:

Այս ամենի խտացումը կար երևանյան ցույցերին մասնակցած զանգվածների հոգուն, որը դուրս էր պոռկացել Ղարաբաղյան

պրոբլեմի առիթով և որին «Պրավդայի» հողվածի հեղինակների՝ վերակառուցմանը բոլորովին խուրդ գնացող, կարծրացած մտածողությունն այլ որակում չէր կարողացել տալ, քան «հակասոցիալիստական տրամադրություն» արտահայտություն: Եվ այս այն դեպքում, երբ կուսակցության գլխավոր շարտուղար Մ. Գորբաչովը Չարավելավիայում հայտարարեց, որ Ղարաբաղի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձություններն ունեն միայն էթնիկ, կուլտուրական և ոչ հակասովետական, հակասոցիալիստական բնույթ:

Չարիակոր էր զրկված լինել տարրական տաքտից, տվյալ հավաքակառույցները նշույլ իսկ հարգելու կուլտուրայից, որպեսզի 700 հազարանոց բազմության բնազդական կազմակերպվածությունը, ինքնագապումը, իրար ջուր և ուտելիք հասցնելու, վատառողջներին շտապ օգնություն ապահովելու՝ մարդկային այս բարձր համերաշխության անօրինակ դրսևորումը ենթարկել ծաղրուծանակի, համարել ամիսներ, նույնիսկ տարիներ առաջ կոմիտեների և աստված գիտե, ինչ անդրովկիստոյան գործակալների կողմից «կազմակերպված» կազմակերպվածություն, դիտավորյալ սարքված օրինապահություն և այս ամենը միասին անվանել «փողոցային դեմոկրատիա»:

Միայն քաղաքական մերկ նկատառումներով առաջնորդվող, աշխարհի և ճշմարտության հետ հաշվի չստող ֆունկցիոներները կարող էին հավասար մտքի վրա դնել լոմ և դանակով խնդիրներ լուծող ջարդարարներին և երևանում ու Ղարաբաղում խաղաղ ցույցի էլած մարդկանց, որոնք մարտի 8-ին առավոտից մինչ երեկ սուգի հոծ երթերով քայլեցին դեպի Շիտեռնակաբեր, դեպի եղեռնի հուշարձան՝ ժողովրդի իմաստուն բնազդով զգալով, որ Սումգայիթը շարունակությունն է 1915 թ. ապրիլի 24-ի:

Գրեցի ես այս էջը և մտածեցի. ես վախճանում եմ, թե ինչ թժիծ-ծաղով նրանք պիտի ընդունեն ու հեռատարազ սեմտիմենտալություն համարեն «Արարատի երեսին ինչպե՞ս պիտի նայենք», «Ո՞ւմ թողնենք մեր վանքերը, մեր խաչքարերը, մեր երևանը» դարձվածքները [...] Եվ, սակայն, ինչու՞, այդ ո՞ր օրերնեղվ ես պետք է մտահոգվեմ, թե ինչ արձագանք կգտնեն իմ խոսքերն այս կամ այն հողվածագրի մոտ:

Թանկագին ընկերներ.

Այս օրերին մենք միխթարության և սրտակցության շատ նամակներ, հեռագրեր ու հեռախոսազանգեր ենք ստանում մեր այլ-ազգի բարեկամներից՝ Միխայիլ Դուրինից, Դանիլ Գրանինից, Վալենտին Ռասպուտինից, Անդրեյ Բիտովից, Միխայիլ Մատու-

տովկուց, Ֆազիլ Իսկանդերից, Ստանիսլավ Ռաստադինից, Միխայիլ Լոտմանից և շատ ուրիշ հայտնի ու անհայտ դեմքերից:

Թուրքական «Դուրիեթ» թերթը՝ անդրադառնալով Ղարաբաղյան դեպքերին այս տարվա մարտի 11-ի «Մովետական մարդը և նացիոնալիզմը» հոդվածում գրում է «Սովետական հայերը Սովետական Ադրբեջանի համեմատությամբ շատ ավելի մեծ պատրաստակամությամբ են իրենց գոնիլ համուն կոմունիզմի: Բայց և այնպես Կրեմլը, ուսումնասիրելով հայերի և ադրբեջանցիների միջև տեղի ունեցող դեպքերը, հաշվի է առել ոչ միայն բուրբազներների կշիռը, այլ բոլոր թուրքերի: Իսկապես, ՍՄԴՄ-ում թուրքերի թիվը հասնում է 50 միլիոնի: Թուրքական այս վիթխարի զանգվածի հանդեպ, ինչպիսին էլ որ լինի հայերի արժեքը ՍՄԿԿ-ի աչքում, նրանք Կրեմլի աչքում թուրքերի արժեքը չեն ունենա»:

Մեզ, հայերիս, մնում է հիշել հայկական հիմնավորց մի ասացվածք. «Թուրքը անհոծված է, քայք քրա խոսքը՝ օրհնակով [...]»

Սակայն թողնենք երևանի թատրական հրապարակը և տեղափոխվենք Ղարաբաղ, որն ամբողջ երկրով մեկ ծավալված դրամայի իսկական թատերաբեմն է, գործողությունների կենտրոնատեղին, և որտեղ, ենթադրում եմ, ծեղքից-ծեղք է անցնում ՍՄԿԿ կենտկոմի և Միեմխատրների խորհրդի որոշումը՝ մարզի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային բարեփոխումների մասին:

Երևի որոշման տակը ստորագրող հարգելի ընկերներ Մ.Ա. Գորբաչովը և Ն.Ի. Ռիժովը զարմացած են, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարդկանց չեն ուրախացնում այդ որոշման բավական շտալ մախատեսումները և նրանք շարունակվում են համառել իրենց Ադրբեջանից ազատվելու պահանջի մեջ:

Ես շատ պիտի ուզեմայի, որպեսզի դուք, «Իզվեստիայում» տպագրված նամակի հարգելի հեղինակներ, դիտեիք այն հեռուստատեսային նկարահանումները, որտեղ պատկերված են դրաբաղյան դեպքերը: Տնցող այդ նկարահանումների մեջ՝ Ղարաբաղին սահմանակից Ադրաբի շրջանի ադրբեջանցիների կողմից ջարդուփշուր արված ավտոմեքենաները, կրպակներ ու նույնիսկ հիվանդանոցներում՝ ծծծված, խեղանդամված, բիճու ու զիպսի մեջ փաթաթված, սրտանմլիկ տեսքով հայերը չեն, այլ Ստեփանակերտի քառակուսի հրապարակում հավաքվածների վիճակը: Մարդը, եթե կրճի տակ սիրտ ունի, և ոչ թե ապարատային աշխատողին հատուկ ապարատ, չի կարող առանց սարսուռ զգալու նայել այդ մարդկանց, որոնք՝ ասես քառակուսի վանդակի

սրտասպատառ խփվում են ճաղերին, անընդհատ վանկարկելով «Ար-մեն-իա», «Ար-մեն-իա»:

Եվ այդ նրանք են՝ հպարտ, դարերով ոչ մեկի չհնազանդված, իրենց քաջությանը համբավված, երկրին 4 մարշալներ, 20 Ավետարանական Միության հերոսներ, Հայրենական պատերազմի ռազմա-դաշտերին 44 հազար ռազմիկներ տված դարաբարդցիները, որ հիմա հասցված են այդ վիճակին [...] Եվ ահա նրանց՝ Հայաստանի փոխարեն մատուցում են «սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումներ» այն էլ Ադրբեջանի գանձազան միեմստրուկությունների և հիմնարկների միջոցով կիրառելու համեմարարությամբ: Կյո բարեփոխումների գինը դարաբարդցիները լավ գիտեն: Չէ՛ որ արդեն բանի անգամ՝ թղթի վրա այդքան գեղեցիկ, մի ամբողջ դրախտ խոստացող որոշումները՝ այն կիրառողների խորամանկ ձեռքերում տվել են հակառակ արդյունքներ՝ դարձել են միջոց մարդը ավելի խոշոր թափով ադրբեջանականացնելու:

Շնորհակալություն կուսակցությանն ու կառավարությանը բնակարանափոխումն ընդլայնելու, նոր դպրոցներ, նոր ճանապարհներ բացելու համար, բայց Ղարաբաղն առանց այդ էլ նոր բնակարանների կարիք չուներ, որովհետև նախ՝ բնական աճ չկա, և, ամենագլխավորը, շատ դարաբարդցիներ՝ նեղված ազգային ու բարոյական կեղծումներից, թողել են իրեն տները և գնալ են ուրիշ վայրեր: Ղարաբաղցիներին բնակարանային տարածությունից ավելի ազատ շնչելու՝ տարածություն էլ պետք, մարդուն վայել գոյություն: Նրանք չեն ուզում սնունդը, թեկուզ առատ ու որակավոր, ընդունել վանդակի ճաղերի արանքից:

Այդ հաշվեհարդարի ժամանակ՝ սուսգախթյան ջարդերը լուծված մատնելու ֆոնի վրա՝ չպիտան և անչափ բարձրագույն ներողներով լեզենդացրած խուլիման Արատվան, որը՝ ելնելով իրենց տոհմային աղաթից, գլխաշորը նետեց՝ հանդարտացնելու հայերի վրա նետվող արդամցիներին, հազիվ թե կարողանա համարադրեցնել այդ վրձնախորհրդի պետական պաշտոնյաներին [...]

Ահա թե ինչու են այդպես պատեսպատ խփվում դարաբարդցիները, ինչու են այդպես համառությամբ տենչում միանալ իրենց հայ ժողովրդին, և պետք է ունենալ ոչ միայն հոգեկան, այլ քաղաքական խլություն, որպեսզի դեպի մայրը պարզված ձեռքերը և մոր՝ մանկան ձեռքերին ընդառայ գնալու մղումը համարել «տեր-խոտորիակ հավակնություններ», և կամ, ինչպես ասվում է Ադրբեջանի 250 գիտնականների՝ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձում-

յանին ուղղված հեռագրում «Ադրբեջանից պոկել կարկանդակի ամենահամեղ կտորը»:

Ի սեր աստծո, մեզ հարկավոր չէ այդ «ամենահամեղ կտորը»: Ղարաբաղի 4.500 քառակուսի կիլոմետրի ավելացումով մենք, միևնույն է, Չինաստան չենք դառնա: Հավատացե՛ք մեզ, մեր հարգելի ցամաքագիրներ, ամսասիման շնորհակալ կլինենք բոլոր նրանց, որոնք՝ ո՛չ թե շանտաժով, ռեպրեսիաներով, արհամարհելի էին անպատկառությամբ, այլ հանդարտ գիտական փաստերով և համոզվածությամբ կապաղացեցին մեզ, որ Ղարաբաղը ոչ մի առնչություն չունի հայկական պապենական հողերի հետ, և իրենք՝ ադրբեջանցիներն են այդ հողի բնիկները, որ հայ գրեթե հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցը դեռևս 5-րդ դարում Ղարաբաղում, այն ժամանակ Արցախ կոչվող գավառում չէ, որ բացել է առաջին հայկական դպրոցները, որ աշխարհի ամենատարբեր գիտական ուսումնա-սիրություններում, այլոթմներում ու հանրագիտարաններում 13-րդ դարի հայկական մարտարավեսության գլուխգործոց համարվող Գանձասարի վանքն ու Ղարաբաղի հարյուրավոր մյուս Ռուշար-ձաններն ու խաչքարերը հայերը չեն, որ կերտել են, այլ աղվան-ադրբեջանցիները, որ հայերենով հանրատուություններ թողած պատմիչներ կիրակոս Գանձակեցին, Սովակես Կաղանկավազին, Մխիթար Գոշը և անգամ հայկական այլոթերենի սկզբնատառերով ակրոստիքոս հյուսած Դավթակ Քերթոզը Ռույն-պես աղվան-ադրբեջանցիներ են, ու հուր ու սրով Ղարաբաղ մտած ու աղվանական արժեքները ոչնչացրած բարբարոս հայերը այրել են վերոհիշյալ գրքերի բնագրերը, նախօրոք թարգմանելով դրանք հայերենի [...]

Չէ՛ որ Նազիմ Չիքմեթը և ես երկարամյա բարեկամներ էինք, թեև սասիմանից այն կողմ գտնվող գեղաված հողերն ու որբացած հուշարձաններն մշտապես ներկա էին իմ մեջ: Ամեն անգամ հանդիպելիս սովորություն ունեինք մտերմորեն, քույր ու եղբոր պես ողջագուրվելու, և ամեն անգամ ես մի պահ ընկրկում էի և կես-լուրդ-կեսկատակ կրկնում. «Հողերը, նախ հողերը տվեք, հետո նոր կողջագուրվենք»: Չիքմեթը՝ լուսավոր ու ժպտերես՝ պատասխանում էր. «Հեղափոխություն կլինի՝ կտանք անպայման» [...]

Սուսմախթը՝ մարդուն ֆիզիկապես սպանելը, պրիմիտիվ մի բան է, գոյության դասական ծնն ու «ազգային իղեալը» այն ցեղի, որի վերաբերյալ վիկտոր Հյուգոյի դեռ 150 տարի առաջ գրած «Չույն տղան» բանաստեղծության «բուրբերն անցան այստեղից ամենուր մահ ու ավեր» տողը աշխարհի համար դարձել է բևավոր

խոսք, և «թուրքերն անցան այստեղից» ասելուց հետո, այլևս լրացուցիչ բացատրությունների կարիք չի զգացվում [...]

Ահա այս իսկ պատճառով տեսնելով, որ Ղարաբաղի ու Հայաստանի ամեն կարգի կոչերն ու խնդրանքները՝ ինքնավար մարզը Հայաստանին վերամիցնելու մասին, մնացին անհետևանք, մենք դիմում ենք ձեզ, բարեկամներ, եղբայրներ, արվեստի, գիտության ու մշակույթի նվիրյալներ, մեծ Ռուսաստանի խղճի ծայրն արթուն պահող մարդիկ, օգնեցե՛ք Լեռնային Ղարաբաղին, դուք նույնպես բարձրացրե՛ք ձեր ծայրը՝ ի պաշտպանություն այդ տառապած աշխատավոր մարդկանց, այն ամեն հիացմունքի արժանի հերոսներին: Եթե այդքան անհնար է Ղարաբաղի մարզը վերամիավորել Հայաստանին, թող մտցնեն Ռուսաստանի կազմի մեջ, թող հատուկ ստատուսով կցնեն Միութենական Գերագույն սովետին, թող տան նրան զոհե ինքնուրույն ապրելու և աշխատելու հնարավորություն:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեզ, Հայաստանի ժողովրդին, ողջ հայ ժողովրդին, մենք դանդաղորեն, ծանր, ղժվարությամբ, բայց նորից կհավաքենք մեզ: Կհավատա՞նք մենք նորից վերակառուցմանը՝ հայտնի չէ դեռ: Դա ցույց կտա կյանքի ընթացքը: Ասկայն հայտնի է մի բան, որ մենք նորից կզինակոչվենք, նորից գործի կդնենք մեր՝ հազարամյակներ չսպառվող հոգեկան պոտենցիալը և կշարունակենք ապրել: Մենք սովոր ենք թեթևորեն հավատալուն և ծանրորեն խաբվելուն: Մենք այդ տեսակետից դարավոր իմունիտետ ենք ձեռք բերել:

Ինչքան էլ որ անվանարկեն ու տրորեն մեզ բոլոր փոքր ու մեծ, տեղական ու ոչ տեղական բարձրագույնները, այնուամենայնիվ մենք 1988 թվականի մեր յոթնօրյա՝ հոգու գեղեցիկ վեհացունքով լեցուն ընդվզումները, հանրապետության շրջաններից ոտքով լեկած ու երևանցիներին միացած փետրվարի 27-ի 700 հազարի հասնող բազմության ցույցերը և աշխարհի բոլոր ծայրերում գտնվող հայերի համազգային արձագանքները, համարում ենք մեր բազմադարյա պատմության աստղային ժամերից մեկը, համարում ենք ժողովրդական ոգու հաղթանակ, այդ ոգու միասնության հաղթանակ: Այդ հաղթանակը մեզ կօգնի ապրել, հուսալ, արարել:

Ժողովուրդն ինքն է շահել իր ապրելու իրավունքը ...

Միլվա Կապուտիկյան

5 ապրիլի, 1988 թ.

Միլվա Կապուտիկյան, Էրեբ փակ գզրոցներից, Երևան, 1997, էջ 301–321:

ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՄԿՈՄԻ ԼԵՆԱՎՅՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶԿՈՄԻ
ՊԼԵՆՈՒՄԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

17 մարտի, 1988 թ.

*ԼՂԻՍ-ը Հայկական ՍՍԴ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ
ինքնավար մարզի աշխատավորների,
կոմունիստների պահանջի մասին*

Աղրբեջանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումը ՈՐՈՇՈՒՄ է.

Հաշվի առնելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իղծերը, Լեռնային Ղարաբաղի կոմունիստների ճնշող մեծամասնության կամքը, խնդրել ՍՄԿ-ն կենտրոնի բաղադրությունը քննարկել և դրականորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Հայկական ՍՍԴ-ին միացնելու հարցը, դրանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տերիտորիալ պատկանելիությունը որոշելու ժամանակ թույլ տրված պատմական սխալը:

«խորհրդային Ղարաբաղ», թիվ 64, 18 մարտի, 1988 թ.:

ՀՄՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻՆ

*1988 թվականի հունիսի 12-ին Երևանի Ռատերական
հրապարակում ժողովրդի հավաքի (ժողովի) կողմից ընդունված*

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

1. Հրատապ կարգով (հացադուլ անողների շահերից ելնելով) քննարկել և դրական որոշում կայացնել ԼՂԻՍ-ի մարզային սովետի որոշման, 20.02.88 թ.՝ Հայկական ՍՍՀ-ի կազմի մեջ մտնելու մասին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՄՅ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ
Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը

- Որոշում կայացնել ՍՄՅ Գերագույն Սովետին դիմելու՝ ԼՂԻՄ-ի վերոհիշյալ որոշումը քննարկելու և դրականորեն լուծելու մասին: Այսինքն՝ հարգել ամբողջ հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքը և ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել Հայկական ՍՄԿ կազմի մեջ:
- Պահանջել ՍՄՅ Գերագույն Սովետից և ՍՄՅ Գերագույն դատարանից՝ կասեցնել Սոււմգայիթի անօրինական, անարդարացի, խայտառակ դատավարությունը և ՍՄՅ Գերագույն դատարանում, նոր կազմով, վերակսել այն՝ ճիշտ որակում տալով բոլոր ոճրագործություններին:
- Դիմել ՍՄՅ Գերագույն Սովետին՝ վերանայելու ՍՄՅ Սահմանադրության՝ ազգային ինքնորոշմանը վերաբերող հոդվածները և համապատասխան լրացումներ, փոփոխություններ ու ճշտումներ մտցնելու՝ լիակատար ղեմնկրատիայի իրականացմամբ:
- Պահանջել հանրապետության իշխանության, կառավարության և կուսակցության բոլոր ղեկավար-ղեկադատաներից իրենց ղեկադատական րլանկի վրա ներկայացնել Հայկ. ՍՄԿ Գերագույն Սովետին այն հարցապնդումները, որոնք ընդունվել են իրենց ընտրողների պատվիրաններով և սույն որոշմամբ: Միաժամանակ հարցապնդման մի օրինակը ներկայացնել ժողովրդին՝ Սահմանադրության համաձայն:
- Պահանջել Հայկ. ՍՄԿ Գերագույն Սովետի նստաշրջանն անցկացնել իրապարակայնության և ղեմնկրատիայի սկզբունքներից ելնելով, այսինքն՝ անմիջական և ուղղակի հեռուստատեսային հաղորդման կազմակերպում և շենքի դրսի օաղիֆիկացում:

ՀԱՄ, ֆ. 207, ց. 44, գ. 26, ք. 84:

«Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ՍՄԿ-ի կազմից Հայկական ՍՄԿ կազմի մեջ անցնելու վերաբերյալ Ադրբեջանական և Հայկական ՍՄԿ Գերագույն սովետների առջև միջնորդելու մասին» Ադրբեջանական ՍՄԿ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական ղեկադատաների մարզային սովետի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշման մասին

Հայկական ՍՄԿ Գերագույն Սովետը նշում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ հարցը, ինչպես և ազգամիջյան հարաբերությունների շատ այլ չլուծված պրոբլեմներ գտնվում են ՍՄԿԿ կենտրոնական կոմիտեի ուշադրության կենտրոնում, որի վկայությունն է ՍՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ.Ա. Գորբաչովի սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի ոգով համակված դիմումը Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին: Այդ դիմումը երախտագիտությամբ և հանուն սովետական ժողովուրդների քարեկամության ամրապնդման մեծ պատասխանատվության զգացումով ընդունվեց Սովետական Հայաստանի հասարակայնության, բոլոր աշխատավորների կողմից:

ՍՄԿԿ կենտկոմի քաղաքաբնույթի որոշմամբ կենտկոմի քարտուղարությանը հարձմարարված է կազմակերպել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կուսակոմի պրոբլեմների, նրա շուրջ ազգամիջյան հարաբերությունների սրման պատճառների խոր ու համակողմանի ուսումնասիրությունը, համապատասխան առաջարկությունների մշակումը և ըստ դրանց պատրաստության աստիճանի ներկայացնել ՍՄԿԿ կենտկոմի և ՍՄՅ կառավարության քննարկմանը: Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմների, մարզի աշխատավորների կարիքների նկատմամբ մեծ ուշադրության վկայությունն է հանդիսանում նաև Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին ՍՄԿԿ Միեմիստրների խորհրդի որոշումը:

Հանրապետության Գերագույն Սովետը միահանուտ պաշտպանում է համամիութենական XIX կուսակցական կոնֆերանսին ուղղված ՍՄԿԿ կենտկոմի թեզիսները, որոնցում նշվում է, որ քա-

ղաքական սիստեմի շրջանակներում անհրաժեշտ է քննարկել և հատուցած միջոցներ ձեռնարկել ֆեդերացիայի հետագա զարգացման ուղղությամբ, պահանջվում է մշտական ուշադրություն ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերին, յուրաքանչյուր ազգի և ազգության զարգացման:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության զերագույն Սովետը որոշում է.

1. Համակողմանիորեն ուսումնասիրելով Ադրբեջանական ՍՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների սովետի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը և հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը ստեղծված լարված իրավիճակը, ինչպես նաև ԼՂԻՄ-ի և Հայկական ՍՍՀ հայ բնակչության կամքի արտահայտությունը, ղեկավարվելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ՍՄՀՄ Սահմանադրության 70 հոդվածով, համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ մտնելուն:

2. Խնդրել ՍՄՀՄ զերագույն Սովետին քննարկել և դրականորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի կազմից Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ անցնելու հարցը:

3. Հայկական ՍՍՀ զերագույն Սովետը, դիմելով Ադրբեջանական ՍՍՀ զերագույն Սովետին, հույս է հայտնում, որ այդպիսի որոշումը չի խախտի երկու հանրապետությունների միջև եղած ավանդական բարիդրացիական հարաբերությունները և այն ընթրնումով կընկալվի ադրբեջանական ժողովրդի կողմից:

Հայկական ՍՍՀ զերագույն Սովետի նախագահության
նախագահ **Գ. Ոսկանյան**
Հայկական ՍՍՀ զերագույն Սովետի
նախագահության քարտուղար **Ն. Ստեփանյան**

15 հունիսի, 1988 թ., քաղ. երևան:

«Սովետական Հայաստան», թիվ 1254, 16 հունիսի, 1988 թ.:

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АРМЯНСКОЙ ССР

Ереван, 15 июня 1988 г.

О решении внеочередной сессии Областного совета народных депутатов НКАО Азербайджанской ССР от 20 февраля 1988 года «О ходатайстве перед Верховными советами Азербайджанской и Армянской ССР о передаче Нагорно-Карабахской Автономной Области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР»

[...]

Верховный Совет Армянской Советской Социалистической Республики постановляет:

1. Всесторонне изучив решение внеочередной сессии областного Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР от 20 февраля 1988 года и учитывая сложившуюся напряженную обстановку в Нагорном Карабахе и вокруг него, а также волеизъявление армянского населения НКАО и Армянской ССР, руководствуясь статьей 70 Конституции СССР о праве свободного самоопределения наций, дать согласие на вхождение Нагорно-Карабахской автономной области в состав Армянской ССР.

2. Просить Верховный Совет СССР рассмотреть и положительно решить вопрос о переходе Нагорно-Карабахской автономной области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР.

3. Верховный Совет Армянской ССР, обращаясь к Верховному Совету Азербайджанской ССР, выражает надежду, что такое решение не нарушит традиционно добрососедски отношений между обеими республиками, и оно с пониманием будет воспринято азербайджанским народом.

Председатель Президиума Верховного Совета Армянской ССР
Г. Восканян
Секретарь Президиума Верховного Совета Армянской ССР
Н. Степанян

15 июня, 1988 г., г. Ереван.

„Коммунист“, Ереван, 16 июня, 1988 г.

РЕШЕНИЕ
ВОСЬМОЙ СЕССИИ СОВЕТА НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ
НКАО 20-ГО СОЗЫВА

Степанакерт, 12 июля 1988 г.

«О провозглашении выхода Нагорно-Карабахской Автономной
Области из состава Азербайджанской ССР»

1. Учитывая создавшееся положение, считать необходимым еще раз подчеркнуть следующее: выражая государственную волю подавляющего большинства населения Нагорного Карабаха и исходя из необходимости последовательного осуществления лежащего в основе национально-государственного устройства нашего единого союзного многонационального государства ленинского принципа о праве наций на свободное самоопределение, провозгласить выход Нагорно-Карабахской автономной области из состава Азербайджанской ССР.

2. Учитывая, что за последнее время ситуация в автономной области крайне обострилась, принимая во внимание, что связи с Азербайджанской ССР практически прерваны, Совет народных депутатов НКАО считает единственно приемлемой для области реализацию решения сессии Верховного Совета Армянской ССР от 15 июня 1988 года по вопросу Нагорного Карабаха.

3. Совет народных депутатов НКАО выражает надежду, что вхождение Нагорного Карабаха в состав Армянской ССР будет с пониманием воспринято трудящимися и народами Союза Советских Социалистических Республик.

4. Поручить исполкому Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов возбудить в установленном порядке ходатайство о переименовании Нагорно-Карабахской автономной области в Арцахскую автономную область.

И. о. председателя Нагорно-Карабахского облисполкома
*Петросян Ш.М.*Секретарь Нагорно-Карабахского облисполкома
Хачиян Р.В.

„Советский Карабах“, 13 июля, 1988 г.

Մտաբարձան	5
Предисловие	16
Փաստաթղթեր և նյութեր Документы и материалы	
№ 1. Выписка из Декрета АЗ ЦИК об образовании Автономной Области Нагорного Карабаха, 1923 г.	28
№ 2. Выписка из протокола заседания президиума ЦК АКП (6) об утверждении Конституции Автономной Области Нагорного Карабаха, 1924 г.	28
№ 3. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Շրջանի Սահմանադրությունը, 1924 թ.	29
№ 3 ¹ . Положение об Автономной Области Нагорного Карабаха, 1924 г.	33
№ 4. Письмо секретаря ЦК КП (6) Армении Гр. Арутюнова в ЦК ВКП (6) И. Сталину, 1945 г.	36
№ 5. Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ քնակիչների նամակը ԽՍՀՄ Եսախարարների խորհրդի նախագահ Ն.Ս. Խրուշչովին, 1962 թ.	37
№ 6. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի և հարակից հայկական շրջանների շուրջ 2500 հայերի «Գուշագիրը» Ն.Ս. Խրուշչովին, 1962 թ.	39
№ 7. Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ մտավորականների նամակը ԽՍՀՎ կենտկոմի նախագահություն՝ Լ.Ի. Բրեժնևին, Ա.Ն. Կոսիգինին, Ա.Ի. Միկոյանին, 1965 թ.	45
№ 8. Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ մտավորականների նամակը ԽՍՀՎ կենտկոմի նախագահություն, 1965 թ.	55

№ 9. ՀիսՅ մտավորականության, կրթության և գիտության ոլորտի ներկայացուցիչների նամակը խՍԿԿ կենտկոմի Գլխավոր քարտուղար Լ.Ի. Բրեժնևին, ԱՍԿԿ կենտկոմի Առաջին քարտուղար Վ.Յու. Ախունդովին, ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Ե. Քոչինյանին, 1966 թ. 59

№ 10. Письмо секретаря ЦК КП Армении А. Кочиняна и председателя Совета Министров Армянской ССР Б. Мурадяна в ЦК КПСС, 1966 г. 61

№ 10¹. ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանի և ՀիսՅ Աինիստրների խորհրդի նախագահ Բ. Մուրադյանի նամակը խՍԿԿ կենտկոմ, 1966 թ. 67

№ 11. Արցախահայության կրջն խորհրդային Հայաստանի հայությանը, կառավարությանը, կուսակցության կենտկոմին, հասարակական կազմակերպություններին, 1967 թ. 75

№ 12. Из записки председателя КТБ Азербайджана Г. Алиева в комитет партийного контроля при ЦК КПСС о «националистических элементах», добивающихся выхода Нагорно-Карабахской области из состава Азербайджанской ССР и присоединения к Армении, 1969 г. 79

№ 13. Բեյրութի «Ազդակ» օրաթերթի հրատարակած թրջակցությունն Արցախի կացության մասին, 1972 թ. 80

№ 14. Письмо представителей интеллигенции, искусства, науки и образования Армянской ССР Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1972 г. 84

№ 15. Письмо представителей интеллигенции Нагорного Карабаха Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1973 г. 85

№ 16. Письмо писателя-публициста Л. Гуруниа Первому секретарю ЦК КП Армении К.С. Демирчяну, 1975 г. 91

№ 17. Телеграмма Л. Гуруниа Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1975 г. 94

№ 18. Письмо Сильвы Капутикян Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1975 г. 95

№ 19. Письмо начальника архивного управления Армянской ССР А. Арутюниана Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1975 г. 97

№ 20. Письмо группы армян Нагорного Карабаха Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1975 г. 99

№ 21. Письмо-справка экономиста Б. Мирзояна в ЦК КП Армении и К. С. Демирчяну о социально-экономических и демографических проблемах НКАО, 1975 г. 104

№ 22. Սերն խանգաղյանի նամակը խՍԿԿ կենտկոմի Գլխավոր քարտուղար Լ.Ի. Բրեժնևին, 1977 թ. 111

№ 23. Выписка из протокола заседания Президиума Совета Министров СССР от 23 ноября 1977 г. о целесообразности присоединения Нагорного Карабаха к Армянской ССР 115

№ 24. Письмо Джона Киракосяна в ЦК КП Армении, 1977 г. 116

№ 25. Արցախահայերի նամակը խՍԿԿ կենտկոմի Գլխավոր քարտուղար Լ.Ի. Բրեժնևին, 1980 թ. 117

№ 26. Письмо представителей армянской интеллигенции Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу, 1982 г. 120

№ 27. Телеграмма представителей армянской интеллигенции НКАО в ЦК КПСС, Генеральному секретарю ЦК М.С. Горбачеву, 1988 г. 128

№ 28. Решение IV внеочередной сессии Степанакертского городского Совета Народных депутатов XX созыва от 20 февраля 1988 года. 130

№ 29. ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների խորհրդի 20-րդ զուգարման արտահերթ նստաշրջանի 1988 թ. փետրվարի 20-ի որոշումը, ...132

№ 29¹. Решение внеочередной сессии Совета Народных депутатов НКАО 20-го созыва от 20 февраля 1988 года. 133

№ 30. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կոլեկտիվի ժողովի 1988 թ. փետրվարի 23-ի որոշումը: 134

№ 31. Резолюция общего собрания коллектива Ереванского государственного университета от 24 февраля 1988 года. 135

№ 32. Երևանի պետական համալսարանի Պատմության ֆակուլտետի կոլեկտիվի 1988 թ. փետրվարի 24-ի ընդհանուր ժողովի առաջարկությունը ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությանը: 136

№ 33. Երևանի պետական համալսարանի ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի և կիրառական մաթեմատիկայի ֆակուլտետների պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի 1988 թ. փետրվարի 24-ի ընդհանուր ժողովի որոշումը: 137

№ 34. Резолюция общего собрания коллектива Матенадара от 25 февраля 1988 г. 139

№ 35. Քաղվածք ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կոլեկտիվի 1988 թ. փետրվարի 29-ի ժողովի որոշումից: 141

№ 36. Քաղվածք ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի կուսակցական կազմակերպության 1988 թ. մարտի 1-ի ղեկավար ժողովի արձանագրությունից: 142

№ 37. Резолюция открытого собрания партийной организации Института истории АН Армянской ССР от 1 марта 1988 г. 144

№ 38. Обращение Президиума АН Армянской ССР «О Нагорном Карабахе», 1988 г. 146

№ 39. ԽՍՀՄ ԳԱ և Հայկական ԽՍՀ ԳԱ իսկական անդամ Ա.Լ. Թախտաջանի և բանաստեղծ Մ.Ա. Դուրդեհի նամակը ԽՍՀՄ կենտրոնի Գլխավոր քարտուղար Մ.Ս. Գորբաչովին, 1988 թ. 150

№ 40. Постановление пленума Нагорно-Карабахского обкома КП Азербайджана «О поддержке требований населения автономной области относительно присоединения НКАО к Армянской ССР», 1988 г. 151

№ 41. Открытое письмо академика Андрея Сахарова М. Горбачеву, 1988 г. 152

№ 42. Սիլվա Կապուտիկյանի բաց նամակը ԽՍՀՄ գիտության, մշակույթի և մամուլի բոլոր ազնիվ գործիչներին, 1988 թ. 155

№ 43. Աղբյուրների կոմիտեի Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պենումի որոշումը՝ ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին միացնելու հարցի վերաբերյալ ինքնավար մարզի աշխատավորների, կոմունիստների պահանջի մասին, 1988 թ. 163

№ 44. Երևանի Թատերական հրապարակում 1988 թ. հունիսի 12-ին տեղի ունեցած հանրահավաքի որոշումը: 163

№ 45. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թ. հունիսի 15-ի որոշումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Աղբյուրեանական ՍՍՀ-ի կազմից Հայկական ՍՍՀ կազմի մեջ անցնելու վերաբերյալ Աղբյուրեանական և Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետների առջև միջնորդելու մասին» Աղբյուրեանական ՍՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզի ժողովրդական ղեպուտատների մարզային սովետի 1988 թ. փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշման մասին: 165

№ 45¹. Постановление Верховного Совета Армянской ССР от 15 июня 1988 г. о решении внеочередной сессии Областного Совета народных

депутатов НКАО Азербайджанской ССР от 20 февраля 1988 года «О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской и Армянской ССР о передаче Нагорно-Карабахской Автономной Области из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР».....167

№ 46. Решение Восьмой сессии Совета Народных депутатов НКАО 20-го созыва «О провозглашении выхода Нагорно-Карабахской Автономной Области из состава Азербайджанской ССР».....168

**ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԼՂԻՄ-ը ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ՄԻԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ**

Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու

**Կազմողներ՝ պ.գ.թ., դոցենտ Կարեն Խաչատրյան
պ.գ.դ. Հրանտ Աբրահամյան**

**БОРЬБА АРМЯН ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ
НКАО С СОВЕТСКОЙ АРМЕНИЕЙ**

Сборник документов и материалов

**Составители: к.и.н., доцент Карен Хачатрян
д.и.н. Грант Абраамян**

Տեխնիկական խմբագիր՝
Համակարգչային շարվածքը՝
Տպագրիչ՝

ՆԻՆԵՏԱ ԱՊԱՄՅԱՆ
ՔԱՆԱԿԱ ՍՈՒԲՈՒԱՅԱՆՆԻԿ
ԼԸՆ, ՍՈՒԲՊՅԱՆ

Հանձնվել է տպագրության 02.09.2011 թ.:
Տպարանակը՝ 300 օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎՄԻԱՄԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

0019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24/4